

ધરાસણુનો કાળો ફેર

[ધરાસણુની લડતનો હેવાલ]

પ્રકાશક :

મંત્રી, ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ
અમદાવાદ

મુદ્રક :

જી. એમ. પંડ્યા,

સૈરાજ મુદ્રણાલય, રાણપુર.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાલય

અગ્નિપરીક્ષા

લોકમાન્યે પ્રજા ઉપરનું પોતાનું અથાગ વળન હિંદુસ્તાન માટે વારંવાર જોઈ બોગવીને જ મેળવ્યું હતું. ઇશુ ખ્રિસ્તે શુળીએ ચડીને મોત લીધું એ તેના દયાધર્મની પરાકાષ્ઠા હતી. કરબલાના મેદાન ઉપર ઇમામ હસને આપેલા ભોગે ઇસ્લામને દુનિયામાં અજોય કરી મૂક્યો. સત્યને ખાતર જે અનંત આપદાઓ ઉઠાવી તેને લીધે જ હરિશ્ચંદ્ર અમર થયા. આજનું હિંદુસ્તાન પણ મહાન વિભૂતિઓએ પાવન કરેલા શુદ્ધ આત્મચરને આ સનાતન માર્ગ સ્વીકારીને પોતાનાં લાખો સંતાનોને સ્વાતંત્ર્યની યજ્ઞવેદી પર હોમવા તૈયાર નહિ થાય ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતાથી વિમુખ રહેશે. મહાયજ્ઞનું મંગળાચરણ આજે હજારો ચારિત્ર્યવાનનું હિંદીઓએ સ્વેચ્છાપૂર્વક સરકારની જેલો શોધીને કરવાનું છે. અસહકારની પ્રવૃત્તિ જ એ હેતુથી કલ્પાયેલી છે કે તેમાંથી રાષ્ટ્રનું જિંદગામાં જિંદગી ધન અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થઈને બહાર સોળે કળાએ ઝળકી ઉઠે. આપણે સ્વતંત્રતાના ખરા ઉપાસક હોઈએ તો પ્રાણ શરીરને છોડી જાય તે ઘડી સુધી સંકટે અને દુઃખોથી ન હારતાં તેમને વધારતા રહેવું જોઈએ. એ જ મુક્તિનો માર્ગ છે. અચાવ શોધશે તે નાશ પામશે. મરીને જીવવાનો મંત્ર સાધશે તેનું જ જીવ્યું સાર્થક થશે. જાણી જોઈને ભોગવેલા દુઃખની પાછળ હમેશાં સુખ રહેલું છે.

ગાંધીજી

પંડિત મોતીલાલજીના આશીષ

ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ ઉપરના પોતાના એક કાગળ દરમ્યાન પંડિત મોતીલાલજી ધરાસણા વિષે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરે છે:

“પોલીસોના જંગલી અને ઝનૂની હુમલાની સામે પણ આપણા સૈનિકો વીરતાથી કેવા અડગ ઉભા રહ્યા એ જાણીને મને ઘણો આનંદ થાય છે ધરાસણાનો કિસ્સો તવારીખમાં આપણાં માણસો માટે ચિરંતન યશગાથાનો રહેશે, અને નોકરશાહી માટે તે કદી ન ભૂંસાય એવી દાળી ટીલી જેમ રહેશે. એ પુરુષોનાં દિમ્ભત અને સમર્પણ આજે સારા ય દિવસની પ્રશંસાને પાત્ર છે. એમને આ બદલ મારા તરફથી કૃપા કરીને કદરના બોલ કરેશો.

“હું જોઉં છું કે શ્રી. નરહરિ પરીખની પછી આગેવાની લેનારા શ્રી. અંબાલાલ પટેલને અને શ્રી. રણછોડલાલ તથા મુનિજી સાથેની આખી ટુકડી પકડીને લેવામાં આવ્યાં છે. મને એ વિષે તો કશો જ સંદેહ નથી કે આગેવાનો પકડાતા જાય તેમ તેમ સ્વયંસેવકો તેમની જગ્યાઓ લેતા જશે અને એમના આગળનાઓની જેમ દૃઢતાથી સામનો કરશે ”

પ્રકાશકની નોંધ

“ધરાસણાની લગાઈ”નો ઇતિહાસ લખવાનું કે એની સફળતા-અસફળતાનું માપ કાઢવાનું કાર્ય કુશળ ઇતિહાસકારનું રહેશે. એને માટે તો મહાદેવલાઈ જેવાની કસાયેલી કલમ જ જોઈએ. આ તો કેવળ એ વિરલ ઐતિહાસિક ઘટનાનો સાદો હેવાલ છે. એમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ ન થાય એ જેવાની ખાસ કાળજી રાખી છે. ધરાસણા સત્યાગ્રહ સમિતિને દફતરે જે ફરિયતો નોંધાઈ છે એ એમની એમ આપવામાં આવી છે. એ ઉપરાંત એ પાશવલીલા નજરે જેનાર પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનોએ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ કરેલા અભિપ્રાયો અક્ષરશઃ રજુ કર્યા છે. એ ફરિયતો અને અભિપ્રાયો ધરાસણાના અત્યાચારો પર જે પ્રકાશ નાંખે છે અને સરકારને એના નગ્ન સ્વરૂપમાં જે રીતે ઉઘાડી પાડે છે તેમાં લવલેશ કુમેરો કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. ધરાસણાના અત્યાચારો નજરે જેનાર અને એ કહાણી સાંભળનાર કે વાંચનારને તો એટલી પ્રતીતિ અવશ્ય થઈ જ હોવી જોઈએ કે એ અત્યાચારો જે રાજપ્રથા હેઠળ શક્ય હોય એને ધડીભર વધારે નભાવી ન જ શકાય.

હિંદના તારણહાર ગાંધીજી એ લડતની કદપના સેવતાંની સાથે જ અનિર્ણીત કાળ માટે કારાવાસમાં પૂરાયા. ગુજરાતના વયોવૃદ્ધ અબ્યાસ સાહેબ પણ તરત જ હોમાયા. તા. ૨૧મીએ ધરાસણાનો તે ઐતિહાસિક હુમલો થયો અને એ ભૂમિ ઉપર ઉત્તમમાં ઉત્તમ બલિદાન અપાયું. ભારતકાકિલ શ્રી. સરોજિનીદેવી, પાક મુસલમાન શ્રી. ઇમામસાહેબ, મહાત્માજીના પુત્ર મણિલાલ ગાંધી અને ભાઈ પ્યારેલાલ ગિરફતાર થયા. નરહરિભાઈએ તો પોતાના રૂધિર વડે એ યજ્ઞને આહુતિ ચઢાવી. સેંકડો નવજુવાનોએ પણ પોતાનાં હિજળતાં લોહી અહીં રેડ્યાં. આથી વધુ સુંદર બલિદાન શું હોઈ શકે ? એ બલિદાનનાં સંભારણાં તા. ૨૧મી જૂનને દિને આપું' એ ગુજરાત—ધરાસણા દિવસની ઉજવણી કરીને—કરશે. એ પ્રસંગે ગુજરાતને ચરણે આ પ્રાસંગિક ભેટ ગણાશે.

આ હેવાલ અત્યંત ઉતાવળથી તૈયાર થયો છે, તેમાં જે નવજીવનના તંત્રી ભાઈ મોહનલાલ ભટ્ટની થયેલ ધરપકડે એના મુદ્રણની મુશ્કેલીમાં ઉમેરો કર્યો. આ સંજોગોમાં વાંચક કેવળ વસ્તુ જ જુએ, અને મુદ્રણમાં કે વસ્તુ પાછળ રહેલી ત્રુટિઓને દરગુજર કરે એટલી આજ્ઞા અયોગ્ય કે અસ્થાને ન ગણાય.

ધરાસણા ખાતે બલિદાન

મારથી નીચેનાં મરણ :

ભાઈલાલભાઈ દાજીભાઈ પટેલ	તા. ૨૨-૫-૩૦	વતન ખેડા
ભાણુ ખેપુ હુલા	„ ૧૦-૬-૩૦	સોલાપુરા
નરોત્તમ નાથુભાઈ પટેલ	„ ૧૩-૬-૩૦	સુરત
હરિલાલ શાહ	„ ૧૫-૬-૩૦	મુંબાઈ

કેદની સભા

નામ	તારીખ	મુદત
ગાંધીજી	૫-૫-૩૦	અનિર્ણીત
અબ્બાસ સાહેબ	૧૨-૫-૩૦	૬ માસ સાદી
જીગતરામ દવે	„	૬ „ સખત
ગાંધીજીની દુકડીના પૃષ્ઠ	„	૩ „ „
એકવીસ સૈનિકો	૨૪-૫-૩૦	૧ „ „
સરેજીની દેવી	૨૬-૫-૩૦	૯ „ સાદી
ધમામ સાહેબ	„	૬ „ સાદી
ખારેલાલજી	„	૧૨ „ સખત
મણિલાલ ગાંધી	„	૧૨ „ „
ત્રણ સૈનિકો	„	૧૯ „ „
શેઠ રણછોડલાલ	„	૧૨ „ „
મુનિ જનવિજયજી	„	૫ ^૧ / _૨ „ „
ચાળીસ સૈનિકો	„	૩ „ „
સોરાબ બાટલીવાળા	૨૭-૫-૩૦	૯ „ „
આઠ સૈનિકો	„	૯ „ „
સોળ સૈનિકો	„	૬ „ „

નરહરિ પરીખ	૨૯-૫-૩૦	૧૨	”	”
ડૉ. ત્રિભુવનદાસ	”	૬	”	”
અંબાલાલ પટેલ	”	૬	”	”
એકસેા એકોતેર સૈનિકો	”	૧	”	”
બળવંતરાય ઠાકોર	૩૦-૫-૩૦	૬	”	સાદી
વલ્લભાઈ શુક્લ	”	૧૨	”	સખત
પુરાતન ખુચ	”	૧૨	”	”
કુલ: ૩૨૯				

ઘવાયેલાની યાદી

સમરાંગણમાં ગયેલાની સંખ્યા

તારીખ	સંખ્યા	તારીખ	સંખ્યા
૧૬-૫-૩૦	૧૧	૧૫ થી ૨૦-૫-૩૦	૩૦૦
૨૧-૫-૩૦	૭૪૧	૨૧-૫-૩૦	૧૫૭૦
૨૨-૫-૩૦	૧૫૦	૨૯-૫-૩૦	૭૫
૨૯-૫-૩૦	૧૫	૩૦-૫-૩૦	૧૧૧
૩૦-૫-૩૦	૫૬	૩૧-૫-૩૦	૧૬૫
૩૧-૫-૩૦	૧૧૫	૧-૬-૩૦	૧૬૨
૧-૬-૩૦	૧૧૧	૩-૬-૩૦	૧૬૨
૩-૬-૩૦	૫૮	૬-૬-૩૦	૧૫૪
૬-૬-૩૦	૭૨		

કુલ: ૨૬૯૯

કુલ: ૧૩૨૯

૨૬૯૯—૫૯ (બે વાર ગણાયેલા)=કુલ ૨૬૪૦

ટૂંક ઐતિહાસિક અવલોકન

હિંદી નેતાઓના મનમાં 'સ્વરાજ'ની વાત વરસો થયાં રમ્યા કરતી હતી, પણ તેના સ્વરૂપ વિષે સ્પષ્ટ કલ્પના તેમને નહોતી. હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ જેવું કંઈક આપવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે એમ તેઓ ચોક્કસ માનતા હતા. મદ્રાસની મહાસભાએ સ્વરાજ એ હિંદુનું ધ્યેય છે એ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કર્યું, અને મહાસભાના બંધારણમાં એનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. આ લક્ષ્યસિદ્ધિને માર્ગ રહેશે એમ નિર્ધાર થયો હતો તે વખતે પણ ઘણા 'સ્વરાજ'નો ચોક્કસ અર્થ સ્પષ્ટ રૂપે સમજતા નહોતા. ૧૯૨૮ની કલકત્તાની મહાસભાએ 'સ્વરાજ' શબ્દની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા બાંધી; બની શકે તો સામ્રાજ્યની અંદર સંસ્થાનિક સ્વરાજ, અને નહિ તો સામ્રાજ્યની બહાર સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા અથવા પૂર્ણ સ્વરાજ. આ ધ્યેયને પહોંચવા માટે જરૂરી પગલાં લેવાને સરકારને એક વર્ષની મુદત આપવામાં આવી. એ મુદત દરમ્યાન એટલે કે ૧૯૨૯ના ડિસેમ્બર સુધીમાં, સરકાર તરફથી જે કશું ન કરવામાં આવે તો પછીની મહાસભાએ 'સ્વરાજ' એટલે 'બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની બહાર સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ' એ અર્થ કરવો એવી મહાસભાની પ્રતિજ્ઞા હતી. સરકાર તરફથી વાઘસરોયે જાહેર કર્યું કે સંસ્થાનિક સ્વરાજ એ હિન્દુ વિષેની બ્રિટિશ રાજનીતિનું અંતિમ લક્ષ્ય રહેશે,

પરંતુ આ લક્ષ્યને ફેટલા વખતમાં સિદ્ધ કરવામાં આવશે એ જણાવવાને તેઓ રાજી ન હતા. ગાંધીજીએ સરકારના હૃદયપલટાની ચોક્કસ ખાતરી માંગી, પણ હૃદયપલટાનાં કંઈ જ ચિહ્નો ન જણાતાં ૧૯૨૯ના ડિસેમ્બરમાં લાહોરની મહાસભાએ કક્ષકતા ખાતેના પોતાના દરાવને અનુસરીને પૂર્ણ સ્વરાજને પોતાના ધ્યેય તરીકે રજૂ કર્યું.

સવિનય ભંગનો કાર્યક્રમ

આ હેતુ પાર પાડવા મારેનાં સાધનો નક્કી કરવાનું મહા સમિતિ ઉપર છોડવામાં આવ્યું હતું. એ મહાસમિતિની કારોબારી સમિતિ ૧૯૩૦ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં સત્યાગ્રહાગ્રમ ખાતે મળી, અને તેમાં ગાંધીજીએ પૂર્ણ સ્વરાજ મેળવવા માટે તેમને જે સર્વોત્તમ યોજના લાગતી હતી તે રજૂ કરી. એ સભાએ અનીતિમય, સમાજવિરોધી, અને સ્વતંત્ર હિંદની ધારાપોથીમાં ન હોય શકે એવા કાયદાઓનો સાદર નિરાદર કરવાનો દરાવ કર્યો. મીઠાના હેડિયાવેરા સામે કંઈ દાયકાઓથી રાજદારી પુરૂષોએ પ્રકાપ કર્યો છે. એ વેરા કાયદાપોથીમાં કલંકરૂપ છે એને નાબૂદ કરવો જોઈએ અને એવા હરહડતા અન્યાયને દૂર કયે જ છૂટકો, એટલે ગાંધીજીએ આ વેરાને સવિનય ભંગ માટે પસંદ કર્યો, અને મહાસભાએ ગાંધીજીને સત્યાગ્રહની લડતના સેનાપતિ નીમ્યા.

આ સ્થળે ૩,૫૦૦ વર્ષો પર મિમરી લોકોના આર્થિક દયાણમાં કચરાઈ નહેલી એક બુદ્ધિમાન પ્રજાની આપણને યાદ આપે છે. દારાઓએ ઇસરાઇલનાં સંતાનોને વારંવાર વચન દીધાં કે તેઓ લિજડમાં જઈ તેમના ખુદાની બંદગી કરી શકશે; પણ એની છાતી તો નહીં પથ્થરની જ હતી. આજે આપણા પર રાજ્ય કરતા દારાઓ પણ પ્રસંગેપ્રસંગે કચવાતા દિલે આપણને સુધારાનાં મોટાં બટકાં આપવાની મોટીમોટી વાતો કરે છે, પણ સંસ્કૃત આલસુ વીખરાઈ ગય છે ત્યાં તો તેઓ પાછા નકેટ

બને છે. અને આપણા માથા પરનો કરનો બોળે વધાર્યે જ જાય છે, પરંતુ આપણો તારણહાર મુસા કરતાં વધારે વિચક્ષણ છે. અને કોઈ બનાવી ન જાય એટલે એણે તો સરકારની સાફ દાનતની નિશાની તરીકે નીચેના અગિયાર સુધારાઓ કરવામાં આવે એવી માગણી કરી:

૧. સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ;
૨. હિંદિયામણનો દર રૂપિયાની ૧૬ પેન્સ થાય;
૩. જમીન મહેસૂલ ઓછામાં ઓછું અર્ધું કરી નાંખવામાં આવે અને પછી ધારાસભાના અંકુશ તળે તે મૂકવામાં આવે;
૪. મીઠાનો કર તદ્દન નાબૂદ થાય;
૫. લશ્કરી ખર્ચ હાલ છૂં તેના કરતાં અર્ધો કરી નાંખી, તેમાં ઘટાડો કરવાની શરૂઆત થાય;
૬. આ પ્રમાણે કરવાથી મહેસૂલમાં થતા ઘટાડાને અર્ધો મોટામોટા પગારદારોના પગાર અર્ધો અથવા તેથી જેટલા ઓછા કરવાનું થઈ તેટલા ઓછા કરવામાં આવે;
૭. પરદેશી કાપડ ઉપર વ્યવેશીની પૂરેપૂરી રક્ષા થાય એટલી જ કાત નાંખવામાં આવે;
૮. શ્રી. હાજીનો હિંદી દરિયાકાંઠાના વેપાર સંબંધી કાયદાનો ખરડો પસાર કરવામાં આવે;

૯. સામાન્ય ન્યાયની અદાલતોએ ખૂનના અથવા ખૂનમાં મદદ કરવાના ગુના માટે જમને તકસીરવાર ઠરાવ્યા હોય તેવા સિવાયના બધા રાજકીય કેદીઓને છાડી દેવામાં આવે, બીજા રાજકીય ગુનાઓ માટે કામ ચાલતાં હોય તે બધાં બંધ થાય, રાજકોલ વિધેની ૧૪૪અ કલમ, ૧૮૧૮નું રેવ્યુલેશન અને એવા જ બીજા કાયદા રદ થાય, અને આગે દેશવટો ભોગવી રહેલા દરેક હિંદીને દેશમાં પાછા આવવાની પરવાનગી મળે;

૧૦. સી. આઈ. ડી. (ગુપ્તચર ખાતું) નાબૂદ કરવામાં આવે અથવા ધારાસભાના અંકુશ નીચે મૂકવામાં આવે;

૧૧. ધારાસભાના અંકુશ તળે રહીને આત્મરક્ષણને માટે જેને બંદૂક જેવાં હથિયાર જોઈએ તેને તેવાં હથિયાર મેળવવાનો પરવાનો આપવામાં આવે.

પણ સરકારને તો આ વિનંતિનો સ્વીકાર કરવાની જગ્યાએ દાનત ન હતી.

મીઠાની લડત

મહાસભા તરફથી કુલ મુખત્યારી મળ્યા પછી ગાંધીજીએ વાઇસરોય ઉપર કાગળ લખી સરકાર વિષેનો લોકમત અને લોકો પર પડેલી આકૃત રજૂ કર્યાં, અને એ અન્યાયો દૂર કરવાને વિનંતિ કરી. પણ સરકારે તો આ કાગળનો ‘વાસી જવાબ’ વાળ્યો એટલે ગાંધીજીને સવિનયભંગની લડત આદરવાની ફરજ પડી.

મીઠાના એકહથ્થુ ઇન્કરો વિષે ગાંધીજી લખે છે:

“પાણી સિવાય મીઠા જેવી એક પણ વસ્તુ નથી કે જેના ઉપર વેરો નાંખીને સરકાર કરોડો ગરીબગુરખાં, લલાંલંગડાં અને ખીમાર અને તેમનાં પશુ પાસેથી પણ કર ઉઘરાવી શકે. એટલે આ મીઠાવેરો એ મનુષ્યની કુટિલ બુદ્ધિમાંથી નીકળેલો અતીવ નિર્દય હેડિયાવેરો છે. સરકારી પુસ્તક મુજબ ૮૨ રતલના મળુ મીઠાની આછામાં આછી કીંમત ૧૦ પાઇ છે અને તેની ઉપર કર ૨૦ આના એટલે ૨૪૦ પાઇ છે. એટલે બનાવટની કીંમતના ૨૪ગણા દામે મીઠું બજારમાં મળે છે. ગરીબને આ કેટલું ભારે પડે છે એની આપણને કલ્પના ન આવી શકે. જેમ કપાસ ઉગાડવાનું તેમ આ અમાનુષી ઇન્કરો ચાલુ રાખવાને અર્થે મીઠું પકવવાનું સરકારે અમુક જ જગ્યાએ રાખ્યું છે. ખીજે હજારો સ્થળે એ ઉત્પન્ન થઇ શકે પણ ત્યાં તે ઉત્પન્ન નથી કરવામાં આવતું, નથી કરવા દેવામાં આવતું. રેંટિયાનો ઇરાદાપૂર્વક નાશ કરવાનું અચૂક પરિણામ એ આબેયું કે ઘેરઘેર કપાસ ઉગાડવાના ઉદ્યોગનો નાશ થયો. મીઠાના એકહથ્થુ ઇન્કરોનું અનિવાર્ય પરિણામ એ આબેયું કે હજારો જગ્યાએ ગરીબ લોકો પોતાને મટિ મીઠું બનાવી લેતા તે પરાણે ખંધ પડયા. કોંકણથી એક ભાઇ મને લખે છે કે જો લોકોને છૂટ હોત તો દરિયાના વિશાળ કિનારા ઉપર ભરતીના જુવાળ રવી જય તેમાંથી ઢગલો મીઠું ઉત્પન્ન કરી શકતા હોત; પણ તે દુઃખ સાથે જણાવે છે કે કુદરત કિનારા ઉપર મીઠું બનાવે છે કે લાગલા જ સરકારી અમલદારો તેને પાછું દરિયામાં પહોંચાડવા ચૂકતા નથી. છતાં એ ખબરપત્રી એમ પણ જણાવે છે કે જો લોકો આ પોલીસ અમલદારોની નજર ચૂકવી શકે છે તેઓ આ મીઠું ઉપાડી પણ જાય છે. ગુજરાતના કાર્યકર્તાઓ જણાવે છે કે ઘણી જગ્યાએ એટલું મીઠું પડેલું છે કે જો

મનાઈ ન હોય તો લોકો જેમ ધરતીમાંથી માટી ખોદી લાવે તેમ મીઠું એસવી લાવી શકે એમ છે. બંગાળને મીઠું બનાવવાની છટકો હોતો તો પોતાને જેટલું જોઈએ તેટલું મીઠું તે ઉત્પન્ન કરી શકે છે. પણ આજે તો બંગાળનું બધું મીઠું પરદેશથી આવે છે.”

અગરોમાંથી મીઠું લેવું એ ગેરકાયદેસર છે એમ જણાવનાર એક ભાઈને ગાંધીજીએ નીચેનો જવાબ આપ્યો છે:

“મીઠાનાં ઠારખાનાનો કબજો લઈને મીઠું મેળવના કરતાં વધારે સહેલાઈથી એ બનાવી શકાય છે ત્યારે હું લોકોને મીઠાના અગર અથવા ઠગલામાંથી મીઠું ઉપાડવાની સલાહ આપું એમ નથી. પણ પેલા મીઠાખાતાના અમલદારે એ કૃત્યને ‘પહેલા નંબરની હિંસા’ કહી છે તે હું માનતો નથી. અગરમાંથી મીઠું લઈ આવવું અને ચોરીથી મીઠું બનાવવું એ બંને કાયદા પ્રમાણે સખ્ત સજાને પાત્ર ગુના ગણાય છે. પરવાના વિના મીઠું બનાવવું એ પુણ્ય શા માટે ગણાવું જોઈએ? જો એ વેશે જ અન્યાયી હોય તો તે ઉપારેલા મીઠાથી કે બનાવેલા મીઠાની બંને બાબતમાં અન્યાયી ગણાવે જોઈએ. એક ચોર મારા ઘરમાંથી અનાજ ચોરી જાય અને તેમનું થોડું રાધિ તો કાચું અને રાધિલું બંને અનાજ મને પાછું મળવું જોઈએ. હું સરકારે તૈયાર કરાવેલું અને કુદરતી મીઠું લેવાને બદલે જાતે બનાવી લેવાની સહેલી રીત પસંદ કરું તો તે મારી સગબડની ખાતર છે, પણ તેથી મીઠા ઉપરનો કર જે એક બાબતમાં અન્યાયી છે તે બીજી બાબતમાં ન્યાયી નથી ઠરતો. એટલે સમય આવ્યે સત્યાગ્રહીઓને મીઠાવેરા વિરુદ્ધ લડત અતિશય કાર્યસાધક રીતે ચલાવવાની પોતાની શક્તિ અજમાવવાની તક જરૂર મળવાની છે. શું મીઠું અગરમાંથી લેનાર લોકોનો નથી, પણ સરકારનો તેનો કબજો લેવામાં છે. સરકાર લોકોનું મીઠું ચારે છે, અને એ ચોરીની ચીજને માટે લોકોની પાંખે બારે વેશે લે છે. લોકોને પોતાની શક્તિનું પૂરું ભાન થશે ત્યારે જ વસ્તુ તેમની પોતાની છે તેનો કબજો મેળવી લેવાનો તેમને સંપૂર્ણ હક રહેશે.”

મીઠાનો કર ગરીબોના ઉપર જ પડે એ વાતનું વિવેચન કરવાની જરૂર રહે છે ખરી? એ તો પીવાના પાણી ઉપર કર લેવાના જેવી ખૂબી વાત છે. એ કરનું અન્યાયીપણું એવું ભયંકર છે કે જેમ માણસ ગરીબ થતો જાય છે તેમ તેને કર વધારે આપવો પડે છે, પેસાદાર માણસ ઉપર અને ગરીબના ઉપર એનો સરખો જ ખોજો છે. એ સરખાપણામાં જ એનો

અન્યથા રહેલો છે. વિલાયત માંસાહારી છે અને ત્યાં મીઠાની ઓછી જરૂર હોવી જોઈએ, છતાં ૧૦૦ વરસ ઉપર એ કર નાબૂદ કરવામાં આવ્યો હતો, જપાનને મીઠાના ઇન્જરામાંથી એક કરોડ ચેન જેટલું મહેસૂલ મળતું તે મહેસૂલ ૧૯૧૯ માં દેશ રદ કર્યું. હવે મીઠું એ દેશમાં લગભગ પડતર કિંમતે મળે છે, અને ખેતીના સાધન માટે તો પડત કરતાં ઓછી કિંમતે મળે છે; જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં જ એની પડત કિંમત કરતાં ૧૦ થી ૨૪ ગણી સુધી કિંમત પડે છે.

રેમ્સે મેકડોનલ્ડ કહે છે: ‘મીઠાવેરો નર્યો જુલમાટ છે. લોકોને આનું જ્ઞાન થઈ જાય તો અસંતોષ ફાટ્યા વિના ન રહે.’

અડધી ગુલામ અને અડધી સ્વતંત્ર એવી સરકારને તોડી પાડવા માટે મીઠાવેરો એક સુંદર સાધન છે એની પ્રતીતિ થતાં ગાંધીજીએ પોતાના મોરચા બાંધવા માંડ્યા. ‘ત્રિમતી પરિમલ વસ્ત્રાં, જગત માત્ર પર અમી વર્ણવતાં, અને ઇશ્વરે અતાવેલા સત્યના પરમ અગ્રહર્થા’ એમણે ‘આપણી અને સૌ પ્રજાઓની વચ્ચે સાચી અને સનાતન શાંતિ સ્થાપવા માટે’ પોતાનું આદરેલું પૂરું કરવા માંડ્યું.

સ્વાતંત્ર્ય કૂચ

મન સાથે ગાંધી વાળીને ૧૮૦ માઈલ જેટલા ઇંટે આવેલા દાંડીના ધામે પહોંચવા માટે એમણે સત્ય અને અહિંસાને વરેલા ૫૯ સૈનિકો સાથે તા. ૧૨ મી માર્ચે આગ્રમમાંથી કૂચ આરંભી. આ આખા યાત્રામાર્ગમાં લાખો ગામડીઆંઓએ ગાંધીજીનાં પગલાં પૂજ્યાં, અને એ સેનાપતિએ પોતાની વ્યૂહરચના કરી. દાંડી પહોંચતાં સુધીમાં તેમણે લાખો માણસોને પોતાનો સંદેશો આપ્યો, સત્યાગ્રહની લડતનો વ્યૂહ સમજાવ્યો અને સત્યાગ્રહીઓએ પાળવાની નિયમાવલિ સમજાવી. લોકોએ મરણપર્યંતની બંધી સળગ્યો ભોગવવી છતાં આત્મરક્ષણને માટે આંગળી સરખી ઉંચી ન કરવી અને જુલમની ઝડીઓ વરસે તો ચે અહિંસાને વળગી રહેવું એ ગાંધી-

જીએ લોકાના મન પર ફરી ફરીને ઠસાવ્યું. ગાંધીજીએ આપેલી નિયમાવલિ તેમના જ શબ્દોમાં આ રહી.

સત્યાગ્રહ એટલે સત્યનો આગ્રહ. આ આગ્રહ રાખતાં મનુષ્યને અતુલ બળ મળે છે. આ બળને આપણે સત્યાગ્રહને નામે આજાપીએ છીએ.

સત્યનો આગ્રહ ખરો હોય તો તે માતાપિતા, સ્ત્રીપુત્રાદિ સામે, રાજપ્રબલ સામે, અને છેવટે આખા જગત સામે જાળવવો પડે.

આવો વ્યાપક આગ્રહ કરતાં રવજન કે પરજન, બાળક કે વૃદ્ધ, સ્ત્રી કે પુરુષનો ભેદ રહેતો નથી. એટલે કોઈની સામે શરીરબળ વાપરી શકાય જ નહિ. તેથી જે બળ બાકી રહ્યું તે અહિંસાનું-પ્રેમનું-બળ જ હોઈ શકે. આ બળનું બીજું નામ આત્માનું બળ.

પ્રેમનું બળ બીજાને ન બાળે, પોતે જ બળે. એથી સત્યાગ્રહીમાં મરણ પર્યાંતનું કષ્ટ હસતે મોઢે સહન કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે સત્યાગ્રહી અંગ્રેજ રાજ્યનો આત્યંતિક વિરોધ કરતો છતો મનથી, વચનથી કે કાયાથી કોઈ પણ અંગ્રેજનું અહિંસા ન ઇન્કે કે ન કરે. આ વિચારશ્રેણીમાંથી અસહકાર, સવિનય ભંગ ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન થયાં છે.

આટલી સત્યાગ્રહની ઉત્પત્તિ જ્યાં યાદ રાખશે તેમને નીચેના નિયમો સહેલાઈથી સમજશે:

૧. સત્યાગ્રહી કોઈની ઉપર ગુસ્સો નહિ કરે.
૨. તે વિરોધીનો ગુસ્સો સહન કરશે.
૩. ગુસ્સો સહન કરતાં તે વિરોધીનો માર સહન કરશે, તેને કદી મારશે નહિ, તેમ તેના ગુસ્સામાં કરેલા યોગ્ય કે અયોગ્ય હુકમને પણ મારના કે બીજા ઉપરથી તાબે નહિ થાય.
૪. સિપાહી કેદ કરવા આવે ત્યારે તે તેની કેદમાં સુખેથી જશે. પોતાની મિલકત જપ્ત કરવા આવશે તો તે સુખેથી આપી દેશે.
૫. પારકાની મિલકત પોતાના રક્ષણ તળે હશે તેનો કબજો તે મરતાં લગી નહિ છોડે, છતાં કબજો લેવા આવનારને મારશે નહિ.
૬. મારવું નહિ એટલે ગાળો પણ ન દેવી.
૭. તેથી સત્યાગ્રહી વિરોધીનું અપમાન નહિ કરે. હાલના કેટલાક પ્રચલિત પોકારો હિંસક છે ને સત્યાગ્રહીને સારૂ સર્વથા ત્યાજ્ય છે.
૮. સત્યાગ્રહી અંગ્રેજ વાવટાની સલામી નહિ કરે, પણ તેનું અપમાન પણ નહિ કરે. અમલદારનું કે કોઈ અંગ્રેજનું તે અપમાન નહિ કરે.

૯. લડતને અંગે કોઈ અંગ્રેજનું કે રાજ્યના અમલદારનું કોઈ અપમાન કરે અથવા તેની ઉપર હુમલો કરે તો સત્યાગ્રહી પોતાના જીવના જોખમે તેનું રક્ષણ કરશે.

કેદને વિષે

૧૦. સત્યાગ્રહી કેદ થાય ત્યારે જોલના સ્વમાનભંગ ન કરતા હોય એવા બધા નિયમોનું પાલન કરશે ને અમલદારો પ્રત્યે વિવેકથી વર્તશે. દાખલા તરીકે, તે અમલદારની સામાન્ય સલામ લેશે, પણ નાક ઘસવાનું કહેશે તો નહિ ધસે. તે 'સરકારથી જય બોલો' નહિ કહે. ધર્મને બાધ ન હોય એવો ચોખ્ખો જોલનો ખોરાક તે લેશે, કચરાવાળો કે સડેલો કે મેલા બાસણમાં પીરસાયેલો કે અપમાનપૂર્વક આપાયેલો ખોરાક નહિ લે.

૧૧. સત્યાગ્રહી ખૂની કેદી અને પોતાની વચ્ચે ભેદ નહિ પાડે. તેથી તેના કરતાં પોતે ઉંચો છે એમ માની કે કહી પોતાને સારા ખાસ સગવડ નહિ માગે, પણ શરીરની કે આત્માની હાજતને અંગે ઉભી થતી આવશ્યક સગવડ માગવાને તેને અધિકાર છે.

૧૨. જેમાં સ્વમાનભંગ નથી તેવી સગવડો ન મળવાથી સત્યાગ્રહી અપવાસાદિ નહિ આદરે.

દલને વિષે

૧૩. પોતાની હુકમીના સરદારે કાઢેલા બધા હુકમો પોતાને ગમે કે ન ગમે છતાં સુખેથી સત્યાગ્રહી પાલન કરશે.

૧૪. હુકમ અપમાન કરનારો, દ્રેષી કે મૂર્ખાઈભરેલો લાગે તો પણ તેનું પાલન કરીને તે ઉપરીની પાસે ફરિયાદ કરે. સત્યાગ્રહીને દલમાં જોડાતાં પહેલાં જોડાવાની ચોખ્ખતાનો વિચાર કરવાનો અધિકાર છે. જોડાયા પછી દલના કડબામીઠા નિયમો ને તેના નિયમનું પાલન ધર્મ થઈ પડે છે. દલના સમગ્ર ન્યવહારમાં અનીતિ માલૂમ પડે તો સત્યાગ્રહી છૂટો પડી શકે, પણ તેમાં રહીને નિયમભંગ કરવાનો તેને અધિકાર નથી.

૧૫. કોઈ સત્યાગ્રહીએ કોઈની તરફથી પોતાની ઉપર આધાર રાખનારને સારું ભરણપોષણની આશા રાખવાની નથી. કોઈને સારું કંઈ પ્રબંધ થઈ શકે તો તે અણુધારી વાત સમજવી. પણ સત્યાગ્રહી પોતાને અને આશ્રિતોને ઈશ્વરને શરણે છોડે. શરીરબળના યુદ્ધમાં પણ જ્યાં લાખો લડતા હોય ત્યાં કોઈની ઉપર આધાર નથી રખાતો. સત્યાગ્રહી યુદ્ધને વિષે તો પૂછવું જ શું? સાર્વભૌમ અનુભવ એ છે કે આવાઓને ઈશ્વરે ખે નથી મરવા દીધા.

કોમી લડાઇમાં

૧૬. કોમી તકરાર કે લડાઇનું કારણ સત્યાગ્રહી ઇરાદાપૂર્વક ન જ બને.

૧૭. કોમી લડાઇ થાય તો તે કોઇ પક્ષની તરફેણ નહિ કરે. જેના તરફ ન્યાય હશે તેને તે મદદ કરશે. પોતે હિંદુ હશે તો મુસલમાન ઇત્યાદિ કોમો પ્રત્યે તે ઉદારતા બતાવશે. ને હિંદુના હુમલામાંથી તેમને બચાવતાં પ્રાણ જતા કરશે. મુસલમાન ઇત્યાદિના હિંદુ ઉપર હુમલા થતા હશે તો તેમાંથી હિંદુને બચાવતાં તે પોતે પ્રાણ દેશે, પણ સામે હુમલામાં કદી ભાગ નહિ લે.

૧૮. કોમી ઝઘડા ઉત્પન્ન થાય એવા પ્રસંગોમાંથી તે બને ત્યાં લગી બચશે.

૧૯. સત્યાગ્રહી સરઘસ કાઢે તો કોઇ પણ કોમની લાગણી દુખાય એવું કામ નહિ કરે. કોઇ કોમની લાગણી દુખાય એ જાતના બીજાએ કાઢેલા સરઘસમાં તે ભાગ નહિ લે.

૫

લડેતનાં મંડાણ

ગાંધીજી અને તેમની સેના નિયત દિવસે એટલે તા. ૫મી એપ્રિલે દાંડા પહોંચ્યાં. છઠી એપ્રિલથી શરૂ થતું અઢવાડિયું હિંદુ-ભરમાં રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ તરીકે ઉજવાય છે, અને તેથી સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધને મંગલ આરંભ પણ એ જ દિવસથી થાય એમાં આચિત્ય હતું. ગાંધીજીએ એ દિવસે દાંડીમાં નિમકનો કાયદો તોડ્યો. અને દેશ સમસ્તને તેમ કબ્જાની આજ્ઞા આપી. આ દિલ્લયાલ દાવાન-ળની જેમ આખા દેશમાં વ્યાપી વળી અને પ્રજાએ તેને અજબ ઉત્સાહથી ઉપાડી લીધી.

આ વખતે મીડાનો સત્યાગ્રહ મીડાની કુદરતી ખાંજણોમાંથી મીઠું લેવામાં અને તેને સાફ કરવામાં જ સમાયેલો હતો.

સરકાર કાયદાના સીધા વિધિને જ વળગી રહે, તો તો લાખો માણસોને એણે કેદમાં પૂરવાં પડત પણ આવી કફોડી સ્થિતિમાંથી ઉગરી જવા માટે તેણે તો નાયકોને પકડવાનો ને બીજાઓને મારજીડ કરવાનો ગેરકાયદેસર રસ્તો પકડ્યો. તેણે માની લીધું હતું કે ગામડાંની પ્રજા લાદીથી ડરી જશે. પણ આમ માનવામાં તે

લીંત બૂલી. પોતાના નિરધારને વળગી રહેતાં લોકોમાં જે ધૈર્ય અને દૃઢતા પ્રગટી નીકળશે એની ગણતરી તેણે કરી નહોતી.

પોલીસોએ આંટ ગામમાં સત્યાગ્રહીઓના હાથમાંથી મીઠું ખૂંટવી લેવાના પ્રયત્નો કર્યા. સત્યાગ્રહીઓ પ્રત્યે ચલાવવામાં આવેલા આ વર્તાવને ગાંધીજીએ ‘જંગલી’ તરીકે વર્ણવ્યો. આ પછી વિરમગામમાં શરૂ કર્યું તેમ સત્યાગ્રહીઓના ગુલ્લ ભાગો દબાવવા અને તેમને ખેલોત કરી મૂકવા એ ખીજ પગલા પર સરકાર તરત જ આવી. મનુષ્ય શરીર પરના આવા ખીલત્સ અત્યાચારથી લોકોને પુણ્યપ્રકોપ જગત થયો, અને ગાંધીજીએ તા. ૨૪ મી એપ્રિલના ‘યંગ ઇન્ડિયા’માં લખ્યું:

“સરકાર જે પોતાની આ પાશવલીલા બંધ નહિ કરે તો થોડા જ વખતમાં સત્યાગ્રહીઓ પોતાની ઉપર ગોળી ચલાવવાની ફરજ તેને પાડશે. એવું બને એમ હું ઇચ્છું નહિ, પણ સરકારને એવું બનાવવું જ હોય તો એ તક તેમને આપતાં હું જરાય આંચકો ખાવાનો નથી. સત્યાગ્રહીઓની હુકડીઓ મીઠું પકાવતી હોય અથવા મીઠું વેચતી હોય તેમના ઉપર શારીરિક બળ વાપરવાનો સરકારને હક નથી. તેની મરજી પડે તો ફરંક પુરૂષ, સ્ત્રી અથવા બાળકને પણ પકડે. જે સરકાર પકડશે નહિ અથવા તો મીઠાની છૂટ જાહેર નહિ કરે તો તે જોશે કે લોકો આવા જીલમ સહન કરવાને બદલે ગોળી ખાવાને ધસવાના છે.

“આવા અમાનુષી અત્યાચારો તથા ખીલત્સ હુમલા એ જૂતકાળનો વારસો છે એ વાત સાચી છે. આ સરકારે તેને માન્યતા આપી ને પહેલાં કદી નહિ થયેલો એટલો તેનો પ્રચાર કર્યો છે.”

ગાંધીજીએ વાઘસરોય ઉપરના પોતાના ખીજ કાગળમાં—જે કાગળ તેમની ગિરફતારી પછી પ્રગટ થયો હતો તેમાં—ધરાસણા ઉપર ‘હલ્લો’ લખ જવાની વાત સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરી હતી.

૬

‘હલ્લો’

આ ખીલત્સ અત્યાચારો સામેના પ્રજ્ઞના વિરોધની જ્યારે સરકાર ઉપર કશી અસર પડયાનું જણાયું નહિ ત્યારે મીઠાના અગરો ઉપર ‘હલ્લો’ લખ જમને, નિઃશસ્ત્ર લોકો ઉપર ગોળી છોડવાની સરકારને તક આપવી એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

જૂદે જૂદે સ્થળે માણસના શરીર પર ફાવે તેવી હેડછેડ થાય, અને તેમના ઉપર તરેહ તરેહના ત્રાસ વર્તે તેના કરતાં તો ગોળીયાર કરવામાં આવે એમાં કંઈક તો માણસાઈ છે એમ માનવામાં આવ્યું. નોકરશાહીનું બીતર રહેયું શેતાની રૂપ દુનિયાની આંખ આગળ તરી આવે એ હેતુથી ધરાસણાના ‘હલ્લા’ યોજવામાં આવ્યા. સેનાપતિ પ્રથમ હલ્લો માંડે તે પહેલાં તો તેમને પથ્થરની દીવાલો પાછળ પૂરી દેવામાં આવ્યા. અત્યાર આગમજ લડતે વ્યાપક રૂપ પકડ્યું હતું, અને દેશનેતાઓના પકડાવાથી લોકોનો જીરસો અબજ રીતે વધારે ન વધારે સળગી ઉડતો હતો. ગાંધીજીએ યોજેલો હલ્લો માછ ન્યાયાધીશ શ્રી. અબ્બાસ તૈયબજી અને બીજાઓએ અત્યંત ઉત્સાહથી પાર ઉતાર્યો.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની યાંત્રિક શક્તિનો સામનો કરવા માટે આવેલા નિઃશસ્ત્ર વીર પુરોષોને ગોળીએ વીંધવાને બદલે નોકરશાહીએ ત્રાસ વર્તાવી મૂકવાનો રસ્તો ઝાલ્યો; કારણ કે ગોળીયારને પરિણામે તો જગત આખામાં આગ સળગ્યા વિના રહે એમ નહોતું. લગભગ તે જ અરસામાં લંડન નૌકા પરિષદ ચાલી રહી હતી, અને અંદર અંદર ભાગ લેનારા પક્ષોમાં લાગણીના મેળ નહોતા; હજી આ ઘડીએ પણ પાશ્વમત્રી સશસ્ત્ર પ્રજાએ તેમના હરીફોને છૂંદી નાંખવા માટે લાગ શોધતી ફરે છે. ૧૯૧૪માં ‘નાની પ્રજાઓના હક્કો’નો પ્રશ્ન હતો, તો ૧૯૩૦માં ‘નિઃશસ્ત્રોના ગોળીયાર’નો સવાલ પણ આવી ઊભો અને આવા તોફાની પાણીમાં કંપલાવવા કરતાં બ્રિટિશોએ લોકોને રિઆવવાનો માર્ગ લીધો, અને છાપા ઉપર એડિટનન્સો તેમજ છૂપા જાતોના નાંખી એના ખરા ખર્ચો જગતને ન પહોંચે એવા પ્રયત્નો કર્યા. ધરાસણા અને બીજાં સ્થળોમાં સરકારના જીલ્લામાટના ભોગ થઈ પડેલાઓ આટલું અવશ્ય સમજી લે કે તેમણે જીલ્લા સહી લખતે હિંસાની આગને જગત આખાને વીંટી વળતી રોકી છે. આજે તેઓ ભારતવર્ષની મુક્તિના ધ્વજવાહ છે, એટલું જ નહિ પણ સમસ્ત માનવજાતને તેમણે હિંસાના ચક્રમાંથી મુક્ત કરાવવાની છે. આ અપૂર્વ સેવાનો આનંદ બીજાઓમાં કષ્ટસહનની ધગશ ઉત્પન્ન કરે.

ધરાસભ્યામાં સરકારે રૌગવ નરક ઉતાર્યું. લોહીતરસી અને ખુન્નસે ચઢેલી સરકારે 'કાયદા અને વ્યવસ્થા'નો ખુરખો ફગાવી દબને અને જે રાષ્ટ્રને તે જમાનાઓથી ચૂસતી આવી હતી તેના નવચેતનને ડામવા માટે આંધળિયાં કરીને અહિંસક લોકો ઉપર જે સિતમો ગુજાર્યા તેનું આખેહુખ વર્ણન હવે પછી આવશે.

૭

ત્રાજવાનાં પદ્ધતિમાં

આ સિતમોથી આપણને કમકમાટ આવે છે, તો બ્રિટિશ લોકોને મન તો એ કશા વિસાતના નથી. તેઓ તો ગયા મહા-યુદ્ધ વખતનાં બનાવો સાથે તેમનાં આજનાં કૃત્યોની સરખામણી કરે છે અને કહે છે : 'પ્રભો ! તારો પાડ માનીએ છીએ કે અમે બીજા જેવા નથી' ખરેખર, તેઓ બીજાઓના જેવા તો નથી જ, તેમણે તો પોતાને ખરેખર રાક્ષસો સિદ્ધ કર્યા છે. આ કાળાં કૃત્યોનો આપણે તોલ કાઢીએ તે પહેલાં લડાઇમાં ઊતરેલા બન્ને પક્ષોની સ્થિતિનો આપણે વિચાર કરી લેવો જોઈએ. બેઉ સશસ્ત્ર હોય તો તો બન્ને સરખા છે. જો પ્રચળ ઉશ્કેરણી હોય તો પાપો એટલાં બધાં નિંબ નથી. ગુસ્સાના આવેશમાં કંઈક થઈ જાય અને પુરસદે તેનો પશ્ચાત્તાપ પણ કરાય. આ કસોટી પર ક્રાંસમાં ફેટલીકવાર ખૂનના ગુનાની માફી આપવામાં આવે છે. પણ આપણા દેશમાં આજે જે બની રહ્યું છે તેનો જોટો તો ઇતિહાસના કાંઈ પણ પાનામાં યે મળી શકે એમ નથી. મધ્યયુગમાં મુસલમાનો એક હાથમાં કુરાનું રાખતા તો બીજામાં તલવાર. આ રીતનો આપણે ગમે તેટલો વિરોધ કરીએ તોપણ તેમાં એક જાતનો જિંદો આદર્શ તો હતો એમ કહી શકાય. તેઓ તો તેમને મન માર્ગ બૂલેલાઓને તેમના સાચા ધર્મમાં લાવવા માગતા હતા. સ્ટીવનને પથરે માર્યો ત્યારે તેમાં સહાનુભૂતિ આપીને પોલ માનતો હતો કે તે પ્રભુની સેવા કરતો હતો. 'ધર્મદંડો' અને 'કૃથોલિક' સંપ્રદાય પણ લગભગ એ જ ભૂમિકાએ હતાં.

એ અધાની પાછળ ગમે તેવો બૂલબૂલો પણ કંઈક આદર્શ હતો, અને એ વસ્તુ તેમને ઇશ્વરના દરબારમાં માફી અપાવશે, કેમકે એ ન્યાયાધીશ તો માણસની કૃતિ કરતાં તેના હૃદય તરફ, કૃતિ પાછળ રહેલા હેતુ તરફ જ, જુએ છે. ગયું મહાયુદ્ધ નખશિખ શસ્ત્રસંજ્ઞ થયેલાઓ વચ્ચે હતું; અને તેથી બેઉ પક્ષ સમાન કક્ષાએ હતા. બન્ને પક્ષો તરફથી યુદ્ધના આવેશમાં અત્યાચારો કરનાર અબણ સિપાઇઓ હતા, ખ્રિષ્ટિય સંસ્થાઓમાં ઉછરેલા સિવિલયનો નહિ. અમેરિકામાં લોકો કાયદો પોતાના હાથમાં લઇ હાથસીઓ પર જુલમ કરે છે તેમાં જુલમના ભોગ થઈ પડનાર હાથસીમાં ખ્રિસ્તી શહીદના જેવી વિશુદ્ધિ નથી હોતી અને જુલમગારમાં ધર્માંધ જલિમ જેવું આદર્શનું ઉમદાપણ નથી. રાજા લિયોપોલ્ડે બેલ્જિયન કાંગોમાં જુલમો વરસાવ્યા તે પરથી માલૂમ પડશે કે એ જુલમગારોમાં ખ્રિષ્ટિશોના જેવી ધનની ભૂખાળવી લાલસા હતી, પણ એના ભોગ થઇ પડનારાઓમાં કોઇ વિશુદ્ધ આદર્શને માટે તપસ્યા કરવાની ભાવના નહોતી. આપણે આજે જે જોઇ રહ્યા છીએ તે તો અધમતામાં ઉપલાં બધાં દૃષ્ટાન્તોને ટપી જાય છે. બન્ને પક્ષો વચ્ચે આસમાન જમીન જેટલું અંતર છે. એક પક્ષે ખ્રિસ્તી ધર્મવીરોનો ઉચ્ચ આદર્શ છે, તો બીજી બાજુ ધનની લોલુપતા છે. આમાં અને બે હજાર વર્ષ ઉપર પેલેસ્ટાઇનમાં બનેલા બનાવો વચ્ચે સામ્ય જડી આવશે. એક બાજુ ઇશુ છે, ને તેનો આત્મસમર્પણનો આદર્શ છે; બીજી બાજુ ફારીસીઓ છે, ને તેમણે સ્વાર્થને માટે ઇશુનો પીછો પકડ્યો છે. આ ઘેટાં જેવી જણાતી આવેલી સરકારની ચામડી આપણે જરાક ઉંચી કરી તો એની અંદર રહેલાં વિકરાળ વચ્ચેનાં આપણને દર્શન થયું જ છે. આ માપે તોલ કાઢીએ તો જર્મનોના જુલમોની જે વાતો લખાઇ છે તે ખરી હોય તો પણ તેઓ માણસાઇવાળા ગણાવા જોઇએ. આ ખ્રિષ્ટિય લોકોએ ધનની લાલસાને લીધે જે લોકો પોતાના કશા પણ સ્વાર્થ વિના, આંગળી પણ ઉંચી કર્યા વગર, જુલમ આગળ ગરદન ઝુકાવતા હતા તેમના

એમ પુરવાર કરી આપ્યું છે, અને એમના બેઠા પંખ દેખાડી આપીને તેઓ માણસની દુનિયાના નથી એમ જાહેર કર્યું છે.

૮

ઉપસંહાર

આ બનાવો જોયા પછી હવે આપણે આ રાક્ષસોને આપણી ભૂમિમાંથી જેમ અને તેમ જલદી કાઢવા કેડ કસવી નોંધ્યો. લોકો આજે ઉધમાંથી જાગ્યાં છે, અને આપણા આ જાલિમોના ધમપછાડાથી લોકો આ પાર કે પેલે પાર કરવાને માટે કટિબદ્ધ થતા જણાય છે. ઓર્ડિનસો અને જુલમો આપણને કમર કસવાનાં આદેશ આપે છે અને ભવિષ્યમાં આપણને માટે કારમાં કારમાં જુલમો સામે ટકી રહેવાની શક્તિ મેળવવાનો આદેશ આપે છે. ધરાસભાએ હિંદમાંની સ્થિતિ સ્થાનતને મરણ ધા માયો છે, અને શેતાન પોતે પછડાઇ પડે તે પહેલાં નિર્દોષોનાં લોહીની નીકા વહેવડાવવા માગે છે. ગોરાઓ અને તેના પોલીસ સાર્જન્ટો ગાંસડાં-ચોટલાં સાથે બેલાડપિયર ઉપર બીજી જ આગબોટમાં ધર તરફ સિધાવતા હોય તેવી આપણે રાહ નોંધશું. ઇશ્વર આપણા દુઃખના દિવસ ઓછા કરે અને મુક્તિનો મંગલ દિવસ જલદી આણે:

“ભગવન દયા કર! જ્ઞાને અમારે માથે કેવી કેવી વીતી છે!

અમારી લીલી વાડીઓને પરત્યાઓએ ઉજડ કરી છે,

અમારાં ઘરનાં પરદેશીઓએ પાંધર કર્યાં છે,

ચાંગણ પાણીને માટે અમારે પૈસા આપવા પડે છે;

અમારાં બળતણ અમારે બેચાતાં લેવાનાં હોય છે.

સ્થિતમની ચક્કી તમે અમારી ગરદન દબાઈ રહી છે,

તબતોડ પરસેવમાં અમને આશમનુ નામ નથી,

અમારા ખાદિમો અમારા ખાબિંદો બન્યા છે.

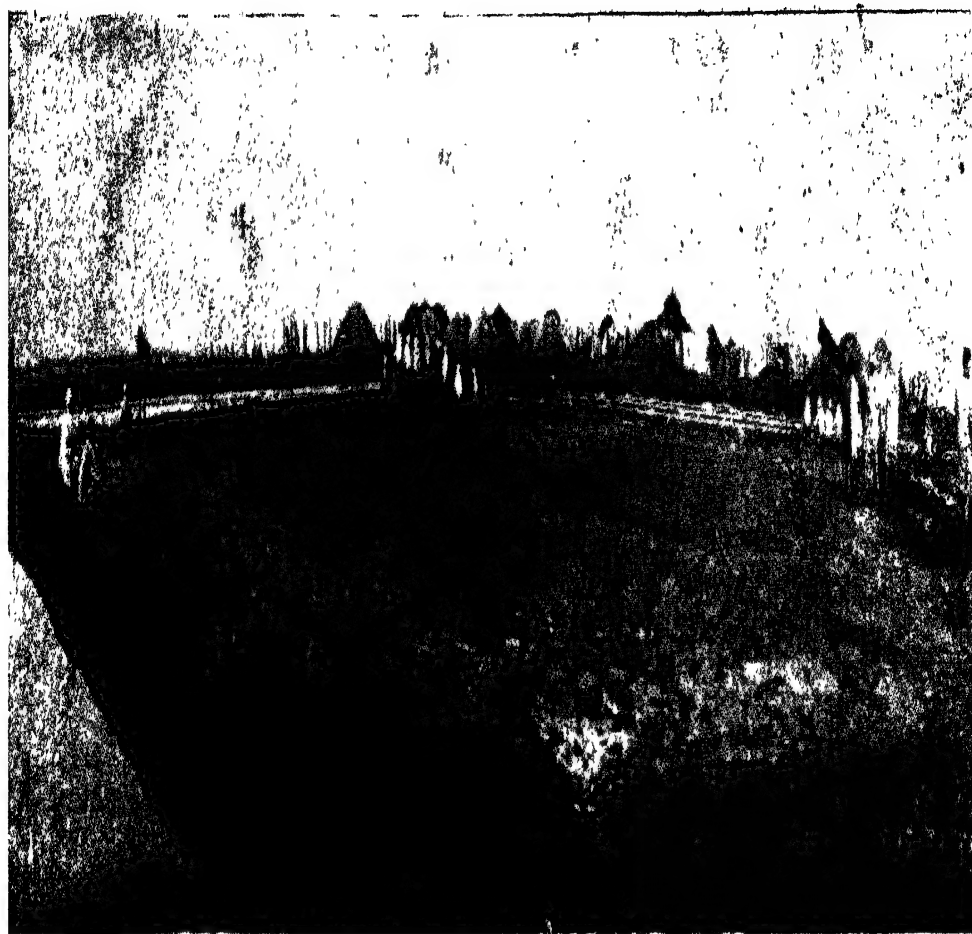
અમારા બત્રીશલક્ષણાઓને એ લોકો શૂળાએ વઘેરે છે;

અમારા ગુરુજનોનાં મોં ઉપર તેઓ થૂંકે છે.

ભગવન! દયા કર! તારી કૃપાનો પ્રવાહ અમારા પર વહેવડાવ;

અમને ફરી નવલ પ્રભાતમાં, ઓ બિલો, નૂર પ્રગટાવ.”

અહિંસાને ધ્રુવતારક રાખી આપણે આપણી સ્વાતંત્ર્ય કૂચ કરતા રહીશું, તો આપણા ભવિષ્યના દિવસો ભૂતકાળ કરતાં વિશેષ ઉજ્જમાળા થશે. ધરાસણાએ જગતને પ્રતીતિ કરાવી છે કે ઉશ્કેરણીનાં પ્રબળ કારણો મળ્યાં છતાં અને હિંસાના અનેકાનેક ધોંચપરોણ છતાં ગુજરાતના નોજવાનોએ આ જ્ઞાન ઝીલી લીધું હતું અને અહિંસાને ચુરત રીતે વળગી રહ્યા હતા. ધરાસણાનું ક્ષાત્રતેજ હિંદભરમાં વ્યાપી જશે તો શસ્ત્રબંધીની પરિષદોની કશી જરૂરત રહેશે નહિ, અને મોટી 'ડેડનોટો', લડાયક વહાણો, તાંબિયાના જાહે પણ કાઢ લેશે નહિ. એ દિવસ જલદી આવે એવી ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

ધરામણના મીઠાના અગરો

ધરાસણામાં સરકારી પાશવલીલા

૨૧ મીએ થવાડને મિદાનમાં પેટલા સો'કડો સૈનિકો.

ધરાસણાનું બલિદાન-સત્ર

બુધવાર તા. ૧૨મી માર્ચ ૧૯૩૦ ને દિવસે ગાંધીજીએ મીઠાની લડાઇને માટે જે ચિરસ્મરણીય કૃત્ય શરૂ કરી તે ખરું જોતાં તા. ૫મી એપ્રિલે દાંડી આવતાં પૂરી થઇ નહોતી. જદ્દી એપ્રિલે દેશભરમાં શરૂ થયેલી મીઠાના સત્યાગ્રહની લડત દાખી દેવા સરકારે જે અમાનુષી અત્યાચારો કર્યા તેની સામે ગાંધીજીનો પુણ્યપ્રક્રોધ પ્રકટી ઉઠ્યો અને સરકારને ખોપરીઓનાં બલિદાન આપી તેની રૂધિરતૃષ્ણ છીપાવવાનો ગાંધીજીએ નિશ્ચય કર્યો. તા. ૨૬મી એપ્રિલે એમણે છરવાડાના મીઠાના ઢગલાઓ દીઠા અને તે ખાત્રમાં બાપલુ કરતાં જ તેમણે પોતાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો:

મીઠાચોરનો મોંઘો ઇલકાળ

“પ્રજાએ મને મહાત્માને બદલે મીઠાચોરનો ઇલકાળ આપ્યો એ મને ગમે છે. પણ મીઠાચોર થવું સહેલું નથી. મહાત્માપણું તો સહેલું છે. ખાવાપીવામાં થોડાક રોંગ કરે, લંગોટ પહેરે તો મહાત્માનું પદ તો આ દેશમાં સહેલાઇથી મેળવી શકાય છે. મીઠાચોરનું પદ એમ સહેલાઇથી મળે એવું નથી. એમ તો આજે હમણાં જ પાસેની ખાડીમાંથી તમારી સાથે થોડું મીઠું લઇશું. સરકાર માળાપે એ બધું માટીમાં મેળવ્યું છે એટલે ચોખ્ખું મીઠું તો નહિ મળે, પણ જેવું મળશે તેવું આપણે હમણાં લઇશું. પરંતુ ચોર તો ક્યારે કહેવાઇએ ? ચોરી માટે દંડ કરે ત્યારે જ ને ? ચોરી કરીએ ને કોઇ બોલાવે પણ નહિ તો પછી એ ચોરી જ્ઞાની ? થોડી

ધૂળ આપણે લઇશું એ સરકારી કાયદામાં ચોરી લેણે ગણાતી હશે, પણ એને સંસાર પણ ચોરી માનતો નથી ને સરકાર પણ માનતી નથી. ચોરી કરીએ ને એના બદલામાં હાથ ભાંગતા હોય તો તે ચોરી ખરી. આજે આપણે મીઠું લેશું, પણ સંભવ છે કે મારા કે તમારા કાઢના હાથ ભાંગવાના નથી.

ખરી ચોરી તો ત્યારે કહેવાય જ્યારે પેલા પહાડો લૂંટીએ. ઉટડી ગયેલો ત્યારે દૂરથી આ પહાડો રૂડાડપાળા લાગેલા. આજે પડખેથી જઈ છું તો એ તો મેલા અને લૂંડા દેખાય છે. પણ ગમે તેવા હોય, એ પહાડો ઉપર હાથ નાંખીએ અને તેના બદલામાં હાથ ને કાંડાં ભાંગે કે જેલમાં નાંખે ત્યારે આપણે મીઠાચોર ખરા.

લૂંટમાં ભાગવાનું નોતરું

મને મીઠાચોર તો ત્યારે જ કહેજો, જ્યારે આપણે આ ધરાસણાના અગરનો કબજો કરીએ. આમ ખૂણેખાંચરેથી શેરખશેર મીઠું લઈએ એમાં તે શું ? સરકાર પણ મનમાં કહેતી હશે, “આમ છોકરાંની રમત શું કરો છો ? ખરો ખેલ કરવો હોય તો આવો અને ધરાસણાના કે ભાંચદરના કે ખારાધોડાના અગરો લૂંટો.” અત્યારે આપણે છોકરાંની રમત કરીએ છીએ એ હું કબૂલ કરું છું, પણ રમતમાંજ કાઢક દિવસ ગમ્મત કરવાના છીએ. એ ગમ્મત કરીએ ત્યારે તમે છરવાડા ને ધરાસણાનાં ભાઈઓ અને બહેન બધાં મારી સાથે આવજો, પણ હમણાં નહિ જ્યારે એ કરવાનો સમય આવશે ત્યારે હું તમને બધાંને નોતરવાનો છું. જ્યારે ધરાસણાની ચડાઈનાં બ્યાન લખાશે ત્યારે આ અગરોના પડેશીઓ પોતાને વિષે શું લખાવશે ? તે વખતે તમે નાસી ગયા એમ લખાવશે કે છાતી કાઢીને ઉભા રહ્યા એમ લખાવશે ? જેમણે ખતી યુઝાવીને માર માયોં તેમના ઉપર આપણે રોષ નહિ કરીએ, તેમને ગાળ પણ ન દઈએ. આપણે તો જૂદો જ ન્યાય તોળવો છે. પેલી કહેવત છે ને કે ‘આંગળું આપતાં પહોંચું કરડે’ ? આપણે પણ આ લોકો આંગળું લઈ લે તો કહેશું સાથે પહોંચું પણ લો; પહોંચું લેશે તો કહેશું, ખભો લો; ને ખભો લેશે તો ગરદન આપવા તૈયાર થઈશું. આપણા સ્વયંસેવકોને મારખીટ

કરવા માંડી છે તો હવે એવો સીધો ખેલ રચીએ કે બધી મારપીટ આપણાં માથાં પર ખેંચી લખએ.”

આ ધરાદો રોજને રોજ વધારેને વધારે દઢ થતો હતો અને દાંડીમાં અટકાવેલી કૂચ ધરાસણા સુધી પહોંચાડવાનો નિશ્ચય જાહેર કરનારો કાગળ વાઈસરોય પર મોકલવાની ગાંધીજી તૈયારી કરી રહ્યા હતા. તા. ૪ થી મેની રાત્રે ૧૧૧૧ વાગે એ કાગળ પૂરો કરીને આખા દિવસના થાકેલા એ સૂતા. એમનો મૌનવાર સાંજથી જ શરૂ થયો હતો. કાગળમાં એમણે તારીખ અને સહી લખવાની જ બાકી રહેવા દીધેલી. એમાંનો ફટકોક ભાગ અહીં આપ્યો છે:

પ્રિય મિત્ર,

ધર્મરેચ્છા હશે તો મારો ધરાદો તા. . . . ના રોજ ધરાસણા તરફ કૂચ કરી તા. . . . ના રોજ મારા સાથીઓ સાથે ત્યાં પહોંચી મીઠાના અગરના કબજા માટે માગણી કરવાનો છે. એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે ધરાસણાના અગર ખાનગી માલકીના છે. આ તો માત્ર ધોખો દેવાની વાત થઈ. વાઈસરોય સાહેબનું મકાન જેટલું સરકારના કબજામાં છે એટલા જ આ અગર પણ સરકારના કબજામાં છે. સત્તાવાળાની પ્રથમ પરવાનગી સિવાય એક ચપટી મીઠું ત્યાંથી ઉપાડી શકાય એમ નથી.

વિનોદમાં અને મસ્તીમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ આ હુમલાને આપ ત્રણ રીતે રોકી શકો છો:

૧. મીઠા વેરો રદ કરીને;

૨. મને તથા મારી ટુકડીને પકડીને, સિવાય કે દેશ, હું આશા રાખું છું તેમ, અમારી બધાની જગ્યા પૂરી લે;

૩. કેવળ ગુંડાશાહી ચલાવીને, સિવાય કે જેટલાનાં માથાં ફૂટે એટલા ખીજા, હું આશા રાખું છું તેમ, ત્યાં આવીને ખડા થાય.

આ પગલું લેવાનો નિર્ણય મેં કર્યો આંચકા ખાધા વિના કર્યો છે એમ નથી. મેં આશા રાખી હતી કે સરકાર સત્યાગ્રહીઓ સાથે સહયતાપૂર્વક લડશે. સત્યાગ્રહીઓને પહોંચી વળવા સાધારણ રીતે પ્રચલિત છે તે કાયદાનો અમલ કરીને સરકારે સંતોષ માન્યો હોત તો મારે કંઈ કહેવાપણું નહોતું. તેને બદલે, જાણીતા આગેવાનો

સામે વધતેઓછે અંશે કાયદા મુજબનો વર્તાવ ચલાવીને, ખીજા સાધારણ સત્યાગ્રહીઓ પ્રત્યે તો જંગલી અને ફેટલીકવાર ખીલત્સ અત્યાચારો કરવામાં આવ્યા છે. આવું છૂટુંછવાયું બન્યું હોત તો તો જોયું ન જોયું કરી શકાત. પરંતુ મારી પાસે તો બંગાળ, બિહાર, ઉત્કલ, યુક્ત પ્રાંતો, દિલ્હી અને મુંબાઈથી બહારો આવી છે, જે ગુજરાતમાં મળેલા અનુભવોનું સમર્થન કરે છે અને ગુજરાત વિષે તો મારી પાસે પારવિનાનો પુરાવો પડેલો છે. કરાંચી, પેશાવર તથા મદ્રાસમાં વિનાકારણ અને વિના ઉચ્છેદણી ગોળીબાર થયેલા જણાય છે. સરકારની દૃષ્ટિએ કિંમત વિનાનું અને સત્યાગ્રહીની દૃષ્ટિએ ભારે કિંમતી એવું મીઠું સ્વયંસેવકો પાસેથી જુટાવી લેવા માટે તેમનાં હાડકાં ભાંગવામાં આવ્યાં છે અને ગુણ લાગો દબાવવામાં આવ્યા છે. મથુરામાં એક આસિસ્ટન્ટ મેજિસ્ટ્રેટ એક દશ વરસના બાળક પાસેથી રાષ્ટ્રીય વાવટો જુટાવી લીધાનું કહેવાય છે. અને આવી રીતે ઝેરકાયદે પડાવી લીધેલો વાવટો પાછો માગનાર ટોળીને ઘાતપી રીતે માર મારવામાં આવ્યાના અહેવાલો મળ્યા છે. એ વાવટો પાછળથી આપી દેવામાં આવ્યો એ જ સુચવે છે કે અંતઃકરણ ગુનેહગાર હતું. બંગાળમાં મીડાને અંગે ઓછાં માણસોને પકડવામાં આવ્યાં છે. તેમ અત્યાચારો પણ ઓછા થયા છે. પરંતુ સ્વયંસેવકો પાસેથી વાવટો જુટાવી લેવામાં અકથ્ય જુલમો થયેલા કહેવાય છે, ડાંગરનાં ખેતરો બાળી મૂકવામાં આવ્યાનું કહેવાય છે, ખાવાનું પણ જખરાઈથી લઈ લેવામાં આવ્યું છે. અમલદારોને શાક નહિ આપવા માટે ગુજરાતમાં એક સ્થળે આખું શાકબજાર લૂંટી લેવામાં આવ્યું હતું. આ બનાવો મોટા ટોળાની સામે બનેલા છે. મહાસભાના હુકમને લીધે જ આ ટોળાએ સામે થયા વિના આ બધું સહન કર્યું છે.

તેથી અત્યારે શરૂ થયેલી ડરાવી દેવાની નીતિનો અમલ આખા દેશને આવરી લે તે પહેલાં અને લાગે છે કે મારે વિશેષ ઉગ્ર પગલું લેવું અને આપના ક્રોધને વધારે જલદ પણ વધારે સાફ માર્ગે વાળવો. મેં વર્ણવી છે તે બધી વાતો આપ નહિ જાણતા

હો. હજી પણ આપના માન્યામાં એ આવશે નહિ. મારે તો એ વસ્તુ તરફ આપનું ચોક્કસ ધ્યાન ખેંચવું જ રહ્યું.

કારણ સત્યાગ્રહના શાસ્ત્ર પ્રમાણે તો, સરકાર જેમ જેમ વિશેષ હમનનીતિ વાપરે અને જેમ જેમ વિશેષ ખેડાયદે અને તેમ તેમ સત્યાગ્રહીઓએ વિશેષ ને વિશેષ સકટો વહોરવાં જોઈએ. સ્વેચ્છાએ ખમેલાં તીવ્રમાં તીવ્ર સંકટોને પરિણામે ચોક્કસ વિજય જ છે. હું જે કાર્ય ઉપાડવા ધારું છું તેમાં રહેલાં જોખમોનું મને જ્ઞાન છે. પરંતુ દેશ મારી વાત સમજવામાં ભૂલ કરે એવો સંભવ નથી. હું જે વિચારું છું અને કરવા ધારું છું તે જ કહું છું. હિંદુસ્તાનમાં પંદર વરસથી હું કહેતો આવ્યો છું અને પરદેશમાં વીસ વરસ સુધી મેં એ જ વાત કહી છે અને તે જ વાત હું ફરી કહું છું કે હિંસાને જીતવાના ઉપાય શુદ્ધ અને નિષ્કલંક અહિંસા જ છે. મેં એ પણ કહ્યું છે કે દરેક હિંસામય કૃત્ય, વાણી અને વિચાર પણ અહિંસાની પ્રગતિને આડે આવે જ છે. વારંવાર આટલી ચેતવણી આપ્યા છતાં લોકો હિંસાનો આશ્રય લેશે તો હરકોઈ મનુષ્યના કૃત્યને માટે ખીજા મનુષ્યની જેટલી જવાબદારી અનિવાર્ય રીતે ગણાય છે તે સિવાયની ખીજા કોઈ જવાબદારી મારે શિર નથી. પરંતુ આ જવાબદારીનો પ્રશ્ન ખાળુએ રાખતાં પણ જો અહિંસા એ ઋષિમુનિઓએ કહ્યું છે તેવું અમોઘ બળ હોય અને તેના પ્રયોગનો મારો વિશ્વાસ અનુભવ મારે એજે ન જવા દેવો હોય તો કોઈ પણ કારણસર મારે નિશ્ચિત પગલાં લેવાનું મુક્તતરી રાખવું જોઈએ નહિ.”

રાત્રિ ૧૨-૪૫ ને સુમારે સુરતના ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ સખ્યાઅંધ પોલીસ સાથે આવીને એમને પકડી ગયા. અહિંસાની ભૂર્તાર્થે ગાંધીજીને આ હિંસક અને ખીકણ માણસો રાત્રિના અંધકારમાં ઉપાડી ગયા. ગાંધીજીની ધર્મયાત્રાનો તો ચેરવડા જેલમાં અંત આવ્યો; પણ એમના સાથીઓની કૂચ અને દેશની ફરજ હજી અધુરી રહી હતી.

ગાંધીજી પકડાયા પછી તરત જ ગુજરાતના વયોવૃદ્ધ નેતા પૂ. અબ્બાસ સાહેબે આવીને એમનું સ્થાન લીધું, અને પોતાના

જલ્લપુરના બાપણમાં ધરાસણા પર હુમલો લઈ જવાનો ગાંધીજીને ધરાદો પાર પાડવાનો પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો.

તા. ૮ મી મેને દિવસે જ આ ઘાડ માટે અબ્યાસ સાહેબ સાથે ઇમામ સાહેબ, મણિલાલ ગાંધી, નરહરિ પરીખ, પ્યારેલાલજી, વાલજી દેસાઈ અને જુગતરામ દવે એટલા સભ્યોની સંગ્રામ-સમિતિ નીમવામાં આવી અને તા. ૧૨મીએ કરાડી જાવણીમાંથી કૂચ કરી અબ્યાસ સાહેબ જાવણીમાં રહેલા સત્યાગ્રહીઓ સાથે તા. ૧૪ મીએ સાંજે ઉંટડી જાવણીમાં પહોંચી જાય અને તા. ૧૫મીની સવારે ૬૫૫ વાગે ધરાસણાના મીઠાના ઢગલા પર હલ્લો કરે એમ નક્કી થયું. તા. ૬મીએ અબ્યાસ સાહેબે નીચે પ્રમાણેનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું:

ધરાસણા ઉપર

“મીઠાના કાયદા સામેની સત્યાગ્રહની લડત શુદ્ધ શાંતિ અને અહિંસાને રસ્તે આજ સુધી ચાલી હોવા છતાં સત્તાવાળાઓ કાયદા ને બદોબસ્તના બદાના હેડળ કોષ્ટ પણ સુધરેલા રાજ્યને ન જાણે એ રીતે વર્ત્યા છે. સત્યાગ્રહીઓ ઉપર હેવાનિયત ભરેલા અને ખીલતસ ધલાળે લેતાં પણ પાંચ વળીને જોયું નથી. તેથી ગાંધીજી એવું પગલું લેવાનો ધરાદો ધરાવતા હતા કે જેથી સરકારને કાં તો પોતાની રીત બદલી સત્યાગ્રહીઓ સાથે સબ્યતા અને નીતિથી વર્તવું પડે અથવા તેમના ઉપર લાડી કે ગોળી ચલાવવી પડે.

આ હેતુ પાર પાડવા ખાતર મહાત્માજીએ વાઇસરોય ઉપર નોટિસનો કાગળ ઘડી મૂક્યો હતો, જે પાછળથી મેં રવાના કર્યો છે, કાગળમાં તેમણે ધરાસણાના મીઠાના અગર પર ‘દરોડો’ પાડવાનો પોતાનો ધરાદો જાહેર કર્યો છે.

આમ હોવાથી હવે તેમની ઘડેલી યોજના અમલમાં ઉતારવાની ફરજ આપણા ઉપર આવી પડી છે. એટલા માટે હું મહાત્મા ગાંધીજીની પહેલી સત્યાગ્રહી ટુકડી સહિત કરાડી જાવણીથી તા. ૧૨માં મેની સવારે પેદલ કૂચ કરવા ધારું છું. અમારી ટુકડી તા. ૧૪મીની સાંજે ધરાસણા પહોંચશે અને તા. ૧૫મીની સવારે સાડા છ વાગે સરકારી અગરનો કબજો લેવા માટે જશે.”

સરકારે પણ પોતાની તૈયારી કરવા માંડી હતી. લા. ૧૨મીને દિવસે શ્રી. અબ્બાસ સાહેબને પકડવાના તેની જાણે આગાહી દેવા માટે મિ. કોડાવાળા ૧૧મીએ સાંજે અબ્બાસ સાહેબ પાસે આવ્યા. અબ્બાસ સાહેબ જે પગલું ભરવા ધારે છે તે ફાજનારી ગુન્હો છે અને તે બેતાં ન અટકે તો સત્તાધીશો ને અટકાવવા પગલાં લેશે, એવી મતલબને કાગળ લખને તેઓ આવ્યા હતા. આ વિનય માટે અબ્બાસ સાહેબે કલેક્ટરનો આભાર માન્યો; પણ પોતાને નિશ્ચય કરે એમ નથી એમ જાણાવ્યું.

તા. ૧૨ મી ને સોમવારે ગાંધીજી પકડાયા પછી બરાબર એક અડવાડિયે સવારે ફને ટોરે સૌ ફૂચને માટે હારખંધ ઉભા રહી ગયા. પૂજ્ય કસ્તુરબાએ અબ્બાસ સાહેબને ગળામાં સૂતરની માળ આરોપી, કપાળે ચાંદસો કર્યો, અને ગાંધીજીનું પ્રિય લજન 'વેળુવ જન તો તેને કહીએ' ગાઇને જવા નીકળ્યા. એમને વળાવવા આવનારાઓમાં મિમ્સિસ તૈયબજી અને મુબઇથી આગલી રાતે જ આવેલાં શ્રીમતી કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય, પૂજ્ય કસ્તુરબા અને કેટલીક બીજી બહેનો હતી, તેમજ ગ્રામવાસીઓ મોટી સંખ્યામાં હતાં. હજુ તો માંડ પાંચેક મિનિટ ચાલ્યા હશે ત્યાં તો સડક પર છ ખાલી મોટર અને બસો પોલીસોનું મોટું લશ્કર નજરે પડ્યું. હજુ તો લશ્કર આવતું જ હતું હતું. એ ઉપરથી એમનું ભાવી એ ભાઇઓ કળી ગયા. નજદીક જતાં ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ, પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને મિ. આંટિયા એમની સામે આવી ઊભા રહ્યા. અને લાડીઓ, બંદૂકો અને સંગિનોથી સજ્જ થયેલી સત્માગ્રહીઓની સંખ્યાના કરતાં ચારગણી પોલીસની સંખ્યાએ એમને ઘેરી લીધા. ગ્રામવાસીઓને આગળ આવતાં અટકાવ્યા, અને ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ ગુજરાતીમાં એમને સંભળાવ્યું: 'તમને ગેરકાયદે મંડળી ગણવામાં આવે છે, અને તેથી તમને વિખેરાઇ જવા ફરમાવવામાં આવે છે' અબ્બાસ સાહેબે એક ક્ષત્રિયને શોભે એવી શરવીરતાથી કહ્યું: 'અમે તમારા હુકમનો અનાદર કરીએ છીએ, અને તમે કરતા આવેલ છો તેમ ખુશીથી આ તમારા દંડાઓ અને બંદૂકો અમારી ઉપર ચલાવી શકો છો.' પરંતુ તેમ કરવાનો તો તેમણે ઇન્કાર કર્યો, અને અબ્બાસસાહેબ સાથે આખી ટુકડીને

પકડી, ખાલી આવેલી મોટરોમાં બેસાડી લઇ ગયા. શ્રીયુત જુગતરામ દ્વે જેઓ હમેશાં અખ્યાસ સાહેબને ગળવા આવતા અને એ મુજબ આગલી રાતે પણ આવેલા તેમને પણ પકડવામાં આવ્યા. સૌને જલાલપુર કેટમાં લઇ જવામાં આવ્યા.

તે જ દિવસે જલાલપુરની અદાલતમાં એમનો બધાનો મુકદ્દમા ચાલ્યો. શ્રી. અખ્યાસ સાહેબને ૬ માસ સાદી, શ્રી. જુગતરામને ૬ માસ સખત અને બીજા પાંચને ૩ માસ સખત સજા કરવામાં આવી. આ રીતે સત્યાગ્રહ અશ્રમમાંથી ગાંધીજી સાથે નીકળેલો ટુકડીની કૂચ પૂરી થઇ.

અખ્યાસ સાહેબ તથા તેમની ટુકડીની ધરપકડ થશે એવી ગણત્રી આગળથી જ કરવામાં આવી હતી એટલે સુરત જિલ્લાના સૈનિકોની ટુકડીઓ ધરાસણા ઉપડી જવા તૈયાર થઇ રહેલી હતી.

પૂ. અખ્યાસ સાહેબ આશ્રમની આખી ટુકડી સાથે પકડાઇ ગયા પછી સુરત જિલ્લાના ખસો ઉપર સૈનિકો ઊંટડીની છાવણીમાં જમા થઇ ગયા. ઘડીભર તો શ્રી. મણિલાલ ગાંધીની સરદારી નીચે ધરાસણા ઉપર તુરત જ હુમલો કરવાનો વિચાર કર્યો, પણ પછી અગાઉ નક્કી કરેલ તા. ૧૫મીને જ વળગી રહેવું એમ હતું. પૂ. અખ્યાસ સાહેબ પકડાયા પછી શ્રીમતી સરોજિનીદેવી ધરાસણાની ચડાઇની સરદારી લે એમ નક્કી થયું હતું. અલ્લાહાબાદમાં તા. ૧૨ મીએ મળેલી કાર્યવાહક સમિતિમાંયા તેઓ સીધાં ઊંટડી આવ્યાં, અને સગરે સાડા ચાર વાગે પ્રાર્થના ચાલતી હતી તે વખતે જ છાવણીમાં પહોંચ્યાં.

કૂચનો સમય સવારનો ૬-૩૦ વાગ્યાનો રાખ્યો હતો. તે પહેલાં બધા સૈનિકો નાહીધોષને પરવારી ગયા હતા નોકગતી વખતે ધ્વજ વંદન કરી, 'વૈષ્ણવજનવાળું' પદ ગાઇ, પૂ. બાના આશીર્વાદ સાથે બરાબર નક્કી કરેલે વખતે જ કૂચ શરૂ થઇ. મોખરે શ્રીમતી સરોજિનીદેવી હતાં. ઊંટડી ગામની હદ પૂરી થઇ અને ધરાસણાની હદ શરૂ થઇ ત્યાં સુધી પૂ. બા, ઇમામ સાહેબ વગેરે તેમની સાથે હતાં. બરાબર ૭-૫ મિનિટે અગરની હદમાં કર્ટમ હાઉસ આગળ તેમને રોકવામાં આવ્યાં. સામે પોલીસ સંજ્ઞા સાંકળ

કરીને ઉભા રહ્યા. તેમનામાંના કેટલાક પાસે બંદૂકો અને કેટલાક પાસે લાડી હતી. કલેક્ટર તથા ડે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પણ ત્યાં પહોંચ્યા. તેઓ કહે, ‘આગળ જવું’ હોય તો જબરાબ કરીને જાઓ.’ સરોજિનીદેવીએ કહ્યું, ‘અમે તમારી સાંકળ તોડવા ઇચ્છતાં જ નથી (We will stand till doomsday— પ્રાણાન્ત સુધી અમે અહીં જ ઉભવાનાં છીએ.)’ ત્યારપછી દસેક મિનિટ પછી પાસેના ઘરમાંથી કાઢાએ ખુરસી આણી આપી તે ઉપર તેઓ બેઠાં. થોડીવાર પછી સૈનિકો પણ બેઠા, એટલે તેમની સામે લાડીવાળા પોલીસો પણ બેઠા. સૈનિકોએ બેઠાબેઠા કાંતવા માંડ્યું.

આ વખતે કેટલાક અગરિયાઓ અગરની હદની અંદર પોલીસની હારની પાછળ બેઠા હતા. એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે અમલદારોએ અગરિયાઓને કહ્યું કે તમે આ ગાંધીનાં માણસોને કહો કે મીડું અમારું છે માટે તમે પાછા જાઓ. પણ અગરિયાઓએ તેમ કહેવાની ના પાડી, એટલે તેમને અગરની હદની બહાર કાઢી મૂક્યા. આવી વાત થઈ હો કે નહિ, એટલું તો નક્કી છે જ કે અગરિયાઓને પણ અગરની હદમાંથી બહાર કાઢ્યા અને અગરમાં કામ બંધ રહ્યું.

અત્યાર સુધી ક્ક નિકો સાથે પ્રેસ રિપોર્ટરો, ફોટોગ્રાફરો અને બીજાઓ પણ હતા અને તેઓ વાતોચાતો કરતા. સરોજિનીદેવીએ પોતાને વાંચવા માટે પુસ્તક તથા પોતાનું પાણી મંગાવ્યું. સાડા આઠ વાગે બીજા સૈનિકોને પાણી બેઠતું હતું. કેટલાક લાઇઓ પાણી લઇને ગયા, પણ પાણી આપવા નહીં. એક લાઇ સરોજિની-દેવી માટે ચોપડી તથા પાણી લઇને ગયા. પણ પોલીસ સૈનિકોની આસપાસ લાઇની સાંકળ કરી લીધી હતી અને તેમને અટકાવ્યા. તેમણે ફોજદાર સાથે અને પછીથી કલેક્ટર સાથે વાટાઘાટ કરી કે તમે આ લોકોને પકડ્યાં નથી એટલે તેમને બેઠતી વસ્તુઓ પહોંચાડવાનાં અમને હક્ક છે. આના જવાબમાં આપ્યા જાઓ.’ એટલું જ કહેવામાં આવ્યું. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કહ્યું, ‘It is a shame on India that you bring a woman for fighting

(હિંદુસ્તાનને શરમ છે કે એક સ્ત્રીને તે લડવા મોકલે છે).’ તેમને તુરત જ જવાબ આપવામાં આવ્યો કે કેવળ જીવદયાનું કામ કરવા ગયેલી સ્ત્રીઓ ઉપર વીરમગામમાં ઘોડેસવારનો હુમલો લઈ જનારા આ સરકારના અમલદારોનાં મોમાં આ ટીકા ન શોભે. સરોજિની-દેવી સ્ત્રી છે, પણ સ્ત્રી કરતાં ઘણું યે વધારે છે. તેઓ તો અપવાદ-રૂપે આમાં પડ્યાં છે. ગાંધીજી મનતા હતા કે અંગ્રેજોમાં સ્ત્રી-સન્માનની ભવના હોવાથી તેઓ સ્ત્રીઓ પણ હુમલા કે જીલ્લમ ન કરે એટલે જ પોતાની ઉપર પૂરેપૂરો જીલ્લમ વહોરી લેવાની ખાતર, અમલદારોને જીલ્લમ કરતાં જરાયે સંકાય ન થાય એટલા માટે એમણે બહેનોને પોતાની ટુકડામાં લીધી અને ‘મનતાં’ સુધી લડતમાં મોકલવાની એમની મનાઈ હતા. પણ અધીરી બહેનોને ગાંધીજી કહેતા હતા કે તમારો પણ વારો આવશે. સરોજિનીદેવીની પસંદગી એમની જ હતી. એ વખત ક્યારનો આવી ચૂક્યો છે. સ્ત્રીઓ પર વિના કારણે હુમલાઓ થયા છે, સરકારે જ પહેલ કરી છે. હવે તો સ્ત્રીઓએ ભારતના સ્ત્રીત્વની રક્ષા કરવા મેદાને જ પડવું રહ્યું, અને હિન્દની કેટલીયે સ્ત્રીઓ આજે જેલમાં જઈને બેઠી છે, એ જ બતાવે છે કે સ્ત્રીઓ પોતાની રક્ષા કરવા પોતાની જાતને પણ હોમવા તૈયાર થઈ ગઈ છે.

દસ વાગ્યા સુધી પ્રેસ રિપોર્ટરોને માત્ર પેનસિલ અને કાગળ સાથે જવા દેતા હતા, પાણી લઈને નહિ જ. પણ દસ વાગે તો તેમને પણ કાઢ્યા, અને એકલા સૈનિકો જ રહ્યા. તેમની આસપાસ પોલીસનું બહુ મોટું કુંડાળું કરવામાં આવ્યું, અને લોકોને બહુ જ દૂર કાઢવામાં આવ્યા. આગલે દિવસે સૈનિકોની આસપાસ કોઈ ટોળે ન વળે એવી સૂચનાઓ અસપાસનાં ગામના લોકોની સભા ભરીને આપવામાં આવી હતી. પણ સૈનિકોને ઘેર્યા છે અને તેમને પાણી પણ આપવા દેતા નથી, એટલે લોકો તો એ જોવાને અને બહેનો તો પાણી પહોંચાડવાને ટોળેટોળામાં ઉલટ્યાં. પણ રેડ ક્રોસ ધારણ કરેલ તથા પ્રમાણપત્રવાળી નર્સને પણ ના પાડવામાં આવી હતી, ત્યાં બીજાઓને તો ના પાડવામાં આવે તેમાં શી નવાઈ ? છતાં શહેરની નર્સ એમ સહેજે પાછી જાય ? ગ્રામનિવાસીબાઈઓ અને

તેમાં જે બહાદુર કાળી બાઈઓ એમ કાંઈ પાછી હો? તેઓ પોલીસની સાંકળ તોડીને અંદર જવાનું કરતી હતી, એટલે પોલીસનો એક વડો અમલદાર કહે: ‘આમ ચોરી શા માટે કરો છો?’ ત્યારે પેલી બહેને જવાબ દીધો: ‘ચૈર તો તમે છો. અમારા આપુને ચોરી ગયા છો.’ આ બહેનને પાણી આપવા ન જ જવા દીધી ત્યારે તેણે કહ્યું: ‘હું પાણી લાવી છું તે તમે તો પીઓ. તમને તરસ લાગી’ હશે. તમે પણ અમારા લાઇ જ છો ને? અંદર બેઠેલા અમારા લાઇઓને નથી પીવા દેતા તો તમે પીઓ.’

એક બીજી કાળણ બાઈ પોલીસ અમલદારને કહે: ‘આવી પાપી નોકરી છોડી દઇ આ કપડાં ઉતારી નાખો’. અમે તમને ખાદી આપીએ. અને તમારું ભરણપોષણ બીજી રીતે ન થતું હોય તો અમે તમારું અને તમારાં બેરાંછોકરાંનું પૂરું કરવા તૈયાર છીએ. પણ તમારે બેરાંછોકરાં છે જ નહિ, હોય તો આટલો જીવન કરત નહિ.’

આવી પ્રશ્નપરંપરાના જવાબમાં પોલીસ અમલદાર બચાવ કરે છે: ‘આજે મીઠું લૂંટવા આવ્યા છો અને કાલે ત્રિજેરી લૂંટવા આવે તો શું અમારે લૂંટવા દેવી? માટે અમે પાણી પાવા દઇશું નહિ.’ પછી બાઈઓને ધમકી આપે છે: ‘તમે અહીંથી નહિ જશો તો તમારા પર ગોળીબાર કરી તમને મારી નાંખીશું.’

આવી એક તરફથી પુષ્પથીયે કામળ ભારતવર્ષની કાકિલા ભૂખે અને તરસે ઉનાળાના તડકામાં મહાત્માજીના કાર્યક્રમને પાર ઉતારવા માટે ઉગ્ર સંકલ્પ ધારણ કરીને ૫૦ સૈનિકો સાથે બેઠી હતી એ દૃશ્ય જોઈને પાવક હતું તેટલું જ હૃદય પીગળાવતું હતું; ત્યારે બીજી તરફથી આ સરળ બહાદુર સ્ત્રીઓના વિનોદ અને ટકાર કાંઈક રમૂજ પણ આપતા. બહેનોનાં ટોળેટોળાં માથે બેડાં લઇને ત્યાં જવાનું કરતાં, કેટલીકને તો ત્યાં પહોંચતાં પહેલાં જ આપણા સ્વયંસેવકો સમજાવીને પાછી કાઢતાં.

સાંજે છ વાગવા આવ્યા. ચોમેરથી ગામેગામની બહેનો પાણીના બેડાં સાથે બેઠી. તેમને રોકવા માટે પોલીસો હાંફા-

હાંફળા દોડદોડ કરી રહ્યા. ફોટોગ્રાફરો તેમના ફોટા લેતા હતા. પરિસ્થિતિ સવારના જેવી જ હતી. સરોજિનીદેવી અગિયારઆર વાગતાં તો મૂર્છિત થઈ જશે એમ બધા ધારતાં હતાં. પરંતુ તે તો મોં ઉપર પાઉર લગાવતાં હતાં, કાંસજીથી વાળ ઓળતાં હતાં, આરસીમાં જોતાં હતાં અને દદાસન લગાવીને બેડાં હતાં. સરકારી અમલદારો સાથે સારી પેઠે વાતો પણ કરતાં હતાં. શી વાતો કરતાં હશે તે તો કેમ ખબર પડે? પણ એમને ઠીક ચાખખા લગાવતાં હશે અને ગમ્મત પણ કરાવતાં હશે.

પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ. રોબીન્સને સવારે તો બડાઇ હાંકી હતી કે જ્યાં સુધી મિસિસ નાયડુ અહીં બેસશે ત્યાં સુધી હું પણ અહીંથી ખસવાનો નથી. પણ આ બડાઇ હાંકતી વખતે આ સાહેબ ભૂલી જના હતા કે પોતે જ્યારે એક સુકોમળ સ્ત્રીને ખાવાપીવાનું અટકાવી બેઠા છે ત્યારે તેઓ તો ઘણી યે વાર નાસ્તા-પાણી કરી આવવાના છે. સવારે તો આ લોકોએ ભારતની ઠાકિલા સાથે હરિદ્રાષ્ટમાં ઉતરવા હામ લીડી, પણ બપોરના તડકામાં તો ગોરા અમલદારો છૂ જ થઈ ગયા હતા.

લડતનો રંગ બરાબર જમ્બો: હજારોની સંખ્યામાં લોકો આ પાવક દૃશ્ય શાન્તિથી જોઈ રહ્યાં હતાં.

રાતે પોણા વાગે ઢાણુ જાણુ શા કારણથી પોલીસ અમલદારોએ પોતાનો નિર્ણય ફેરવ્યો અને પાણી તથા ખાવાનું આપવા દીધું. રાતે દસ વાગે પોલીસોએ શ્રીમતી સરોજિનીદેવીને એક શેતરંજી આપી અને રાતે એક વાગે તેમનો ખિસ્તરો મળ્યો. ત્યાં સુધી તેઓ સડક ઉપર શેતરંજી ઉપર જ સૂતાં ત્યાં જ પડ્યાં હતાં. સવારે છ વાગે છાવણીમાંથી સ્વયંસેવકોને માટે નાસ્તો પણ મોકલવામાં આવ્યો હતો. પોલીસ અમલદારે કહ્યું કે હવેથી ખાવાનું તથા પાણી આપવા દેવામાં આવશે.

સરોજિનીદેવી તથા બીજા સત્યાગ્રહીઓની આ તપશ્ચર્યાની વાત બીજે દિવસે સવારે તો દેશના ઘણા ભાગોમાં ફેલાઈ ગઈ અને જાપાંઓમાં તેનાં વર્ણનો ઉભરાવાં લાગ્યાં. જેણે આ હકીકતો

જાણી તે બધાના હૈયામાં ભારે દુઃખ થયું અને આ સરકારની નિષ્ઠુરતા વિષે તેમને લાન થવા લાગ્યું. સરકારની જીલમ કરવાની અને સત્યાગ્રહીઓની સહન કરવાની શક્તિનો દેશને બરાબર ખ્યાલ આવ્યો.

૧૬મીએ સવારના ૬૧૧ વાગે છાવણીમાંથી પચાસ પચાસ સૈનિકોની ત્રણ ટુકડીઓ પાછી ધરાસણા મોકલવામાં આવી. એ ત્રણ ટુકડીઓને પણ પહેલી ટુકડીની જેમ અટકાવવામાં આવી. સરોજિનીદેવીની ટુકડીને દશ વાગે પકડવામાં આવી. એને સરકારી હદની બહાર લઈ જઈને તેમને બધાંને છોડી મૂકવામાં આવ્યાં. બરાબર સત્તાવીસ કલાક પછી એ ટુકડી છાવણીમાં પાછી આવી. પેલી ત્રણ ટુકડીઓને પણ પકડીને સરકારી હદની બહાર છોડી મૂકવામાં આવી. પણ એ તો તાજા જ ગયેલા હતા, એટલે તરત ભેગા થઈને એ દોઢસોએ ફરીથી હુમલો કર્યો. જૂદેજૂદે ઠેકાણેથી જઈને ઘણા સૈનિકો મીઠાના ઢગલાની વાડ સુધી પહોંચી ગયા. મેદાનમાં બરાબર રંગ જામ્યો હતો. હજારો લોકો શાંતિથી ઊભાં રહીને લડાઈ જોતાં હતાં. અપોરે બે વાગે સુરતની એક ટુકડીએ ચપળતાથી પહોંચી જઈને અગરોમાંથી મીઠું પણ મેળવ્યું. પણ આપણે તો મીઠાના ઢગલાનો કબજો લેવાનો હતો. એટલે અધી ટુકડીઓએ અગરમાંથી મીઠું લેવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો. સુરતની ટુકડીમાંથી અગિયાર સૈનિકોને પોલીસોએ લાડીથી ખૂબ માર માર્યો. ઘણાખરાને છાવણીની ઇસ્પતાલમાં લાવવામાં આવ્યા.

સાંજે મેદાનમાં રહેલા ૨૨૫ સૈનિકોને પકડીને કેદમાં નાંખવામાં આવ્યા. એમને માટે પાકી બાંધેલી જેલની તો જરૂર જ નહોતી. એટલે એમને તો એક વાડામાં રાખવામાં આવ્યા હતા. પહેલે દિવસે તો એમને બે પસાના ચણા મળ્યા હશે. નહાવાનું તો એમને મળે જ ક્યાંથી ? આખો દિવસ તાપમાં પડી રહેવાનું અને ખાવાનાં સાંસાં. સૈનિકોએ નક્કી કર્યું કે જ્યાં સુધી એમને સ્વચ્છ ખોરાક અને નહાવાનું નહિ મળે ત્યાંસુધી ખોરાક સ્વીકારવો નહિ.

સત્તરમીથી વીસમી સુધી રોજ સો દોઢસો સૈનિકોને મેદાનમાં ઉતારવામાં આવતા. પોલીસ એમને રોજ સાંજે કેદ પકડીને પોતાની

હદની બહાર છોડી આવતી. આવી રમત વધારે ચલાવવાનો કંઈ અર્થ નહોતો. એટલે નક્કી કરવામાં આવ્યું કે ૨૧મી તારીખે સવારે સૈનિકાની મોટી સેના લઇને મીઠાના ઢગલાઓ ઉપર સામટો હુમલો કરી, જરૂર પડે તો તારની વાડ પણ તોડીને મીઠાનો કબજો લેવો.

૨૦મી તારીખ સુધીમાં સૈનિકાની મોટી ભરતી થઇ ચૂકી હતી. ધરાસણા, ડુંગરી અને બીલીમોરા એ ત્રણ જાવણીઓ મળીને સૈનિકાની સંખ્યા ૧,૫૦૦ ઉપર પહોંચી હતી. એ જ સાંજે બધા સૈનિકાને ધરાસણાની જાવણીમાં ભેગા કરવામાં આવ્યા. સૈનિકાનો આટલો મોટો સમુદાય અંગ્રેજી અમલમાં ગુજરાતે આ પહેલાં ભાગ્યે જ જોયો હોય. સૈનિકાના ઉત્સાહથી જાવણીતું આખું યોગાન ગાજી રહ્યું હતું. સાંજના પ્રાર્થના પછી શ્રી. નરહરિભાઈએ બધા સૈનિકાને ઉદ્દેશીને ટૂંકું ભાષણ આપ્યું. ગુજરાતની લાજ એમના હાથમાં હતી. ગાંધીજીના સંકલ્પ પ્રમાણે મીઠા વેરાને નાબૂદ કરાવવાનું પણ એમના હાથમાં હતું. હિંસા સામે અહિંસાની હરીફાઈ એમણે કરી બતાવવાની હતી.

૨૧મીએ સવારે ૬ વાગે બધા સૈનિકા યોગાનમાં ખડા થઇ ગયા. ધંભામ-સમિતિના ચારે સભ્યો—ધંભામસાહેબ, નરહરિભાઈ, મણિલાલ ગાંધી અને પ્યારેલાલજી—આ મોટા સૈન્યને દોરવાના હતા. સરોજિનીદેવીએ બધાંને વિદાયવચનો કહ્યાં. ધંભામસાહેબે ગદગદ કંઠે ઇશ્વર પાસે સત્ય અને અહિંસાની શક્તિ માગી. આખું વાતાવરણ પવિત્ર અને ગંભીર બની ગયું હતું. સવા ૭ વાગે ધંભામસાહેબે સૌને મોખરે રહી કૂચ શરૂ કરી. એમની પાછળ આખું સૈન્ય ચાલવા માંડ્યું. આગળ જતા સૈનિકા પોતપોતાના પ્રિય યુદ્ધનાદો મોટેથી બોલતા હતા. ધરાસણાના મેદાનમાં પહોંચતાં સૈન્ય બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું, અને મીઠાના બે જિલ્લાઓ ઉપર જુદા જુદા ભાગે હલ્લો કર્યો. તારની વાડની બહાર અને અંદર લાકીવાળા સિપાઈઓ ગોઠવાઈ ગયા હતા. સૈનિકા વાડની નજદીક પહોંચતાં સિપાઈઓની લાકી ધુમવા લાગી. દૂર બેભલાં પ્રેક્ષકોને સૈનિકા ઉપર પડતા ફટકા સાંભળીને કમકમાટી ઊપજતી હતી.

લાડીઓ પગ પર, વાંસાપર, છાતી પર, માથા પર—એટલે શરીરના બધાય લાગે પર તડાતડ પડતી હતી. થોડીક મિનિટમાં અનેક સૈનિકા ધાયલ થઇને મેદાનમાં ગમડવા લાગ્યા. વાડની અંદર રહેલા સિપાઇઓએ સૈનિકા પર ઢેકાં વરસાવવા માંડ્યાં. જોતજોતાંમાં તો ૨૦૦ ઉપર સૈનિકા ધાયલ થઇને ભોંય પર પડ્યા. એમને ઉપાડીને બહાર લાવવાનું કામ ઈરનારાઓ પણ પહોંચી વળતા નહોતા. ફેટલાક અમલદારો પણ સૈનિકા ઉપર છૂટથી લાડીઓ ચલાવતા હતા. આલમશાહ નામનો એક અમલદાર અગમ નિર્દયતાથી માર મારતો હતો, અને સિપાઇઓ પાસે માર મરાવતો હતો. દોરની જેમ સૈનિકા ઝુડાતા હતા. એટલામાં મિ. આંટિયાએ આવીને મણિલાલ ગાંધીને પકડવાનો હુકમ આપ્યો. હુકમનો અમલ થાય તે પહેલાં તો આલમશાહે આવીને એમને થોડા ફટકાઓ લગાવી દીધા. નરહરિભાઈ અહીંથી સૈનિકાના મોટા સમુદાયને દોરવા માટે તેમની પાસે ગયા કે તરત જ એમના પર ફટકા પડવા માંડ્યા. થોડા પગ પર પડ્યા, થોડા હાથ પર, થોડા વાંસા પર, અને છેવટે એક માથા પર પડ્યો. સૈનિકા એમને બચાવવા માટે એમની આસપાસ ફરી વળતા, પણ એ આગળ જ ધસતા હતા. માથાના ઘાથી નરહરિભાઈ પડી ગયા. ખૂબ લોહી નીકળ્યું, અને કળ વળ્યા પછી બીજાની સહાયથી ધીમેધીમે ચાલીને એ બહાર આવ્યા. સૈનિકા પણ લાડી વીંઝાતી હતી તેની સામે આગળ ધસતા હતા. માર ખાઇને પડનારની સંખ્યા વધતી જ જતી હતી. આવા પાશવ હુમલા અમે નિઃશસ્ત્ર અહિંસક સૈનિકા આંગળી સરખીપે ઉપાડતા નહોતા, અને અપૂર્વ હિંમત અને સહનશીલતાથી માર સહન કરતા હતા. લાડી પકડી લઇને પણ સૈનિકા પોતાનો બચાવ કરતા નહોતા, પણ નાળિયેરની જેમ પોતાનાં માથાં ધડાધડ ફેંટવા દેતા હતા. પણ આખરે એમને ધીમેધીમે પાછળ હટવું પડ્યું. અને બધા સૈનિકા ઢગલાથી થોડે દૂર આવી પડ્યા.

સરોજિનીદેવી લડાઇમાં ભિતર્યાં નહોતાં, પણ મેદાન પર બધો વખત હાજર હતાં. સૈનિકાને આમ દૂર આવેલા એ નિરાંતે ન જોઇ

શક્યાં. એમને ફરી હુમલો કરવાનું કહેવા માટે એ સૈનિકો વચ્ચે ગયાં. એટલામાં જ મિ. આંટિયાએ એમને ગિરફતાર કર્યાં.

આ ટુકડીમાં આમ ચાલતું હતું તે વખતે બીજી ટુકડીમાં પણ એ જ ઘટના ચાલી રહી હતી. ઇમામસાહેબ અને પ્યારેલાલજીને તો સવારે મેદાનમાં આવતાની સાથે જ કંદ કરી લીધેલા. સૈનિકો ઉપર મારનો વરસાદ વરસતો જ હતો. ધણા ધાયલ થયા પછી બાકીનાને પણ દૂર હડવું પડ્યું. અહીં તો સૈનિકો સામે ઘોડો પણ દોડાવવામાં આવ્યો હતો.

દશ વાગ્યા સુધીમાં તો ૩૦૦ ધવાયલા સૈનિકોને છાવણીની ઇસપિતાલમાં ખસેડવામાં આવ્યા. થોડીધણી લાંબી ખાનારની સંખ્યા તો એ સિવાય ૪૪૦ હતી. આખી છાવણી ધવાયેલાઓની ઇસપિતાલ બની ગઈ હતી. સમરાંગણમાં જેટલા ધવાઈને પડતા તેમને ત્યાંથી ખસેડીને બહાર લઈ જવાનું કામ બહુ કઠણ હતું. સૈનિકો ભીની જમીનમાં ધવાઈને ટપોટપ પડતા હતા. રેડ ક્રોસવાળાં ૧૦૦ માણસો એમને કેવી રીતે પહોંચી વળે? મીડાના અગગે પાણીથી ભરેલા હતા, અને તેની સાંકડી પાળ પર થઈને ધવાયેલાઓને ઊંચકી લાવવાના હતા. સ્ટ્રેચરો બહુ ઓછી હતી. એ માણસો સાથે ચાલી શકે એટલી પાળ પહોળી નહોતી. એટલે ધણાખરા સૈનિકોને રેડ ક્રોસવાળા માણસો વાંસા પર નાંખીને ઉપાડી લાવતાં. અગરોતી આજુબાજુ ઘુંટણ સુધી પાણીથી ભરેલી ખાઈ હતી, તેમાં થઈને ધવાયેલાઓને લઈ જવાના હતા. ધવાયેલાને ખાઈની પાસે જ નાંખવા પડતા. ત્યાં તેમની તાત્કાલિક સારવાર કરવામાં આવતી. અને ત્યાંથી તેમને સ્ટ્રેચર પર છાવણીની ઇસપિતાલમાં મોકલવામાં આવતા. મેદાનમાં ગામની અને બહારની ધણી બહેનો રડતી જાય અને ધવાયેલાની સારવાર કરતી જાય, એ કરુણ દેખાવ જોવો બહુ ભારે પડતો હતો.

ધાયલ થયેલા અને માર પડેલા સિવાયના બધા જ સૈનિકો મેદાનમાં સાંજ સુધી બેસી રહ્યા, આગળ જવાનો શકિત કે હિંમત એમનામાં રહી નહોતી. એમ આગળ જવું એમને વાજબી

તારની વાડ તોડનાર વીર સૈનિક શ્રી. હિમ્મતલાલ દવે, એમને માથા પર
સખ્ત ઘા લાગ્યા હતા.

વલસાડની કોંગ્રેસ હસ્પિતાલમાં એલાન સ્થિતિમાં પડેલા ત્રણ સ્વયંસેવકો

પોલીસોનો લાડીનો માર (ઝિમના હાથમાંની લાડી પાતળી
નેતર તો નથી જ લાગતી)

પોલીસો નિર્દય રીતે સ્વયંસેવકને જમીનપર ધસડે છે.

પણ નહોતું લાગતું; કેમકે એમની દૃષ્ટિએ એમ કરવામાં ફક્ત ધાયલ થઇને પડવાનું જ રહેતું હતું. સાંજ પડતાં પોલીસે એમના પર ફરીથી ધસારો કર્યો, અને એમને જાવણીના નાકા સુધી હાંકી લાવ્યા. મેદાન પર હજી એંશી જેટલા સૈનિકો એસી રહ્યા હતા. રાત પડતાં એ બધાને પોલીસે પકડી લઇને ધરાસણા ગામની હદની બહાર મૂક્યા.

રાત્રે બધા સૈનિકો પાછા જાવણીમાં નહોતા ફર્યા. કેટલાકે આરોબાર પોતાને ગામ પાછા જવાનું યોગ્ય ધાર્યું. જાવણીના મેદાનમાં હજારેક સૈનિકો તો હતા જ. આખા દિવસમાં સૈનિકોએ સહન કરવામાં કંઈ બાકી રાખી નહોતી. તોપણ કેટલાકને આમ સહન કર્યા કરવું દીક નહોતું લાગતું. સૈનિકો માંહોમાંહે વાતો કરતા હતા. રાત્રે પ્રાર્થના પછી બધા સૈનિકોને કહેવામાં આવ્યું કે જેમની ઇચ્છા હોય તે પોતાને ઘેર જઈ શકે છે. જે લાડીનો માર અને બંદૂકની ગોળાનો વરસાદ પીક બતાવ્યા વિના સહન કરવા તૈયાર હોય તે જ અહીં રહે. અહીં તો પોલીસ આસપાસ ઘેરો ઘાલો ખોરાક પણ ન મળવા દે. સવારની પ્રાર્થનામાં પણ એ જ વાત કહેવામાં આવી. બસો જેટલા સૈનિકો આથી પોતાને ઘેર ગયા.

રરમી તારીખે હલ્લો કરવાનો નહોતો. એટલે આખો દિવસ શાંતિ રહેશે અને રહેલા સૈનિકોની બરાબર વ્યવસ્થા કરવાનો વખત મળશે એમ બધા ધારતા હતા. પણ દશ વાગે બૂમ ઉઠી કે મિલિટરી આવીને જાવણીને ઘેરો ઘાલે છે. જાવણીમાં થોડો ગભરાટ ફેલાયો. તપાસ કરતાં વાત ખોટી નીકળી. પણ પાંચ જ મિનિટમાં વાઘ ખરેખર આવ્યો. લાડીવાળા પચાસેક સિપાઇઓ અને શીખ મિલિટરીનાં સો માણસો વાડની બહાર આવીને ઉભાં. ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ જાવણીનાં માણસોને ગેરકાયદેસર મંડળીના સભ્યો જાહેર કરી પંદર મિનિટની અંદર જાવણી ખાલી કરવાનો હુકમ આપ્યો.

સૈનિકોને જાવણીના યોગાનમાં તરત ભેગા કરીને એમને સુચના અપાઇ કે આવી સ્થિતિ છે. જેમની મરવાની અને માર

ખાવાની તૈયારી હોય તે જ અહીં રહે. ૨૦૦ સૈનિકો યોગાનમાં બેસી રામધૂન ગાવા લાગ્યા. બે જ મિનિટમાં લશ્કર આવ્યું. લાઠીઓ ધુમાવતા બધા આવ્યા. કિટસન લાઇટ અને પાણીના ગોળાઓ ફેાડી નાંખ્યા. અને બધા સૈનિકોને ચાલ્યા જવા કહ્યું. કોઇ ન ઉઠ્યું. કેટલાકને ધસડયા અને પછી લાડીને પ્રહાર રાફ થયો. કેટલાક ઉઠીને ચાલવા માંડ્યા, પણ ઘણાખરાને ધસડીને બહાર કાઢવા પડ્યા. ૨૦૦માંથી ૧૫૦ જેટલાને માર પડ્યો. ૨૦ને સખત ઇજા રૂઝ ચાર બેલાન થયા. આ સૈનિકોમાં બેરસદ તાલુકાના પાળજ ગામના ૨૧. ભાઇલાલ દાજીભાઇ પણ હતા. તેમને એટલો બધો મૂઠ માર પડ્યો હતો કે તે બેલાન થઇ ગયા. તેમને દવાખાનામાં લાવ્યા પછી ઇન્જેક્શન આપ્યું થોડી વારમાં તેમને લાન આવ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું : “મારા પર ચાર-પાંચ પોલીસો જૂટ સાથે ચડી બેઠા, અને તેમણે પેટમાં જૂટની એડીઓ અને લાતો મારી તથા લાડીના ગોદા પણ માર્યા પછી શુ થયું તેના મને ખબર નથી.” આજુ ધાતકી અને જંગલી વર્તન બીજાઓ પર પણ થયું હતું, અને તેમને બેલાન કર્યા હતા. દાકતરોએ એ ભાઇને તાત્કાલિક ઘટતી માવજત કરી અને માન્યું કે આરામ થતો જશે. પણ એમના પરનો હુમલો હવેલેણ નીવડ્યો. બીજા મિનિટમાં તેમણે દેહ છોડ્યો. આ હુમલા વખતે ભાઇ રામલાલ લાલુભાઇ દેશાઇ (ગોપીપુરા, સુરત, ઉમર વર્ષ ૪૨, ધંધા: વેપાર.) હાજર હતા. તે નીચે પ્રમાણે કેદિયત લખાવે છે :

તા. ૨૨મીએ સવારે દરેક વાગે જાવાળી ખાલી કરાવવા પોલીસ તથા મિલિટરી આવેલી ત્યારે વચલા મેદાનમાં સૈનિકો બેગા થઇ બેઠા. બેમની બાજુમાં રેડ ક્રોસના ૨૧૫ સેવક તરીકે હું ઉભો હતો. મરનાર ભાઇલાલભાઇને મેં બેઠેલા જોયા હતા. તેઓ ખસેડતાં ખસતા ન હોવાથી પોલીસોએ તેમને લાડીના ગોદા તથા લાતો નિર્દયતાથી મારી. તેઓ જમીન પર ઢળી પડતાં તેમને ધસડીને પચાસેક ફૂટના દૂરના દરવાજા પાસે લઇ ગયા. ત્યાંથી પાછા આવવાનો ભાઇલાલભાઇએ પ્રયત્ન કર્યો એટલે ફરીથી પોલીસો તથા સરકારના બીજા ભાડુતી શુંડાઓ તેમને લાડીના ગોદા તથા જૂટની લાતોથી પેઠામાં તથા શુભ્રમાં મારવા લાગ્યા. ત્રીસ ચાળીસ આવા ગોદા તથા લાતો મારી. પછી મરનાર બેલાન થયા

એટલે હું ખીન ભાઈઓની મદદથી તેમને 'સ્ટ્રેચર' પર ઉંચકી દવાખાનામાં લઈ ગયો. તે વખતે દા. ભર્યાએ તેમને તપાસી દવા આપી. હું તેમને પ્રમાણે ઉપચાર લેવા લાગ્યો. થોડીવારે તેમને ભાન આવતાં, તેમને ક્યાં મારવામાં આવ્યા તેમ પૂછતાં, તેમણે હાથના ઘસારાથી અને બોલીને કહ્યું કે પેદામાં તથા ગુદાની જગ્યાએ લાતો અને ગોદા મારવામાં આવ્યા છે. ત્યારપછી અર્ધા કલાકના આરામે તે શુભરી ગયા. ”

તેમના મરણ બાદ દાકતરોએ પોસ્ટ-મોર્ટમ (શબની તપાસ) ની માગણી કરી. પોસ્ટ-મોર્ટમ માટે લાશ વલસાડ મોકલી. સાથે મુંબઈવાસી દા. ભાસ્કર પટેલ, એમ. ડી., ને મોકલવામાં આવ્યા. દવાખાનામાં પહોંચતાં દાકતરે પોસ્ટ-મોર્ટમ વખતે હાજર રહેવા દેવાની માગણી કરી હતી; પણ મ્યુનિસિપાલિટીના દાકતરે તેમ કરવા દેવાની ના પાડી. મ્યુનિસિપાલિટીના ચેરમેનની વિનંતી છતાં પણ બહારથી અંદર જવા દેવાની પોલીસે ના પાડી. પોસ્ટ-મોર્ટમ પૂરું થયા પછી દા. ભાસ્કરરાવે રિપોર્ટની માગણી કરી. એનો જવાબ દાકતરે ન આપ્યો અને ફોજદાર પાત્ર માગવા જણાવ્યું. એ ઉપરથી અને શ્રી. મણિબહેન સાથે પોલીસ અમલદારે મોકલાવેલ સંદેશ ઉપરથી દાકતર ભાસ્કરરાવે મિ. બ્રહ્મભાઈ ઉપર રિપોર્ટ માટે તા. ૨૪મી રોજ અરજી કરી. ત્રીજા દિવસ સવારે, ત્રણ અમલદાર દવાખાનામાં આવ્યા અને દાકતર પાસે દર્દીઓના રેકાઉં વગેરેની માગણી કરી. દા. ભાસ્કરરાવે જવાબ આપ્યો કે રેકાઉં બરાબર રાખ્યાં છે, પણ અવશ્યક પાડવા માટે વલસાડ મોકલવામાં આવ્યાં છે. ત્યારબાદ એમણે ભાસ્કરરાવની મરના-ભાષ સંબંધીની કેશિયત લીધી, જેમાં દાકતરે છેવટે જણાવ્યું કે અચાનક મૃત્યુ પેટ પર મદ માર વાગવાથી પાલુ થઈ શકે છે. પોસ્ટ-મોર્ટમનો રિપોર્ટ મેળવવા માટે દા. ભાસ્કરરાવે કરેલી અરજીનો જવાબ તા. ૨૭મી રોજ સવારના નવ વાગતાં મળ્યો, જેમાં મિ. બ્રહ્મભાઈ પોતે જણાવે છે કે તમારી અરજી સ્વીકારવામાં આવતી નથી; કારણ રિપોર્ટ એ કંઈ જાહેરપત્ર નથી.

આ પ્રમાણે સરકારે પોતાની રીત પ્રમાણે આવા ગંભીર કેસ પર પણ ઢાંકપિછોડો કર્યો.

પોસ્ટમૉર્ટેમ પછી તેમની લાશ પ્રજ્ઞને સોંપવામાં આવી, અને વલસાડમાં તેમના શબને અમિદાહ દેવા રાત્રે અગિયાર વાગે સાતેક હજાર માણસોએ ભાગ લીધો અને ખૂબ ધામધૂમથી : અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો.

ચાળીસ સૈનિકોને આખરે ગિરફતાર કરવા પડ્યા. કલાક પછી એમને ઉંટડીના પાદર પર લઇ જઇને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. સાંજે ફરી ડેપુટી પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ થોડા પોલીસો સાથે આવીને કાગળો વગેરે તપાસી ગયા.

આવો ગોઝારો અત્યાચાર જોઇને તો બધાને જ કમકમાટી ઉપજે, પણ એ જાણીને ચે આખા ગુજરાતમાં અને હિંદમાં દુઃખ, અસંતોષ અને રોષની જ્વાળા સળગી ઉઠી છે. કાયદાનું પાલન હિંદમાં કેમ કરાવાય છે તે આના પરથી સ્પષ્ટ રીતે બધાને માલૂમ પડ્યું છે.

પણ સત્યાગ્રહીઓનો તો એ દિવસે સ્પષ્ટ રીતે વિજય જ થયો. અહિંસાનો સિદ્ધાંત અખંડ રહ્યો છે. એક પણ પોલીસને ઉઝરડો સરખો પડ્યો નથી. જેમણે બલિદાન આપ્યાં છે તેમણે હસતે મોઢે આપ્યાં છે. ચાલ્યા ગયા તેમની અસર દેશમાં ગમે તેવી થાય, પણ સેંકડો ધવાયા અને એક મર્યો તેમની અસર વિષે તો સંશય છે જ નહિ. ભાગ્યા વિના આટલું દુઃખ વેઠતા બધા થઇ જાય, એટલે સરકારનાં બધાં શસ્ત્રો ખૂડાં થવાનાં.

તા. ૨૧મી અને ૨૨મીએ સૈનિકોને ધરાસણામાં જંગલી રીતે માર પડ્યો હતો તોપણ એમના ઉત્સાહમાં જરા પણ ઓટ નહોતી આવી. જે સૈનિકો પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયેલા તેઓ પણ ઇચ્છતા તો હતા જ કે લડાઇ છેવટ સુધી લડાવી જોઇએ. લડાઇમાં એક ક્ષણ એવી ચે આવી ગયેલી કે જ્યારે આ લડત મોકૂફ રાખવાના વિચાર પણ ચાલતા હતા, અને તા. ૨૨મીએ તો સૈનિકોને હુકમ પણ છૂટી ગયેલો કે તેણે છાવણીમાં પાછા ન ફરતાં પોતપોતાને ઘેર જ જવું. ડુંગરી છાવણીમાં અલાયદા રાખેલા છસો સૈનિકોને પણ ઘેર મોકલી દેવામાં આવ્યા હતા. એમાંથી ધણાખરા ઘેર જવા બિલકુલ તૈયાર નહોતા. તોપણ તાલીમબદ્ધ સૈનિકો હુકમને

માન આપી પાછા ફર્યા. પાછા જતી વખતે સૈનિકોને કહેવામાં તો આવેલું કે એમણે હમેશાં તૈયાર જ રહેવું જોઈશે. કારણ કે ધરાસણુનો વાવટો તો ફરકતો રાખવાનો જ છે. આમ સૈનિકોની મોટી સંખ્યા પાછી મોકલવામાં આવી; છતાં કેટલાક તો નરત જ પાછા છાવણીમાં આવી પહોંચ્યા હતા.

સહભાગ્યે સંગ્રામ-સમિતિએ તરત જ નિર્ણય કર્યો કે ગમે તેટલાં ઓછાં માણસોએ પણ ધરાસણુની લડાઈ ચાલુ રાખવી. બાકી રહેલા સૈનિકોમાં તો એકદમ ઉત્સાહ ફેલાઈ ગયો, અને આખા ગુજરાતમાં એ ખબર વાયુવેગે ફેલાઈ ગયા. તા. ૨૩મીએ સવારે જ શ્રી. નરહરિભાઈએ નીચેનો સંદેશો લખ્યો :

વાવટો ફરકતો રાખો.

“ધરાસણુનો વાવટો ફરકતો રાખો. ગઈ કાલે તા. ૨૨મીએ લશ્કરી માણસોની મદદ લઈ છાવણી ખાલી કરાવી. પણ કેટલાક સૈનિકો અડગ રહી હજી છાવણીમાં જ છે. આજે સવારે જિલ્લા મેજસ્ટ્રેટ, પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તથા ડાયુટી પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મારી પાસે આવ્યા અને છાવણી ખાલી કરી જવા ફરમાવ્યું. પણ મેં જણાવ્યું કે છાવણી હું નથી ખાલી કરવાનો. જે કરવું હોય તે કરો. સંભવ છે કે અત્યારે જેઓ છે તેમને ગિરફતાર કરી છાવણી ખાલી કરાવે. પરંતુ હું ગુજરાત તથા સારા હિન્દુસ્તાનને કહું છું કે લડત ચાલુ રાખો. ધ્યાનમાં રાખવાનું કે સંપૂર્ણ રીતે અહિંસક રહીને જેઓ લાડીનો ખૂમાર અથવા ગોળીબાર ખમવા તૈયાર હોય તે જ અહીં આવે. એવા બહાદુરો દેશમાંથી જરૂર નીકળશે. એમને માટે નાયકની જરૂર ન જ હોય. તે પોતે સેનાપતિ થઈ આગળ તૈયાર થાય. ઇશ્વર આ કસોટીમાંથી પાર ઉતરવાનું બળ આપો.”

તા. ૨૩મીએ બપોરે દોઢ વાગે વીસ પોલીસ સાથે એક અમલદાર છાવણીનાં બધાં કાગળીયાં તપાસવા માટે આવ્યો. સૈનિકો પોતપોતાની જગ્યાએ બેસી રહ્યા હતા. મિ. દેસાઈએ કાગળીયાં ફેંદવા માંડ્યાં. દોઢેક કલાક સુધી આ તપાસ ચાલી.

ત્રણચાર કામજો વીણીને ઉપાડી લીધા. પણ એમાં કંઈ મહત્ત્વ નહોતું. તપાસ ચાલતી હતી એ દરમ્યાન વીસેક સિપાઇઓ ખરાબર પહેરો ભરતા હતા. સૈનિકો પોતપોતાનું કામ કરતા હતા તોપણ તેમને અતિથિસત્કાર કરવાનું સૂઝ્યું. એ દિવસ સુધી જેમને પોતે સ્વેચ્છાએ પોતાનું લોહી આપેલું તેમને જ સૈનિકાએ આજે થોડું પાણી પણ પાવું. તાપમાં તરસ્યા થયેલા અધા સિપાઇઓએ તો નિરાતે પાણી પીધું, પણ એમના અમલદારે સરકાર પ્રત્યેની પોતાની વફાદારી જાળવી રાખવા પાણી ન પીધું. કારણ એમને તો લૂંટનો જ માત્ર ખપે. તા. ૨૨મીએ જાવણી નોડવા આવેલા ત્યારે એમણે જાવણીના ભંડારમાંથી ફળો લૂંટીને આરોગ્યાં હતાં ! સૈનિકો પાસે ફળો માગ્યાં હોત તો વણી ખુશીથી તેઓ એમને એ પીરસત, પણ એમને ધીરજ અને વિશ્વાસ ક્યાંથી ? ભૂખ્યા વફની જેમ એ તો ખાવા દોડેલા.

પોતાની તપાસ પૂરી કર્યા પછી મિ. દેસાઇએ પોતાના સાર્થી જોડે થોડીક મસલત કરી લીધી અને સાડ ત્રણ વાગે શ્રી. નરહરિભાઇને કહ્યું: “તમને ગિરફતાર કરીએ છીએ. અમારી સાથે આવશો ને ? તૈયારી માટે જેટલો સમય લેવો હોય તેટલો લેજો.” શ્રી. નરહરિભાઇએ તો તરત જ તૈયારી કરી લીધી. હતા એટલા સાથે બેસી ગયા. નરહરિભાઇ તો ખૂબ આનંદમાં હતા. એમના સાર્થીઓ શ્રી. ઇમામસાહેબ, આરેલાલ અને મણિલાલ ગાંધી કરતાં એમનું ભાગ્ય મોટું હતું, કેમકે એમને તો સમરાંગણમાં લાડીનો માઠો પ્રસાદ પણ મળેલો. એ આનંદ એમના મોં ઉપર પૂરેપૂરો દેખાઈ આવતો હતો. અધાને એમણે ખૂબ હેતથી આજીર્વાદ આપ્યા. સાથે બેસી અધાએ વૈષ્ણવજનનું ભજન ગાયું, અને પા કલાકમાં એમણે વિદાય લીધી. ધરાસણાની કોર્ટ સમક્ષ એમનો કેસ ચાલ્યો ત્યારે એમણે જે કેફિયત રજૂ કરેલી તેમાંથી નીચે આપવામાં આવેલા ફકરા પરથી વાંચનારને લડતનું રહસ્ય સમજાશે:

“અત્યાર સુધી આગેવાન ગણાતા માણસોને ગિરફતાર કરી લઈ સામાન્ય સૈનિકો ઉપર અત્યાચાર કરવાની નીતિ સરકાર અધે ચલાવતી આવી છે. પણ આગેવાન હોવા છતાં ગિરફતાર

થયા પહેલાં મને લાઠીના ફટકાનો લાભ મળ્યો છે તે માટે હું મને બહુ ભાગ્યશાળી માનું છું અને ધરાસણાના મીઠાના જિલ્લા ઉપરના બધા જ હુમલા દરમ્યાન હું બાણું છું ત્યાં સુધી મારા બધા જ સૈનિકોએ ગાંધીજીના અહિંસાના સિદ્ધાન્તનું સારી રીતે પાલન કર્યું છે; તે માટે પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરનો પાડ માનું છું. અમે મીઠાના જિલ્લામાંથી ચપટી પણ મીઠું લઇ શક્યા નથી તેથી અમારી જરા પણ હાર થઈ છે એમ હું મનતો નથી. સત્યાગ્રહની લડતમાં હાર કદી હોતી જ નથી. જેટલું શુદ્ધ અંલદાનનું પ્રમાણ વધારે તેટલી જીત મોટી. હું તો માનું છું કે ધરાસણાના અગર ઉપર જે અલદાન અપાયું છે તેથી અમલદારોનાં, લશ્કરી માણસોનાં હૃદય ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પલ્લ્યાં જ હશે. ધરાસણાના ક્ષેત્ર ઉપર તેમજ બીજે એ અલદાનનો પ્રવાહ ચાલુ જ રહેશે, અને એ અલદાનથી જ આ સરકાર કાં તો સુધરશે, કાં તો નાશ પામશે.”

છાવણી શ્રી. અંબાલાલ પટેલને સોંપવામાં આવી. તારીખ ૨૫ મીએ સવારે જ એમનો પણ વાગે આવ્યો. આઠેક વાગે અમલદારે સિપાઈઓ સાથે આવ્યા. સૈનિકો ફેટલાક ગામમાં ગયા હતા એ પણ પકડાવાની હોંશે દોડી આવ્યા. ડો. ત્રિભુવનદાસ પણ દોડતા આવ્યા. એમણે પોતાની ઓળખાણ દાકતર તરીકે નહિ પણ સૈનિક તરીકે આગલે દિવસે આપી દીધેલી. એ તો આવતાંની સાથે જ ઝડપાયા. ભાઈ અંબાલાલને પણ તરત પકડી લીધા. બન્નેને ઉપાડી જવામાં આવ્યા. છતાં છાવણી સુતી પડી નહોતી. ખાડીના સૈનિકો ત્યાં જ દઢ નિશ્ચય કરીને બેઠા રહ્યા.

હવે ધરાસણાની લડત માત્ર ધરાસણામાં જ રહી નહોતી. સરકારની યોજનાને લીધે એનો વિસ્તાર છેક અમદાવાદ સુધી પહોંચ્યો.

તા. ૨૫મીએ ૫૦ સૈનિકોની ટુકડી લઇને મુનિશ્રી જીનવિજયજી અને શેઠ રણછોડભાઈ ધરાસણા આવવા તૈયાર થયા. એ ટુકડીને પકડી લેવાની ઇચ્છા તો સરકારને હતી જ. પણ અમદાવાદમાં એ કામ કરવાની એની હિંમત કેમ ચાલે? પોલીસ ટ્રેનમાં તેમની

સાથે જ બેઠી અને ખારેજડી સ્ટેશને ટ્રેન ઉભી રાખી શેઠ રણછોડલાલને તથા મુનિજીને તેમની આખી ટુકડી સાથે પકડી લેવામાં આવ્યા. બીજે જ દિવસે એમને સજા થઇ.

આ ટુકડીને સજા કરવામાં આવી તે જ દિવસે ધરાસણાની છાવણી તોડી નાંખવાનો નિશ્ચય સુરતના કલેક્ટર મિ. બ્રેહામે છાવણીના સૈનિકો આગળ જાહેર કર્યો. તેમણે બપોરે ત્રણ વાગ્યા સુધીમાં છાવણી ખાલી કરી જવા ફરમાવ્યું, અને રેવન્યુ કોડની રૂએ એ જમીનનો ઉપયોગ સરકારની પરવાનગી વિના ખેતી સિવાયના કામમાં કરેલો હોવાથી જમીન ખાલસા થયેલી જાહેર કરવામાં આવી. દવાખાનામાં ત્રણ ધાયલ સૈનિકો હજી પડેલા હતા. ડોક્ટરને ખાત્રી આપવામાં આવી કે ઇસપિતાલને કંઈ અડચણ નહિ આવે.

અગિયાર વાગે સૈનિકો જમતા હતા એ વખતે જ પોલીસનાં માણસો એક યુરોપિયન અમલદાર સાથે મોટર લઇ આવી પહોંચ્યાં. આજીઆજીના આંખાની કાચી ફરીઓ તોડીને એમણે મોટરમાં ભરી. છાવણીના રસોડામાં જે ફરી હતી તે તેમણે માગી એટલે સૈનિકોએ ખુશીથી આપી. વધારાનો સામાન હતો તે બહાર મોકલાવ્યો. બાકી રહેલા તેવીસ સૈનિકો ફસરીયાં માટે તૈયાર થઇ ગયા હતા. ચાર વાગ્યા પહેલાં બધા અમલદારો આવી પહોંચ્યા. વલસાડના મામલતદારે જમીન ફરીથી ખાલસા જાહેર કરી. કલેક્ટરે જગ્યા ખાલી કરવાનો ફરી હુકમ આપ્યો. પણ કોઇ ખસ્યું નહિ. બેત્રણ સૈનિકોને ઘસડીને બહાર મુકવામાં આવ્યા, અને બાકીનાઓને પોલીસ સાથે દરવાજા બહાર કાઢ્યા. બધા સૈનિકો દરવાજા આગળ તકલી કાંતતા બેઠા. અંદર પોલીસનો પહેરો રાખવામાં આવ્યો હતો. અમલદારો અને સો પોલીસો છાવણીના માંડવાઓ અને તંખૂઓ તોડવાના કામમાં લાગી ગયા. મોટા અમલદારો પણ ખૂબ ઉત્સાહથી આ વિનાશનું કામ કરતા હતા. બેએક કલાકમાં તો આખો માંડવો જમીનદોસ્ત કરવામાં આવ્યો. તંખૂઓ પણ ઉપેડી નાંખવામાં આવ્યા. બધાંયે સામાન

ચોગાનમાં એકઠો કરી સાચવવા માટે લાડીધારી પોલીસો આસપાસ ઉભા રહી ગયા.

સૈનિકો અરાબર દરવાજા વચ્ચે એકેલા હતા એટલે વારંવાર આવજા કરતા અમલદારો એમને હેરાન કરતા હતા. સૈનિકો ખસવા તૈયાર નહોતા, એટલે ફેટલાકના પગ પકડીને અમલદારો ખેંચતા. છેવટે મિ. ગેરેટ વગેરે અમલદારો છાવણીમાંથી ગયા ત્યારે એમાંનો એક ગોરો દરવાજાના ચોકીદારને કહેતો ગયો, “મોટર આ લોકની ઉપરથી લઇ જાઓ.” આ હુકમ સાંભળી બધા પ્રેક્ષકો ચમક્યા અને અંતિમ પરાક્રમ કેમ પાર ઉતરે છે એ જોવા પાસે પહોંચી ગયા. ઠક્કર બાપા પણ ત્યાં હાજર હતા. બધાંને થયું કે થોડી વારમાં પશુતાનું એક નવું સ્વરૂપ જોવાનું મળશે.

મોટર અંદરથી નીકળી. જેમ તેમ કરી દરવાજો ખોલાયો. પણ તેવીસ સૈનિકો ઉપર થઇને મોટર દોડાવી જવાની હિંમત કોઇની ન આવી. આંટિયા આવ્યા. આલમશાહ આવ્યા. પણ મોટર કે સૈનિકો કોઇ ખસ્યું નહિ. આખરે થોડા પોલીસોને ખેલાવવામાં આવ્યા અને સૈનિકોને બાજુ પર કાઢવાનો હુકમ થયો. સૈનિકો પાંચપાંચની હારમાં પોતાના હાથની સાંકળ કરીને બેઠા હતા. પોલીસો એમને વળગ્યા અને તેમને ઘસડીને થોડે દૂર સુધી ખેંચી ગયા. ફેટલાક સૈનિકો પાછા આવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા તેમને દાખી રાખીને ત્યાં ને ત્યાં જ રોકી દેવામાં આવ્યા. આમ મોટરનો રસ્તો ખુલ્લો થયો. મોટર ગયા પછી બધા સૈનિકો પાછા દરવાજા વચ્ચે બેસી ગયા. છાવણીની જમીન ઉપર એક ગોરો અને અઢાર બંદૂકધારી પોલીસો ચોકી ભરતા બેઠા. સૈનિકો આખી રાત છાવણીના બહારના મેદાનમાં જ્યાં એમને ખેંચી કાઢવામાં આવ્યા હતા ત્યાં જ ખુલ્લામાં સૂઇ રહ્યા. તા. ૨૭મીએ સવારે એક અમલદાર આવીને છાવણીના ડોક્ટરને કહી ગયા કે દસ વાગ્યા સુધીમાં ઇસ્પિતાલ ખાલી કરો. આગલે દિવસે સવારે તો અમલદારો કહી ગયેલા કે ઇસ્પિતાલ ગમે તેટલો વખત અહીં રાખો તોપણ અમારે વાંધો નથી. વળી એ જ દિવસે બપોરે સરકારી ડૉ. કર્નલ કામત દરદીઓને આવીને તપાસી ગયા હતા, અને છાવણીના ડોક્ટરને

કહી ગયા હતા કે ત્રણે દરદીઓને ખસેડવામાં કંઈ વાંધો નથી; એમને વલસાડની ઇસ્પતાલમાં ખસેડવાની વ્યવસ્થા કરી આપીશું. પણ દરદીઓ સરકારી દવાખાનામાં જવા તૈયાર નહોતા, એટલે એમને સ્ટેશન સુધી મોકલી આપવાની વ્યવસ્થા કરવાનું એમણે માથે લીધું હતું. પણ તા. ૨૭મીએ સવારે તો મી. સુખાવળા બે સ્ટ્રેચર લઈને આવી પહોંચ્યા અને દાકતરને કહેવા લાગ્યા: “દસ વાગ્યા સુધીમાં દરદીઓને ઉપાડી જઈ ઇસ્પતાલ ખાલી કરો.” મોટરની વ્યવસ્થાની તો વાત જ શી કરવી? પણ સાથે આણેલી બે સ્ટ્રેચર ઉપાડવા માટે એ ગાળુસો આપવા પણ તૈયાર નહોતા. દાકતરે એમની ભુક્ષિતે જાગૃત કરવાનો અને ગઈ કાલે અમલદારોએ અને કુર્નલે આપેલા વચનનું સ્મરણ કરાવવાનો બહુ પ્રયત્ન કર્યો, પણ એમના શબ્દોની અમલદાર પર કંઈ અસર ન થઈ. ધવાયેલાઓને આખરે સૈનિકા ઉપાડીને ઉંટડી ગામમાં લઈ ગયા. થોડી જ વારમાં ઇસ્પતાલનો માંડવો પણ નોડી નાખવામાં આવ્યો. વાંસ વગેરે બધો સામાન ઉપાડવા માટે અગરિયાઓનાં ગાડાં વેઠે રોકવામાં આવ્યાં, અને આ લૂંટનો અંધો સામાન એ કહેવાતા કાયદેસરના લૂટારાઓ ઉપાડી ગયા.

ઢેકઢેકાણેથી સૈનિકા આવવા લાગ્યા. સરકારે ૧૪૪મી કલમનું શસ્ત્ર તા. ૨૩મીથી ઉંટડી અને ડુંગરી ગામની હદમાં પણ ફેંક્યું. તા. ૧૪મીથી એક માસ મુઘી એ કાયદાનો અમલ ધરાસણા, છરવાડાને ઉમરસાડી એ ત્રણ ગામમાં તો લાગુ પડી જ ગયો હતો. ધરાસણા ખાતે લાઈ અને બંદૂકધારી સિપાઈઓ ઉપરાંત આ નવું શસ્ત્ર સરકારે વાપરવા માંડ્યું. ઉંટડીની છાવણી અને ડુંગરીનું રેલવે સ્ટેશન એ હવે યુદ્ધક્ષેત્ર બની ગયાં. ડુંગરી સ્ટેશને બધો વખત શીખ મિલિટરીનો પહેરો કાયમ રહેવા લાગ્યો. તા. ૨૭મીએ બપોરે સુરતથી એક ટુકડી ડુંગરી સ્ટેશને ઉતરી: પ્લેટફોર્મ છોડીને ટુકડી આગળ ગઈ કે તરત તેના નાયક ભાઈ પુરાતન ખૂચને બોચી પકડી બહાર ખેંચી કાઢવામાં આવ્યા. આકીનાને બીજી જ ગાડીમાં બેસાડી સુરત મોકલી આપવામાં આવ્યા.

જિંટડી છાવણીની બહાર પડેલા સૈનિકો તા. ૨૭મીએ રાત્રે પોલીસનો પહેરો ઉઢી જતાં તરત છાવણીના આંખા નીચે જમને પડ્યા. ૨૮મીએ સવારે નવ વાગે અમદાવાદથી વલસાડ છાવણીમાં આવેલી શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોરની સરદારીવાળી ૩૪ સૈનિકની ટુકડીએ જિંટડી છાવણીની સંખ્યામાં હિમેરો કર્યો. પણ અપોરે ૧૧૧ વાગે પોલીસનું ધાડું આવ્યું. શ્રી. બળવંતરાયને તરત જ ગિરફતાર કરી જૂદા પાડ્યા. ફટલાક સૈનિકો ગામમાં જમવા ગયેલા તે તરત દોડીને પોતાના સાથીઓ સાથે ભળી ગયા. એ બધા સૈનિકોને ગિરફતાર બહાર કરીને છાવણીની હદમાંથી બહાર કાઢ્યા.

પણ છાવણી એ કલાક ખાલી નહિ રહી હોય એટલામાં ૨૭મીએ ડુંગરીથી પાછી સુરત રિપાડી જવામાં આવેલી ટુકડીએ આવીને છાવણી સાચવી લીધી. કલાકેકમાં ખેડાના બોરસદ તાલુકાની ૪૦ સૈનિકોની ટુકડીએ ચોવીસ સૈનિકોમાં આવીને ભળી. સરકારનાં માણસો છાવણીની આંબુઆંબુ રખડયાં જ કરતાં હોય. સાંજે ૬-૨૦ વાગે પોલીસનાં માણસો આવ્યાં. સૈનિકોને ગિરફતાર કરેલા બહાર કર્યા. પણ ૯૫ એ ૬૫ ઉંચા તૈયાર નહોતા. છેવટે મિ. આંટિયાએ કહ્યું કે તમને પકડીને ધરાસણ લઈ જવાના છીએ એટલે બધાએ ચાલવા માંડ્યું.

પણ વચન ન પાળવામાં પ્રવીણ એ અમલદારો રાત્રે બધી ટુકડીઓને ડુંગરી સ્ટેશને લઈ ગયા. પહેલી પકડાયેલી ૫૧ની ટુકડીને સુરત તરફ રવાના કરી, અને સાંજની ૬૫ની ટુકડીને મુંબઈ તરફ મોકલી દીધી. પકડી ગયા પછી કોઈને ખાવાનું પણ આપવામાં નહોતું આવ્યું. સુરત તરફ જતી ટુકડીને સુરતમાં ખાવાનું આપવાનું એમણે કહેલું. પણ સુરતમાં એમને કંઈ આપવામાં ન આવ્યું એટલે એ બધા સુરતના સ્ટેશને ઉતરી પડ્યા. ૨૮મીએ અપોરે એ ટુકડી ખાલીમોરા સ્ટેશને ઉતરીને પાછી જિંટડી છાવણીમાં આવી પહોંચી. મુંબઈ તરફ રવાના કરવામાં આવેલા સૈનિકોને વાંદરા ઉતારી મૂકવામાં આવેલા તે પણ ૨૮મીએ પાછા વલસાડ છાવણીમાં આવી પહોંચ્યા.

આમ લડતે પાછું રમૂજ સ્વરૂપ પકડ્યું. સૈનિકોને ખૂબ હાડમારી વેડવી પડી, પણ બધે ચેતન ફેલાયું. મુંબઈથી અમદાવાદ સુધી લડતના પ્રચારકો રોજ ફર્યા કરે, અને બધે જ ધરાસણાનો સંદેશો ફેલાવતા. ધરાસણા હવે એક જગ્યાએ રહ્યું નહોતું. ઉંટડીની જાવણી સરકારે તોડી નાંખી તો પણ ઉંટડીની જાવણી ચાલુ જ રહી. એટલું જ નહિ પણ નવી જાવણીઓ ઠેકઠેકાણે ઉગી નીકળી. બધે જ ૧૪૪ મી કલમ લગાડી દબને બધે જ ગુંડારાજ શરૂ કરી દે તો ચે એ જાવણીઓ હવે ઉખેડી શકાય એમ નહોતું. હવે તો ધરાસણાનાં મૂળિયાં આખા ગુજરાતમાં, આખા હિંદુસ્તાનમાં નંખાઈ ગયાં હતાં. થોડો વખત બધાને લાગવા માંડેલું કે સરકાર ફાવી. પણ ફરી પ્રજના મોં પર આશા ફેલાઈ ગઈ, સરકાર ખૂબ અકળાઈ અને અકળાટમાં ફરી લાન ભૂલવા લાગી.

વલસાડ, ભાગડા, ભદેલી અને બીલ્લીમેરાની જાવણીઓ સૈનિકોના ઉત્સાહથી ગુંજી રહી. અને આ ગામોમાં પણ નવો જ પ્રાણ પુંકાયો. ઉપરના ગામોના નવજીવાનો આખો દિવસ જાવણીના કામકાજમાં ગોઠવાઈ ગયા છે. જેમ ગુરુકા લંગરમાં સેવા કરવી એ જીવનનો લઠાવો છે એમ અકાલી લાઈબ્રહેનો માને છે, તેમ આ સત્યાગ્રહી જાવણીની કાષ્ટને કાષ્ટ પ્રકારની સેવા કરવી એને આજનો રાષ્ટ્રધર્મ સમજી જાવણીમાં બહેનો પાણી ભરવા, રાંધવાનું વગેરે કામ કરવા હોંશિહોંશે આવતી. ગામના મહાજને પણ પોતાથી બનતો આર્થિક ફાળો આપ્યો. આવો અજબ ફરફાર જાવણીવાળાં ગામોમાં ઘડીવારમાં થઈ ગયો.

શિરોડાનાં અગરો લૂંટીને પ્રખ્યાત થયેલ જાડારાષ્ટ્રીય ટુકડી અબદુલ્લા શેઠની આગેવાની તળે વલસાડ આવી. તા. ૨૮મીએ ટુકડીએ છરવાડામાં ૧૪૪મી કલમનો છયોક લંગ કર્યો, અને તા. ૨૯મીએ તો ધરાસણા તરફ હલ્લો પણ શરૂ કર્યો. વિલેપાલેમાં સ્વામી આનંદાનંદ જેલ ગયા પછી તેમનું સ્થાન લેનાર ભાઈશ્રી અબદુલ્લાભાઈ વયોવૃદ્ધ છે. મુંબઈમાં રહો તેમનું શરીર ધસાઈ ગયું છે, પણ તેમનો ઉત્સાહ કાષ્ટ નવજીવાનને પણ શરમાવે તેવો છે. આવા પાક યુદ્ધર્મી અબદુલ્લાભાઈ પોતાના સૈન્યને લઈ

ધરાસણામાં કૂચ કરતા હતા, ત્યાં ગોરા અમલદારોએ તેમને રોક્યા. અબદુલ્લાભાઇ તો પોતાનું માથું આપવા તૈયાર હતા. એટલે તેઓ તો પોતાના ધારેલ નિશાને પહોંચ્યા વિના પાછા ફરવાના નથી એમ જોઇ ચાર પોલીસોએ તેમને ટાંગાટોળી કરી દૂર ખસેડ્યા. છાતીના પડખા પર અને પીઠ પર આ મુસ્લિમ સરદારને લાડીના ગોદા પડ્યા. તેમનો શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો. તે ખૂણે પડ્યા. ત્યાં તો પોલીસો અબદુલ્લાભાઇની વીર સેના પર લાકડીઓ ફેરવવા લાગ્યા. આ સૈન્ય સાથે કરતા ખબરપત્રી રાજીરામ કોલેજના અધ્યાપક મોહનલાલ શાહ પર પણ પોલીસ રૂડી, અને તેમને પણ સોટીઓ પડી. વ્રજલાલ નામના ગર્ભશ્રીમંત નવજીવાન સાતેક લાકડીઓ પગ પર પડવાથી લંગડા બન્યા. તેમની સેવા કરવા જનાર રેડ ક્રોસવાળા સૈનિકોને પણ લાકડી પડી. લાકડીઓના ગોદા મારતાં મારતાં પોલીસોનાં ટોળાંએ આ મહારાષ્ટ્રીય સૈન્યને કુંગરી સ્ટેશને લાવી તડકામાં બેસાડ્યું અને ગાડીમાં બેસાડી વલસાડમાં છોડી મૂક્યું. કુલ પંદર સૈનિકોને એ દિવસે સારા માર પડ્યો.

સરકારે ફરી પોતાના સ્વભાવ પર જવું શરૂ કરી દીધું છે. દેશ જીત્યો હોય કે સત્યાગ્રહીઓ પોતાનો ધર્મ બરાબર પાળશે એટલે સરકાર પણ પોતાનો નીચ ધંધો બરાબર કરશે. જીલમી કાયદાઓ તોડી તે માટે દુઃખ સહન કરવું એ એકનો ધર્મ રહ્યો; બ્યારે એવા કાયદાઓ ઘડી કાયદાને નામે અને શાંતિને નામે જીલમ કરી પ્રજાને ડરાવી દેવાનો બીજા પક્ષનો ધંધો પડ્યો. ધરાસણામાં તો પોલીસનું જ-ગુંડાઓનું જ-રાજ ચાલવા લાગ્યું. શોલાપુર અને ખારાધોડામાં જેમ ગાંધી ટોપીનું દર્જન એમને અકારૂં થઇ પડ્યું, તેમ ધરાસણામાં પણ થવા માંડ્યું. ધરાસણાની સડક પર ધોળી ટોપીવાળા તો ન જ ચાલી શકે એવો હુકમ પોલીસને મળી ગયો. આટલાં બધાં શસ્ત્રો છતાં એક ગાંધી ટોપીથી સરકાર ડરે છે !

ધરાસણાના અત્યાચારોથી આખા દેશમાં પ્રજાના હૃદયને બારે આઘાત થયો. આ સરકારની પશુતાનું બધાને સચોટ રીતે બાન

થયું; પણ સાથે સાથે પ્રગ્નનો નિશ્ચય વધારે દૃઢ થયો એ બધું શ્રી. જયરામદાસના “ગુજરાતનું ક્ષાત્રતેજ” નામના લેખમાંથી લીધેલા નીચેના ફકરાઓ પરથી સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાશે.

“માનવી હૃદયમાં રહેલી પશુતાએ પોતાના વિકરાળ નખતું દર્શન ધરાસણામાં કરાવ્યું છે. અંગ્રેજી રાજ્યના અમલદારોએ ધરાસણામાં જે કૃત્યો કર્યાં છે, તેનું સાચું વર્ણન તેના નગ્ન સ્વરૂપમાં કદાચ હિન્દુ બહાર કદી નહિ પહોંચવા દેવામાં આવે. જે પહોંચવા દેવામાં આવશે તો એ સાંભળીને યુરોપ કદાચ શરમથી માથું નીચું નમાવશે. ધરાસણાનાં ઘિટનનાં પરાક્રમે એ યુરોપની સંસ્કૃતિ પર કાયમના કલંકરૂપ છે. જગતના ઇતિહાસમાં ક્યાંયે એનો જોડો મળે એમ નથી. ખરી હકીકત જોઈએ તો શી છે? અહિંસાપાલનની પ્રતિજ્ઞાવાળા અને જે કાયદાને પ્રગ્નના એકેએક પક્ષે વખોડી કાઢ્યો છે એવા કાયદાનો ભંગ કરી છડેયોક કારાવાસ વહોરી લેનારા નિઃશસ્ત્ર સ્વયંસેવકો જાણે મધરાતના અંધકારમાં મનુષ્ય અને ઇશ્વરની સામે યુદ્ધ કરવા નીકળેલા હથિયારબંધ બહારવટિયાની ટોળા દેવા એવી રીતે પોલીસો તેમના પર તૂટી પડે છે. તેમને પકડી લઈ કાયદા વિધિમાંથી પસાર કરવાનો લવલેશ પ્રયત્ન થતો નથી. સત્તાઈપી મદિરાથી ઉન્મત્ત બનેલી નોકરશાહીના હુકમથી પોલીસો કાયદો પોતાના હાથમાં લઈ લે છે. લાડીઓ વીંઝાય છે, માથાં ફૂટે છે, ત્રણસો શાંત સત્યાગ્રહીઓનાં લોહી વહે છે, અને એમાંથી એક પાળજના વીર ભાઈલાલભાઈ ધાને વશ થઈ મરણને ભેટે છે. પોલીસો રણક્ષેત્રમાંથી વિજયી થઈ પાછા ફરે છે, અને સ્વયંસેવકો પોતાના ધવાયેલા સાથીઓને તત્કાળ ઉભી કરેલી ઇસ્પતાલમાં લઈ જાય છે. કોઈ પણ સુધરેલો દેશ આવા પરાક્રમે માટે મગફળ થઈ શકે ખરો ?

આશ્ચર્ય તો એ છે કે આ બધું કાયદા અને બંધારણને નામે કરવામાં આવે છે. ધરાસણામાં ગયે અડવાડિયે નાદીરશાહીનાં જે હૈયાસૂતાં કૃત્યો થયાં તેમને માટે ક્યા કાયદા અને બંધારણે છૂટ આપેલી છે? જગૃત થયેલી પ્રગ્ન પર જીલ્લમ ગુજરી તેને દબાવી

દેવાની ઘેલછાભરી આતુરતામાં કાયદા અને અંધારણને તિલાંજલિ
 આપવામાં આવી છે. અમે તો મીડાના કાયદાને માનતા જ નથી;
 પણ સરકાર તો એ કાયદાની કલમોને અનુસારવાનો ડોળ કરે છે.
 આજે ગુજરાતમાં જે મવાલી રાજ્ય પ્રવર્તતું જત તો જોઈ રહ્યું છે,
 એને માટે એ કાયદામાં ક્યાંયે જરા સરખી મજૂરી આપવામાં
 આવી હોય એમ અમે તો જોઈ શક્યા નથી. એ કાયદાની ૪૧મી
 કલમમાં કહેલું છે: 'આ કાયદાની રૂએ જેને સારૂ સજા થઈ શકે એવો
 કોઈ પણ ગુનો થતો અટકાવવા દરમ્યાનગીરી કરવી અને
 પોતાની સત્તામાં હોય એ બધા વાજખી સાધનો વાપરીને ગુનો
 અટકાવવો એ ગામડાના દરેક અમલદારની તેમજ પોલીસ, જકાત,
 અફીણ, આબકારી, જંગલ અને મહેસુલ ખાતાના દરેક અમલદારની
 ફરજ છે.' કાયદો કોઈ પણ અમલદારને બંધા શકે તે બધાં
 સાધનો વાપરવાની સત્તા આપતો નથી. તેણે માત્ર વાજખી
 સાધનોનો જ ઉપયોગ કરવો રહ્યો, એટલે નિઃસ્ત્ર અને નિર્દોષ
 સત્યાગ્રહીઓ પર લાઠાના પશુતાલચી દુમત્રા કરવા એ સરકારે
 કાયદાને ટકાવવા માટે મંજૂર કરેલું 'વાજખી' સાધન જ ગણાય
 ને! મીડાના અગર પર ધાડ શરૂ થઈ તે પહેલાં ઉંટડીમાં ભેગા
 થયેલા સ્વયંસેવકોને ગિરફતાર કરીને કાયદાની કલમોનો લગ થતો
 અટકાવો શકાત. મીડાના કાયદાની ૩૧મી કલમમાં મીડાખાતાના
 કોઈ પણ અમલદારને એટલી સત્તા તો આપેલી છે કે 'મીડાને
 લગતા ના અથવા ખીજા કોઈ પણ કાયદાનો અમુક માણસે લગ
 કર્યો છે એમ માનનારું તેને કારણ મળે, અથવા ના પાડેલી પાસેથી
 બિનજરૂરિયાત મીડું મળી આવે તો એવા માણસને અટકમાં લઈને
 તે એની ઝડપી લઈ શકે છે, અને તે ચોખ્ખા લાગે તો તે તેને
 ગિરફતાર પણ કરી શકે છે' ધરાસણાના સત્યાગ્રહીઓએ મીડાના
 અગર પર 'ધાડ' પાડી, થોડાક મણુ મીડું ઉપાડ્યું અને એ રીતે
 મીડાના કાયદા પ્રમાણે ગુનો કર્યો. ત્યારપછી તેમને ઉપલી કલમ
 પ્રમાણે અટકમાં લઈ શકાત. પણ એથી સરકારનો હેતુ ન સરત.
 તેનો હેતુ કાનુનભંગ કરનારાઓને કાયદેસર સજા થાય એટલું જ
 જોવાનો નથી. તેનો હેતુ તો એથી વધારે સૂક્ષ્મ છે.

આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે આ દેશમાં આજે હિંસા અને અહિંસાનાં દળ વચ્ચે ઐતિહાસિક સંગ્રામ ચાલી રહ્યો છે. ગુજરાતની ભૂમિ પર બે સેનાઓ સામે મોઢે જંગ ખેંચી રહી છે. ધરાસણામાં એ સંગ્રામ પરાક્રાષ્ટાએ પહોંચ્યો જણાય છે. સરકાર પ્રજાના જીવનને કચડી નાંખવા માગે છે, એને માટે ગિરફતારીનો ઉપાય નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. સત્યાગ્રહીઓને જુએ મારવાનો પ્રયાત્ન ફરી અજમાવવામાં આવે તો લોકમત પર બહુ જ માડી અસર થવા વિના રહે એમ નથી. અપમાનો, ખીબતસતાઓ અને છુટાછવાયા હુમલાના ઉપાયો પણ એળે ગયા છે. એટલે હવે લોકોને પાઠ શીખવવાને સારું નિર્દોષ, નિઃશસ્ત્ર અને સામે ધા ન કરે એવા સત્યાગ્રહીઓને લાડી વડે ઘાસની જેમ વાઢી નાંખવા રહ્યા. આત્મા નિર્જળ થાય એટલા સારૂ શરીરને ભાંગવું રહ્યું. પણ જો ભારતવર્ષનો આત્મા ગોળી અથવા લાડોની સામે નિર્જળ બની થયરશે તો ભારતવર્ષને માટે કોઈ કાળે ઉદ્ધારની આશા નથી. અમે જાણીએ છીએ કે ગુજરાત આખું પુણ્યપ્રકાપથી સળગી બેઠ્યું છે. ગુજરાતના પુરુષો અને ગુજરાતની સ્ત્રીઓ હજી તો પૂરેપૂરી સંખ્યામાં સેનામાં જોડાયાં જ નથી. એના તાલીમબદ્ધ કસાયેલા સ્વયંસેવકો રોજરોજ આગેવાનોને હોમતા જઈ નવાનવા આગેવાનો ઉભા કરશે, અને તેમના હુકમોને અનુસરશે. ગાંધીજીના અહિંસક પ્રતિકારના સંદેશનો જેટલો સારો જવાબ ગુજરાત આપશે, એટલો ખીજો પ્રાન્ત નહિ આપી શકે ગુજરાત છેક છેવટની ઘડી સુધી ઝુઝશે અને રાષ્ટ્રને વિજય અપાવશે. દેશના ખીજા ભાગોએ ધરાસણામાં પ્રગટેલા ક્ષાત્રતેજને ઝીલી લેવું ઘટે છે. એકએક પ્રાંતમાં એવાં નાનાંનાનાં રણક્ષેત્રો વેરાયેલાં જ છે. જ્યાં સરકારના નોકરો ગિરફતારીઓ, હુમલા અને એથીયે ભૂંડાં કામો વડે લોકોમાં ત્રાસ વર્તાવી તેમને દબાવવા મથી રહ્યાં છે ત્યાં પણ સત્યાગ્રહીઓએ તેમજ પ્રજાજનોએ સરકારી હિંસાના સખતમાં સખત પ્રકારે સામે ધરાસણાના અડગ વીરોની જેમ અડીખમ બિંહુ રહેવું ઘટે છે. આવા યુદ્ધનું પરિણામ એક જ હોઈ શકે. કોઈ પ્રજા એકવાર તંદ્રા અને ભયને ફેંકી દે તો તેને સ્વતંત્ર થતાં રોકવાની

તા. ૧૪મી મે થી ૨૬મી મે સુધી ધરાસણા ધર્મયુદ્ધના સરમુખત્યાર શ્રી. નરહરિ પરીખ, ૨૧ મીના હુલામાં એ ધવાયા હો
છતાં એવી દશામાં સરકારે એમને ગિરફતાર કર્યા હતા.

ଡିଫି ଡାକ୍ତରୀର ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟତାକୁ ଦର୍ଶ

કે વિલંબ કરવાની દુનિયાની કાષ્ટ પણ સત્તાની મગદૂર નથી. ગુજરાતમાં કે બીજા પ્રાંતોમાં લવિષ્યમાં સત્યાગ્રહ ગમે તે રૂપ લે; પણ ધરાસણાનું ક્ષાત્રતેજ પ્રજામાં વ્યાપી જશે કે તરત જ વિજય આપણા હાથમાં આવીને પડશે.”

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તા. ૨૬મીએ સરકારે લાદી ફરીથી ચાલુ કરી દીધેલી. તા ૩૦મીથી ધરાસણા પર સીધા હથ્થા ફરીથી શરૂ થયા. એ દિવસ ૧૧૧ સૈનિકોની ટુકડી ઊંટડીથી સવારે ૭-૪૫ વાગે નીકળી. એ મેદાનમાં પહોંચી ત્યારે સિપાઇઓ વગેરે તૈયાર નહોતા એટલે સૈનિકો ઘણે નજીક સુધી જઈ શક્યા. તરત જ બચ્ચુગલના અવાજથી લાડીવાળા અમલદારો અને સિપાઇઓ ભેગા થઈ ગયા. થોડા સૈનિકો મીડાના હગલ્લાની તારની વાડ સુધી પહોંચી ગયેલા; એક પાસે જઈ અંદર ફૂદવાની તૈયારીમાં હતો, અને બીજાએ જોરથી ખેંચાને એક તાર છૂટો પાડી નાંખેલો, તેમને તો તરત માથાં ભાંગી ભોંય પર પાડ્યા. અને પછી વારાફરતી બાકીના સૈનિકોનાં માથાં ભાંગવાં માંડ્યાં. આમ માર મારવાનું કામ, માથાં ફેડવાનું કામ ખાસ કરીને ગોરા સાર્જન્ટોએ એ દિવસે કર્યું. જાણી જોઈને બરાબર તાકીને માથા પર જ લાડીના ધા કરવામાં આવતા. ઘણાને લોહી નીકળ્યું. કેટલાકને સખત ઇજા થઈ. એ દિવસે બધા મળીને ૨૬ને સખત ઇજા થઈ, અને એમને ડોળીમાં નાંખીને હસ્પિતાલમાં લાવવા પડ્યા.

ઘાયલ થયેલાઓની ડોળીઓ મેદાન પરથી આવવા માંડે પછી તો બાકીનાને આખો દિવસ હસ્પિતાલનું જ કામ કરવાનું હોય. સૈનિકોને વિદાય કર્યા પછી એ કલાકમાં તો હસ્પિતાલ ભરાઈ ગયેલી હોય. પ્રથમ એમને ઉપાડી ઊંટડીની સત્યાગ્રહ હસ્પિતાલમાં લાવવામાં આવે અને પછી એમને મોટરમાં બેસાડી કે સુવાડીને વલસાડમાં ખાસ ઉભી કરવામાં આવેલી હસ્પિતાલમાં લાવતા. ૩૦મીએ તો પાંસળામાં સખત માર પડ્યાને લીધે બેભાન થઈ ગયેલાની સંખ્યા ફની હતી. એક તો ચાર કલાક સુધી લવારા કરતા હતા અને શંકરભાઈ બાબરભાઈ નામના નાજ એક એટલી મંબીર સ્થિતિમાં આવી ગયેલા કે વલસાડના સરકારી હસ્પિતાલના

કોકટરે કહ્યું કે પોલીસને ખબર આપી એ માણસની મરણ વખતની ફરિયાદ લેની જોઈએ. જેમને પાંસળા અને છાતીમાં માર પડતો તેમને ઘણા કલાક સુધી શ્વાસ લેવાની ભારે મુશ્કેલી પડતી.

માથામાં મારવાથી લોહી નીકળતું જોઈ તા. ૩૧મીએ સરકારે મૂઢ માર મારવાની રીત શોધી કાઢી. એ દિવસે સવારે મહારાષ્ટ્ર અને ખેડાની ૧૧૧ની ટુકડી સાત વાગે નીકળી. મહારાષ્ટ્રની ટુકડીએ માર ખાઈને ડોળીમાં નંખાઈને આવવા જેવી સ્થિતિ થયા વિના પાછા ન ફરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. એમની એ પ્રતિજ્ઞા એ દિવસે બધા સૈનિકોએ પાળી. સૈનિકો મેદાનમાં પહોંચ્યા ત્યાં તો એમને માટે આવકારની સામગ્રી તૈયાર જ હતી. આજે બહુ નજીક સુધી તો ક્યાંથી જવાય ? સરકારની આજ્ઞાની રચનામાં ઘણો ફેર હતો. માથા ફેાડી લોહી કાઢવાનો કાર્યક્રમ એણે ફેરવ્યો હતો. પણ લોહી કાઢ્યા વિના વધારે સખત માર મારવાનો યુક્તિઓ એણે વિચારપૂર્વક યોજી રાખી હતી. એ ઉપરાંત એક નવું સાધન પણ એણે આજે તૈયાર રાખ્યું હતું. સૈનિકો લાડીવાળાં માણસોથી તો ડરતા નહોતા એટલે પગમાં લોખંડની નાળ જડેલી હોય એવા સાત ઘોડાઓ એમના પર દોડાવવા માટે સાત સવારો સાથે તૈયાર રાખવામાં આવ્યા હતા.

સૈનિકો આગળ ન જઈ શકાય એવી પરિસ્થિતિમાં મુકાયા કે તરત જ પોતાનું બળ વિખરાઈ ન જાય એ હેતુથી બધા સાથે એસી ગયા. ફટલાક આગળ નીકળી ગયેલા તેમની પાછળ તો સવારો અને સિપાઈઓ દોડ્યા અને તેમને બધાને ઘાયલ કરીને પાડ્યા. પહેલા સૈનિક પાસેથી જેટલા મારાઓ પસાર થાય તે બધા અકેકે બળમે લાડી એમને લગાવતા જાય, એક ઘોડેસવાર તો તો પોતે ઘોડા પરથી ગબડી પડ્યો તેની દાઝ પડેલા સૈનિકોને ખૂબ ફટકા લગાવીને કાઢી !

પછી જે મુક્રમ થઈને એસી રહ્યા હતા તેમનો વારો આવ્યો. તેમના પર લાડીના પ્રહાર, લાડીના ગોદા, ખીલત્સ ગાળો વગેરે તો વરસી ચૂક્યાં હતાં; પણ તેઓ ડગ્યા નહોતા. એટલે તેમના પર ઘોડાનો પ્રયોગ કરવાનું હતું.

ઊંટડોળી પજની બીજી ટુકડી નીકળવાની તૈયારીમાં જ હતી ત્યાં ઉપરના સમાચાર મળ્યા. ધવાયેલાને ઉપાડી લાવવા માટે ધણું માણસો જોષ્ઠે એમ લાગવાથી ક્ષણભર એ ટુકડી ન મોકલવાનો વિચાર આવેલો. પણ એ ટુકડી આઠ વાગે તો ગઈ જ. નવ વાગે ત્રીજી ટુકડી મોકલવી હતી તેને અટકાવવી પડી. તેમાંના બધા સનિકાને રેડ ક્રોસના કામમાં જ રોકવામાં આવ્યા. એ કામ માટે જૂદાં માણસો રાખવામાં નહોતાં આવતાં, કેમકે એ કામ કરતાં માણસો પર કોઈ વાર માર પડતો. જે સૈનિકો હોય તેમનો જ એમાં ઉપયોગ થતો કે જેથી એ મારથી બાગે નહિ. પણ ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ રેડ ક્રોસમાં રોકેલા સૈનિકો એ વખત કદી હલ્લો ન કરે એ નિયમ તો ચૂસ્ત રીતે પળાતો જ હતો.

બીજી ટુકડી મેદાનમાં પહોંચી તેના એ જ હાલ થયા. થોડી જ વારમાં તેમની પ્રગતિ અટકી. તેમના પર ટ્રટકા પડ્યા માંડ્યા. ઘોડા દોડવા માંડ્યા. ધાવત્ર થઈ સૈનિકો ટપોટપ પડવા માંડ્યા. કેટલાક ચાલી શકે એવા રહ્યા તે માર પડ્યા પછી માંડ માંડ ચાલી ઇસ્પતાલ તરફ જવા લાગ્યા. ડોળીની હાર તો ચાલુ થઈ જ ગઈ હતી. બીજી ટુકડી સરકારી હદમાં નહોતી જઈ શકી એટલે ધવાયેલા સૈનિકોને ખેતરોમાંથી જ ઉડાવી લાવવાનું કામ રેડ ક્રોસ સ્વયંસેવકો કરી શકતા હતા, પણ સરકારી હદમાં પડેલા સૈનિકોને તો ત્યાં જ પડ્યા રહેવા દેવા પડ્યા. મદારજની પટ્ટની ટુકડી આખી જ બપોરે બાર સુધી મેદાનમાં તપતી હતી; કેમકે રેડ ક્રોસ સ્વયંસેવકો ત્યાં નહોતા જઈ શકતા. બધાને જ સખત માર પડ્યો હતો. છેવટે બાર વાગે એમને ઉપાડી જવાની છૂટ રેડ ક્રોસ સ્વયંસેવકોને મળી. પટ્ટમાંથી પાંચ જ સૈનિકો બીજાઓની મદદથી ચાલીને હાવણીની ઇસ્પતાલમાં જઈ શક્યા. આફાના બધાને જ ડોળીમાં લાવવા પડ્યા. એમાંના ૬ સૈનિકોના શરીર પર ઘોડાના પગના દાબડાઓ પડ્યા હતા. શાંત બેઠેલા માણસો પર ધસારો કરવાની ઘોડાઓ પણ ખૂબ આનાકાની કરતાં, પણ તેમને માર મારીને આગળ દોડાવવામાં આવતા. જાપાંના બે રિપોર્ટરો અને દૂરથી જોનારા એક પ્રેક્ષક પાછળ પણ ઘોડો દોડાવવામાં આવ્યો

હતો, અને એ પ્રેક્ષકની ગાંધી ટોપી એક ઝોરે સવાર ઉપાડી ગયો. કેટલાક સૈનિકો સરકારી હથ્થમાં પડેલા, તેમને ધસડીધસડીને આસપાસની કાંટાની વાડમાં સિપાઇઓ ફેંકી દેતા ત્યારે જ તેમને સ્વયંસેવકો લઇ આવી શકતા.

ખેભાન સ્વયંસેવકો ઉપર ઘોડા દોડાવવા કરતાં વધારે જંગલી ખીબુ કશું ન હોય એમ સામાન્ય માણસ ધારે; પણ ખીબે દિવસે જૂદો અનુભવ થયો.

પહેલી જૂનના દિવસે સવારે ખેડા, અમદાવાદ, ભરૂચ અને વિરમગામના ૧૬૨ સૈનિકો મીઠાના અગર ઉપર ઘાડ લઇ જવા નીકળ્યા. કેટલાક જિંટડી નજીકના અગર તરફ ગયા, તો ભરૂચ વગેરે સ્થળોથી આવેલાઓ ડાવણીથી માંછલેક છેટે આવેલા ખાજુના અગર તરફ પહોંચ્યા.

તેઓ અગરોની નજીક પહોંચ્યા કે તુરત જ પોલીસોએ સાંકળ રચી દીધી, અને બળતા તાપમાં તેમને પોણા કલાક સુધી શેકાતા રોકી રાખ્યા. મિ. ઇરમાઈલ દેસાઇએ લાકી લગાવવાનો આરંભ કર્યો, અને પોલીસો તુરત જ તેમાં ભળ્યા. બપોરના બારેક વાગ્યા હોય એટલામાં તે અગર આગળ લગભગ એકેએક સૈનિક ધાયલ થયો હતો. ઘોડા દોડાવવાનું પણ મુલતવી નહોતું રહ્યું.

લાકીના માર પછી હાથપગ ખેંચીને સૈનિકોને હસડવા એ તો જાણે સામાન્ય થઇ પડ્યું હતું. સૈનિકોને આંખ મીચીને જંગલી રીતે મારવામાં આવ્યા. જખમીઓને જિંટડી ડાવણી અને વલસાડની ઇસ્પતાલોમાં ખસેડવામાં આવ્યા હતા. ધાયલ થયેલાઓની સંખ્યા ૧૧૫ની હતી. તેમાં પચીસને સખત ધા લાગ્યા હતા, પંદર ખેભાન થયા હતા, એકને લોહીની ઉલટીઓ થતી હતી અને બેને આંચકીઓ આવતી હતી.

એક સૈનિકનાં કપડાં ઉતારી નાંખવામાં આવેલાં અને તેના ગુદાદારમાં એક સાજાંને લાકડી ઘેંચી હતી. સૈનિક લાકી ખસેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ પેલો એનું પિશાચી કામ કરતો અટક્યો નહિ. ઘણા સૈનિકો આ જાતના વર્તાવના ભોગ થઇ પડ્યા હતા, અને તેઓ ગુલ્લ ભાગે ઉપરની વેદનાથી લાંબો વખત પીડાયા.

એક ભાષના ગુલા લાગ ઉપર સોજે ચડયો, અને ફેટલાક કલાકો સુધી બેભાન રહ્યા. અમલદારોને આટલેથી પણ કળ વળી નહોતી. તેમણે અનિરૂદ્ધ નામના ભાવનગરના એક જુવાન સૈનિકને બાવળના કાંટાઓ ભોંક્યા. એમને છાવણીની ઇસ્પતાલમાં લાવવામાં આવ્યા એ પછી દાકતરોએ એ કાંટા કાઢી નાખ્યા. કાંટા કાઢવામાં આવ્યા તે વખતે એમને ખૂબ લોહી વહેતું હતું અને બેભાન હતા.

એ જણ સખત ધાયલ થયા હતા, તેમનો કબજો સરકારે લીધો હતો. પણ છેક સાંજે તેઓ કાંટાની વાડ આગળ પડેલા જડી આવ્યા હતા. તેમનામાંના એકને લાડીના ચાળીશ જેટલા ઝપાટાઓ મારવામાં આવ્યા હતા, અને છતાં એમણે પાછું કદમ ન ભર્યું એટલે એમને નિર્દેય રીતે ઝુડવામાં આવ્યા. આ ભાષઓની આવી નિશ્ચળતાથી સાર્જન્ટનો પિત્તો ઉછળી આવ્યો. તેણે એમના મોંમાં ખાડીમાંની મીઠાવાળી માટી ભરાવડાવી અને પછી ખાડીના પાણીમાં તેમનાં માથા ઝબોળાવ્યાં. આમ વીસેક વખત કરવામાં આવ્યું. આ પછી તેમને સરકારી ઇસ્પતાલમાં ખસડવામાં આવ્યા; ત્યાં તેઓ ત્રણ કલાકથી પણ વધારે વખત સુધી બેભાન અવસ્થામાં રહ્યા. તેમને ભાન આવ્યું ત્યારે તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે તેઓ ઘર ચાલ્યા જવા તૈયાર છે કે નહિ? તેમણે તેમ કરવાની ના પાડી, એટલે વળી પાછા તેમના ઉપર ૧૦-૧૫ સપાટાઓ લગાવવામાં આવ્યા, અને લાંબે સુધી તેમને ખેંચી લાવવામાં આવ્યા. અહીંથી છેક સાજના છ વાગે એમને ઉંચકી લાવવામાં આવ્યા.

આ બધો જુલમાટ વિરમગામની ખ્યાતિવાળા મિ. નીલના આગમન પછી થયો. એની હિંચકારી હિંમતનાં ફરીથી અહીં દર્શન થયાં. ધાયલ થયેલાઓમાંના ફેટલાકનાં બચાનો અમે નીચે આપીએ છીએ :

૧. આલમશાહ અને બીજાં ફેટલાક ગોરા અમલદારોએ પોતાના ભારે જોડા સાથે એક સૈનિકની છાતી ઉપર પગ મૂક્યા અને તેમને ખૂબ દાખ્યા. આ તાંડવને લીધે સૈનિકાનો શ્વાસ સુધ્ધ શુંગળાવા લાગ્યો.

૨. એક બીજા ભાષને નમ્ર કરવામાં આવ્યા, અને આલમશાહે તેમના ગુલ્લ ભાગ ઉપર ત્રણ લાતો મારી. એ ભાષને છાતી ઉપર, કમર ઉપર અને પીઠ ઉપર ફટલીક લાદીઓ પડી હતી.

૩ એક ભાષ જે ૨૧મી મેના હલામા હતા તે અઝને ફરી મેદાને ઉતર્યા હતા. આ ભાષને ફરી જોષને એક અમલદાર તો રાતોપીળો થઇ ગયો. તેણે કહ્યું : ‘આ વખતે જોજે તારા નાકની ભૂકી સેરવી નાંખીશ.’ અને એમ કહેતાંકને એણે નાક ઉપર એક સપાટો લગાવ્યો. નાક તો લેહી ગળતું થઇ જ ગયું. વળી પાછો એ ભાષના ગળા ઉપર ઝપાટો મારવામાં આવ્યો, અને એ જમીન ઉપલ ઢળી પડ્યા. ચાર પોલીસોએ એમને ઉચા કૂર્ચા, અને પેલા અમલદારે એમના ગુલ્લ ભાગ ઉપર લાદીથી ઘોંચપરોણા કર્યા. આ ભાષ જે કલાક સુધી બેભાન રહ્યા હતા.

૪. એક બીજા ભાષની છાતી ઉપર લાદીના સખત મપાટા પડ્યા હતા, અને તેમની સ્થિતિ ઘણી ગંભીર હતી. મહા મુસીબતે તે શ્વાસ લઇ શકતા હતા. છાતીમાં એમને સખત ગળ થતું હતું, અને માથા ઉપર એમને સખત ઝપાટો પડ્યો હતો. લગભગ આખા શરીર ઉપર તેમને માર પડ્યો હતો, અને જે કલાક વધુ તેઓ બેભાન રહ્યા હતા. એક ગોરા અમલદારે એમના બે પગ વચ્ચેથી લાકડી ઘોંચવાનો હુકમ કર્યો, અને પછી લાકડીના ગોદાથી એમની લંગોટી ખસેડી નાંખવામાં આવી. આ ભાષએ ચતુરાઈથી ગુલ્લ ભાગને ખચાવી લીધા. એમના તર્ગિયા ચીરી નાંખવામાં આવ્યા અને પેટ તેમજ પીઠ ઉપર એમને લાદીનો માર મારવામાં આવ્યો હતો.

એક દિવસના વિરામ પછી તા. ૩૭એ ફરીથી હલ્લો લઇ જવામાં આવ્યો. એ હલ્લામાં શ્રી. મુકાદમ પણ પંચમહાલની ટુકડી માથે હતા. અમદાવાદ, ભરૂચ, સિંધ અને ખેડાની ટુકડીઓ મળી એ દિવસ મેદાનમાં કુલ ૧૬૨ સૈનિકો ઉતર્યા હતા.

લડત બેવા મુંબાઈથી શ્રી. નટરાજન, ભારતસેવા સંઘવાળા શ્રી. દેવધર, મુંબાઈની રમૉલ કોઝ કોર્ટના રિટાયર્ડ જજ શ્રી. હુસેન

તૈયબજી બાર-એટ-લો અને શ્રી. અમૃતલાલ દક્કર મેદાન બહાર ખાનગી જમીનમાં ઉભા હતા. તેમને એક સાર્જન્ટે ત્યાંથી તરત ચાલ્યા જવાનો હુકમ આપ્યો. એટલે શ્રી. હુસેન તૈયબજી વગેરેએ જવાબ આપ્યો કે “અમે કંઈ લડવા નથી આવ્યા, અમે જોવા આવ્યા છીએ, અને ૧૪૪મી કલમનો ભંગ ન થાય એ રીતે ઉભા રહીશું.” પણ તેમની આ દલીલની એ સાર્જન્ટ ઉપર કંઈ અસર ન થઈ. તેણે તરત જ દમામથી કહ્યું : “તમે ચાલ્યા જવ, નહિ તો તમારા જાન જોખમમાં આવશે તો અમે નહિ જાણીએ” એટલે સામેથી શ્રી. હુસેન સાહેબે કહ્યું કે “આ ખાનગી જમીન છે, અને અહીં ઉભા રહેવાનો અમને હક છે.” એટલે તરત જ કરાડાકી કરી પેલા સાર્જન્ટે કહ્યું, “જવ છો કે નહિ ? એ બધી જમીન અમારી છે. મી. દક્કર, ચાલ્યા જવ, ચાલ્યા જવ !”

એસોશિયેટેડ પ્રેમના રિપોર્ટરનું પણ એ જ રીતે અપમાન કરવામાં આવ્યું. પોતાના દુષ્ટ કૃત્યોની સાચી ખબર બહાર પડે એ સરકારને કેમ ગમે ? રિપોર્ટરને કહેવામાં આવ્યું કે, “તમે ખબર ગમે ત્યાંથી મેળવી લેજો, અહીંથી ચાલ્યા જાઓ!”

શ્રી. વામન મુકાદમની ટુકડી થોડે દૂર ગઈ એટલે તેની આસપાસ પોલીસોએ કોર્ડન કરી લીધી. પછી શ્રી. મુકાદમને કેદ કરી લેવાનો દેખાવ કરી તેમને ટુકડીમાંથી ખેંચી લીધા. ટુકડીને પણ ગિરફતાર થયેલી જાહેર કરી કેદના બહાના હેઠળ તેને ત્યાંથી બહાર કાઢી છોડી ચૂકવામાં આવી. શ્રી. વામનરાવનું ખૂબ અપમાન કરવામાં આવ્યું. તેમને ફટકારવામાં આવ્યા અને તેમને દરેક રીતે નમાવવાના પ્રયાસ કરવામાં આવ્યા એ બધી હકીકત શ્રી. વામનરાવના શબ્દોમાં જ એમની કેફિયતમાં વાચક જોઈ શકશે.

શ્રી. વામનરાવની ટુકડી મેદાનમાંથી બહાર આવ્યા પછી તરત જ પાછા અગરો ઉપર ધસારો કરવા ઉપડી. બીજી બાજુથી છાવણીમાંથી સિંધ, ખેડા, અમદાવાદ, પંચમહાલ અને ભરૂચની ટુકડીઓને બીજા અગર ઉપર ધસારો કરવા રવાના કરવામાં આવી, એટલે પોલીસે લાડી વીંઝવા માંડી અને સૈનિકો ઉપર ઘોઠા

દોડાવવામાં આવ્યા. બીજી ટુકડીને ફોર્ડન કરી ઘેરી લીધી. તેને બેસાડી દેવામાં આવી. અને એકેએક સૈનિકને ઉંચકી, ફટકા મારી બહાર કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. અને ત્યાર પછી તેમની ઉપર પણ ઘોડા દોડાવવામાં આવ્યા. ફટલાક સૈનિકને તો ઝોળખી ઝોળખીને મારવામાં આવ્યા !

સિંધની ટુકડીના કેપ્ટન શ્રી. મરીવાલાને સારી રીતે ફટકાર્યા. તેઓ આગળ ધસતા હતા, એટલે તેમની ઉપર પોલીસે બધું ઝનૂન ઠાલવ્યું. તેમના ગુસ્સા ભાગ ઉપર તાકી તાકીને પ્રહાર કરવામાં આવ્યા.

પણ આ દિવસની નવીનતા તો બે ઘોડેસ્વારો લોકો પર ત્રાસ વર્તાવવા માટે ઉંટડી ગામમાં ઘોડા દોડાવી વળ્યા એ હતી. મેદાનમાં નહતો ગયો એવા એક સ્વયંસેવકને સખત ફટકો લગાવ્યો અને ગામના એક માણસને પર માર મર્યો.

આટલા હત્યાકાંડ છતાં ગુજરાત પાછી પાની કરવા તૈયાર ન હતું. હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાંથી પણ સૈનિકો આવ્યા કરતા. પણ ચોમાસું નજીક આવેલું હોવાથી લડાઇ મોકૂફ રાખવાનું હતું. શ્રી નરહરિભાઈની ધરપકડ પછી લડાઈની સરમુખત્યારી શ્રી. જનલાલ જોષીના હાથમાં હતી, તેમણે નીચે પ્રમાણેનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું :

“ધરાસણાની અહિંસક લડાઈ હવે એક ચડાઈ કરી હાલ તુરતમાં વર્ષા ઋતુ શરૂ થવાની હોવાથી મોકૂફ રાખવામાં આવે છે.

ધરાસણા પર બીજી ચડાઈ કરવા માટે અમદાવાદના મિલમાલિક શેઠ શ્રી. રણછોડલાલભાઈએ રણશિંગડું પુકડ્યું કે તરત જ સારા ગુજરાતમાંથી સેંકડો નવજુવાનો સ્વનિર્ણયપ્રાપ્તિ અર્થે પોતાનાં અલિદાન આપવા ધરાસણાના રણમેદાનમાં ખડા થઇ ગયા છે. ધરાસણાની ચડાઈમાં ગોરા અને દેશી અમલદારો સૈનિકોનાં માથાં. લાઠીઓના પ્રહારથી નાળિયેરની માફક ફેડે છે. હાથપગ તોડી નાખે છે, કાંટા અને ટાંકણીઓ ભરી ચોંકાવે છે નાગા કરી ગુસ્સા ભાગો દાખી કે તે પર લાઠી લગાવી બેલાન કરે છે, ખારા પાણીમાં ડુબાવી, ગળથિયાં મારી મોઢામાં કાદવ અને મીઠાના ડુઆ મારે છે,

શરીર પર ઘોડા દોડાવે છે. આ રીતે સરકારી કૂર કૃત્યોનો ભોગ અત્યાર પહેલાં ૧,૨૦૬ જેટલી સંખ્યાના સૈનિકો થયા છે, જે કે લાડીનો નાનોમોટો ફાળો તો ધરાસણાનાં ધર્મયુદ્ધમાં ભાગ લેનાર આશરે ૨,૫૦૦ સૈનિકોને નસીબે આગ્યો છે. તેમાંથી ૨૨૯ જેટલી મોટી સંખ્યા તો સરકારની મહેમાન થઇ છે. આ બધું અનુભવ્યા બાદ પણ સૈનિકોનો જુસ્સો તલભાર પણ ઘટયો નથી, એટલું જ નહિ પણ સરકારની નફ્ટાઇ અને જંગલી કૂરતાનો અંત લાવવા માટે વધુ ને વધુ સહન કરવા સેંકડો ધવાયેલા અને બિનધવાયેલા ગુજરાતના નવજુવાનો તૈયાર થઇ ગયા છે. બ્રિટિશનનો એપ સામ્રાજ્ય ભારતવર્ષમાં વ્યાપ્યો છે. મહારાષ્ટ્ર અને સિંધના કસાયેલા સૈનિકો મેદાનમાં ઉતરીને ગયા. કર્ણાટક અને પંજાબથી સૈનિકો આવી રહ્યા છે પણ આ બધો જુસ્સો, અને ફના થઇ જવાની જે ધગશ ગુજરાતમાં અને આખા હિન્દુસ્તાનમાં વ્યાપી રહેલી છે. તેનો પૂરેપૂરો લાભ કુદરતી સંજોગોને કારણે ધરાસણાના રણક્ષેત્ર પર લઇ શકાય એમ ન હોવાથી, લાઝ તરત તો સરકારે જહંગીરી કૃતવાઓ—એડિનસો—કાઢી ગાંધીજીએ પ્રજા સમક્ષ મૂકેલ જે કાર્યક્રમને તોડી પાડવા પછાડા માર્યા છે એ જ કાર્યક્રમને જાનને જોખમે પણ જલદીથી પાર પાડવામાં દેશના સૈનિકોએ કટિબદ્ધ થઇ ખપી જવું જોઇએ. તેથી ધરાસણાના યુદ્ધમાં ધવાયેલા અને બિનધવાયેલા સૈનિકો તેમજ ધરાસણા તરફ દૃષ્ટ કરવા માટે સંકલ્પ કરી બેઠેલા સૈનિકો હવે ઘેર બેસવાને બદલે ગાંધીજી અને તેમના સંઘે કૃત્ય કરતા પહેલાં આઝાદી ઘેર ન આવે ત્યાં સુધી ઘર કે આશ્રમ સામું ન જોવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો તેમ દેશનાં ગામડેગામડે વહેંચાઇ જાય અને ગામડેગામડે ધરાસણા પેદા કરે. એટલે કે મીઠાની લડતને જ્યાં જ્યાં અનુકૂળ હોય ત્યાં ત્યાં ચાડુ રાખે. તે ઉપરાંત બીજા અન્યાયી કાયદાઓનો સવિનય ભંગ કરવાનું અને તેમ કરતા કરતાં જેલ, મારપીટ કે ગોળી સહન કરવાનું ક્ષેત્ર ઉભું કર્યા વિના જંપે નહિ.

સત્યાગ્રહ હાવણી અને હોરિપટલના માંડવાઓ જમીનદોસ્ત થયા, હાવણીની જમીનો ખાલસા થઇ, ગામડિયા ઉપર ફેર વર્તાવવા

ગામડામાં લશ્કર ફેરવ્યાં, ઊંટડીમાં ગોરા સિપાઇઓએ ઘોડા ખૂંદ્યાં અને રસ્તે ચાલતા પર પણુ લાઠીઓ ફેરવી, ઇસ્પિતાલ પાસે ઊભા રહેનારને લાઠીના પ્રહારથી બેલાન કર્યા, છતાં ધરાસણુનાં આસપાસનાં ગામડાં અને શહેરોની પ્રજાનો સાથ અને સહકાર લેશમાત્ર ધટવાને બદલે વધે જ ન્યય છે; તેથી જ ચારસો ચારસો સૈનિકોનાં રસોડાં અને સેંકડો સંજ્ઞક ધવાયલા સૈનિકોની ઇસ્પિતાલ કાંઈ પણુ લશ્કરી જાવણીને ટક્કર મારે એવી રીતે ચાલી રહ્યાં છે. ખેડુતોએ, વેપારીઓએ, ડોક્ટરોએ, બહેનોએ, ટૂંકમાં પ્રજાના આમવર્ગે લડત ટકાવી રાખવા જે હિંમત બતાવી છે અને કિંમતી સહાય કરી છે તેની નોંધ રવાતંત્રના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે લેવાયા વિના નહિ રહે.

ધરાસણુની ચડાઈમાં ગુજરાતે દુનિયાને પણ જીક કરી નાંખે તેવા ફાળો આપ્યો છે, અને આ લડતમાં મહારાષ્ટ્ર તથા સિંધના જે બહાદુર સેવકોએ જંપલાવી લડતને દીપાવી છે તે માટે હંમેશને સાફ હિંદ માતા મગરૂર રહેશે.”

તા. છઠ્ઠી જુનને શુક્રવારે આ લડાઈનો છેવટનો હલ્લો લઈ જવામાં આવ્યો. ‘વંદે માતરમ્’ ગવાયા પછી ૧૫૪ સૈનિકો કેસરિયા કરવાના ઉત્સાહથી સવારે સાત વાગે જ્યોત થયેલી ઉંટડી જાવણીની જમીનમાંથી મીઠાના ઢગલાઓ તરફ ઉપડ્યા. પા કલાકમાં જ પોલીસ ચોકી આગળ બધા આવી લાગ્યા એટલે સામે લાઠીવાળાઓ ગેઠવાઈ ગયા અને જ્યૂગલ ટૂંકાતાં બીજા અમલદારો તથા સિપાઇઓ આવી લાગ્યા જે ત્રણ સૈનિકો આગળ ધસવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા તેમને મારીને, ગળાડાવીને રોક્યા. આગળ વધી શકાય એમ નહોતું એટલે સહેલાઈથી વિખેરાઈ ન જવાય એ હેતુથી બધા બેસી ગયા. ઇસ્માઇલ દેસાઈ ગાળો દેતા મેદાનમાં પોલીસોને સૂચનાઓ આપતા ફરતા હતા, કેને ખાસ મારવા તેની ઓળખાણ પોલીસને આપતા હતા. ચોડીવારમાં સૂચના મળી કે હવે લાઠીઓ અને ઘોડાઓ છૂટશે એટલે જેને જવું હોય તે ચાલ્યા ન્યય. આ સાંભળી ૨૬ સૈનિકો ઉઠીને ચાલ્યા ગયા. એ બધા નાહિંમત હતા એમ કાંઈ ન માને. મનમાં ખૂબ હિંમત રાખી સૈનિકો મેદાન સુધી

પહોંચે પણ સામે રાક્ષસ જેવા સ્વરૂપો લાડીઓ લઇને ઉભા હોય એ જોઇને ધણીને જરૂર પાછા હઠવાનું મન થાય, એ દેખાવ કંઈ સામાન્ય નથી હોતો. તોપણ ઇશ્વર કૃપાથી ધણી હિંમત રાખી રોજ ખેસતા તેમ છેલ્લે દિવસે પણ બેઠા રહ્યા.

તરત જ લાઠી-લીલા શરૂ થઇ ગઇ. બેઠેલા સૈનિકો મારથી નીચે ઢળી પડવા લાગ્યા. કેટલાક થોડા પ્રહારો વેડીને ઉડી જતા. મારનું વર્ણન વારંવાર કરવું એ પણ મુશ્કેલ છે. બાકી છેલ્લા દિવસનો માર કંઈ ખીજ દિવસો કરતાં ઉતરે એવો ન હતો. ઉલટું, આજે એમના હાથમાં તો છેલ્લે ભોગ હતો. એટલે કેટલાક અકરાંતિયા મારાઓ તો પેટ ભરી ભરીને મારી લેના. કેટલાક તો જૂની ઓળખાણ કાઢીને મારતા. કેટલાક સૈનિકો ધણી દિવસ થયા ઉંટડીમાં વ્યવસ્થા માટે રોકાયા હતા. તેમને તો ખાસ નજરમાં રાખીને માર મારવામાં આવ્યો. માર મારતાં થાકે એટલે હાથ કે પગ પકડી મૂએલાં ઢોરની જેમ સૈનિકોને ધસડે.

અર્ધા કલાકની અંદર તો એમણે પોતાનું કામ પૂરું કર્યું. મેદાનમાં અર્ધોઅર્ધ ફ્લોંગ ધસડાયા પછી પોણાસો સૈનિકો માર ખાઇને પડ્યા હતા. સારવાર કરનારા સ્વયંસેવકો તેમને હોળીઓમાં ઉપાડી ઉંટડીની ઇસ્પતાલમાં લઇ ગયા. આ બધા દશ્યના સાક્ષી, લડતમાં નહોતા પડ્યા એવા શ્રી. મુકુંદ માલવીયા તથા રાજેન્દ્ર દલાલ પણ હતા. સૈનિકોને તરત વલસાડ લઇ જવામાં આવ્યા. ત્યાંથી કેટલાકને તો ૪ દિવસ સુધી ખીજે ખસેડી ન શકાયા.

ધરાસણાનો સખરસ-સંગ્રામ ચોમાસું નજીક આવેલું હોવાથી તા. ૬-૬-૪૦ને રોજ છેલ્લી ચડાઇ પછી મોકૂફ રહ્યો. ધરાસણામાં સરકારે જે અત્યાચાર અને હત્યાકાંડ ચલાવ્યો છે એ તો આ સરકાર કેટલી હદ સુધી જવા તૈયાર છે એની એક ઝાંખી જ છે. અહીં જે રીતે સત્યાગ્રહી સૈનિકો પર જીલમ ચલાવી પ્રજાને ડારી દઇ તેમનો જીરુસો તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન સરકાર તરફથી થયો છે તેજ જાતનો પ્રયત્ન અખા દેશમાં થવાનો છે. એની પ્રસ્તાવના જ માત્ર ધરાસણામાં થઇ છે. જેલનો ડર પ્રજામાંથી સદંતર

નીકળી ગયો છે અને જેલ જવું એ તો બાળકની રમત જેવું થઇ પડ્યું છે એટલે સરકારે લાડીનો વધારે હિસ્સો ઉપાય ધરાસણામાં અજમાવ્યો. ગુજરાતના સૈનિકોએ લાડીનો ભય કાઢી નાંખી એ શરૂને પણ નકામું કરવા માંડ્યું છે. જ્યારે આખા દેશમાં લાડીનો ડર નીકળી જાય અને ફૂલની જેમ લાડીનો વરસાદ સહન કરવા પ્રજા તૈયાર થઇ જાય ત્યારે લાડી પણ નકામી થઇ જશે. ધરાસણાએ એ વસ્તુની શરૂઆત કરી દીધી છે. ૧૩૦૦ હિંપર સૈનિકોએ અહીં લાડીના ધા ઝીલ્યા છે. ધરાસણાના મીઠાના હગલાઓમાંથી ચપટી પણ મીઠું નથી મળ્યું એ હકીકતને જોડાઇ આ લડતની હાર માનતા હોય તો આપણા સત્યાગ્રહનું સાચું સ્વરૂપ એ સમજ્યા નથી. આપણે ઇચ્છ્યું હોત તો ખુલ્લા અગરોમાંથી ધણું યે મીઠું ઉપાડી શક્યા હોત; પણ આપણે હેતુ જૂરો હતા. પૂર્ણ સ્વરાજના આખા યુદ્ધનો ધરાસણા એ તો એક વિભાગ જ છે. સરકાર પોતાના બધાં શત્રો અહીં અજમાવી ચૂકે અને એ રીતે એની લોહી પીવાની ઇચ્છા તૃપ્ત થાય અને પ્રજા એ બધું અહિંસાત્મક રહીને સહન કરી લે તો સરકારનો હૃદયપલટો થાય એ આ લડાઇનો મૂળ હેતુ છે. મીઠું મેળવવું હતું તો ઘણી જગ્યાએ લોટા સહેલાઇથી મેળવી શકતા હતા. ધરાસણાની છત તો પ્રજાની અપૂર્વ અહિંસામાં રહેલ છે. ગમે તેવાને પણ જોઇને કમકમાટી ઉપજે એવા અત્યાચારો સૈનિકોએ હસતે મોઢે આંગળી પણ સામી ઉપાડ્યા વિના વેઠ્યા છે, એ વાતની કિંમત કોઇ ઓછી ન આંકે. એની અસર પ્રજા અને સરકાર પર ઓછી થઇ નથી. પ્રજામાં ભારે હિંમત આવી છે, આ સરકાર માટેનું જે થોડાઘણાને માન હતું તે તદ્દન ઉતરી ગયું છે. સરકારનું અસલ સ્વરૂપ પ્રજાએ ચોખ્ખી રીતે જોઇ લીધું છે, અને પ્રજાનો જે ભાગ આજે સરકારનો કંઇ વિરોધ નથી કરતો તે પોતાની નબળાઇને લીધે જ એમ પણ એમને પોતાને ખાતરી થઇ છે.

સરકારનો હૃદયપલટો બહુ સહેલાઇથી થઇ શકે એમ તો કોઇ માનતું જ ન હોય. આખા દેશનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાની લડત

થોડા દિવસમાં અને થોડા ભોગે પૂરી થાય એમ પણ કોઈ આશા ન રાખતું હોય, છતાં પણ સરકારને વળગી રહેલા લોકોનાં હૃદયનો જે થોડો ઘણો પણ ખ્યાલ આવ્યો તે પરથી કહી શકાય છે કે એમનાં હૃદય પીગળવા માંડ્યાં છે. ધરાસણામાં પોલીસનાં માણસો આ જાતના અત્યાચાર કરીને એટલા દુઃખી થયાં છે કે એમાંના ઘણાંખરાં તો બનતાં સુધી મારવાનું નાપસંદ કરતાં, અમલદારોને બતાવવા ખાતર જ્યારે મારતાં ત્યારે ધીમેથી મારતાં. કેટલાક બદમાશો ખૂબ માર મારતા એ વાત સાચી છે. અમલદારોને જાતે માર મારવો પડે છે એ સ્થિતિ આવી એ શું બતાવે છે ? એટલું જ કે અમલદારો ન મારે તો સામાન્ય સિપાઈ પણ લાઠી ન ઉપાડે. આ સ્થિતિ ધરાસણામાં છૂટે હાથે અપાયેલા બલિદાનને લીધે આવી છે.

ધરાસણાનાં આશાજનક પરિણામો તો આજે આપો દેશ અનુભવે છે. ધરાસણાના પાડો પણ પ્રજાએ બરાબર સીખી લીધા છે. સરકાર ઠેરઠેર ધરાસણા કરવાની ધમકી આપે છે; પ્રજાની મુરાદ પણ ધરાસણા કરતાં વધારે હિંચકારા હત્યાકાંડ અહિંસક અને અડગ રહીને સહન કરવાની છે; કેમકે આપણને ખાત્રી થઈ છે કે એમાં જ પૂર્ણ સ્વરાજ સમાયેલું છે. એ રીતે જ આ ‘સેતાની’ સરકાર પોતાનો આપઘાત કરશે, એ રીતે જ અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થઈ પ્રજા વિજયવંત અને તેજસ્વી થઈ બહાર આવશે. ઇશ્વર આપણને અહિંસક અને મક્કમ રહીને સ્વતંત્રતાને ખાતર દુઃખ વેઠવાની શક્તિ આપો.

વંદે માતરમ્

ધરાસણાના અત્યાચારો વિષે સ્વતંત્ર અભિપ્રાયો

શ્રી. મોરારજીભેને (મીસ સ્લેઇડે) ધરાસણાના અત્યાચારો સબંધી 'ચંગ ઈડિયા'માં લખેલો લેખ:

‘પોલીસનું’ નમૂનેદાર વર્તન’

આ દિવસોમાં જ્યારે વ્હાઇટ હાલ અને સિમલાના અધિકારીઓ પોલીસના વર્તનના વખાણ કરતાં કદી થાકતા જ નથી ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે આ નમૂનેદાર વર્તનની ધરાસણાના સત્યાગ્રહીઓ પર શી અસર થવા પામી છે તે જાતે જાણતે જોઈ તે ખરી.

ફટીએ મધ્યાહને હું વલસાડ પહોંચી. એ જ વખતે તે દિવસની સવારની ‘ઘાડ’માં ધાયલ થયેલાઓને ત્યાં લાવવામાં આવતા હતા. તેમાંના ઘણાને સ્ટ્રેચર પર સુવાડેલા હતા, અને બીજા મોટરથી ઇસ્પતાલ સુધી માંડ ચાલીને જતા હતા.

‘આજે માર અને રિયામણ સૌથી વધારે નિર્દય છે, એમ ડોક્ટરો અને સ્વયં સેવકોએ ખબર આપી. સત્યાગ્રહીઓને વધારે નજીકથી જોવા માટે અને ડોક્ટર પાસેથી તેમના ઘાની નોંધ મેળવવા માટે હું ધાયલોના ઓરડામાં ફરી વળી.

આ વીર પુરૂષો, જેઓ થોડા જ કલાક પહેલાં તદ્દન નિઃશસ્ત્ર સ્થિતિમાં અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા લખને નીકળેલા તેઓ અત્યારે મારી સામે પગથી માથા સુધી છૂંદાયેલા અને ધવાયેલા પડ્યા હતા, એ જોઈને મારી ચામડી ખરેખર કંપવા લાગી અને મને રોમાંચ આવવા લાગ્યાં.

એક જુવાનને ખલા પર અને કમરના લાગમાં એટલું વાગ્યું હતું કે તેનાથી ચત્તા સવાતું નહોતું. વળી એના હાથ અને વાંસાને પણ એટલી ઇજા થઇ હતી કે આરામ માટે એનાથી પાસું પણ બદલાય એમ રહ્યું નહોતું. બીજા એકની છાતી સારી પેઠે છૂંદાયેલી હોવાથી તેનાથી પૂરો શ્વાસ લેવાતો નહોતો. પાસે જ એક ઉચો, મજબૂત બાંધાનો મુસલમાન અતિશય લાચાર હાલતમાં પડ્યો હતો.

‘એને કેટલું વાગ્યું છે ?’ મેં પૂછ્યું.

‘એને પેટ, પીઠ અને જમણા પગ પર ભયંકર માર પડ્યો છે. એનાં બંને વૃષણ પોલીસે ખૂબ દબાવવાથી સૂજ ગયાં છે.’

અમે ઉપલે માળે ગયાં. અહીં સુસવાટ સાથે શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલી રહ્યો હતો અને વચ્ચેવચ્ચે હૃદયભેદક ચાસો પડતી હતી તે તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું. એક જુવાન ભારે વેદના ભોગવી રહ્યો હતો. તે વારંવાર પેટ પકડતો હતો, અને જાણે દર્દથી ગાંડો થઇ જવાનો ન હોય એવી રીતે થોડેથોડે આતરે એકદમ બેઠો થઇ જતો હતો.

‘એને સીધો પેટ પર કારી ધા લાગ્યો છે, અને એને લોહીની ઉલટી થયા કરે છે. એનાં પણ વૃષણ ખૂબ દબાવવામાં આવ્યાં છે, એટલે એના જ્ઞાનતંતુઓ પર બહુ જ માડી અસર થઇ છે.’

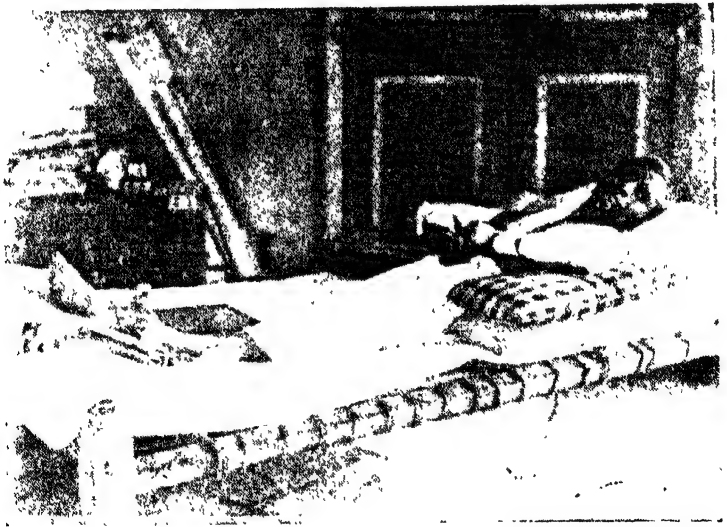
પેલા લોકો બરફ લાવીને એને માથે અને ધાવાળા જગાઓ પર ઘસવા લાગ્યા, એટલે એને ધીમેધીમે શાતા વળવા લાગી.

અહીંથી અમે બીજી ઇસ્પતાલે ગયાં, ત્યાં તો બીજા કેટલાયે ઘાયલ થએલા પડ્યા હતા.

જેની જેની સાથે મેં વાત કરી તે સૌએ રાક્ષસી માર, ગિલા-મણી, ધક્કામુક્કી અને ઘસડામણનાં એક જ જાતના વર્ણન આપ્યાં, અને પોલીસો તથા તેમના હિંદી અને અંગ્રેજ ઉપરીઓએ નકારાં અને ન બોલ્યા એવાં બીજાત્સ વચનોનો જે વરસાદ વરસાવ્યો હતો એને વિષે આ બધાં માણસો અતિશય ત્રાસ અને ઉકળાટથી બોલતાં હતાં.

ધરાસાળા વાર કાઉન્સીલના બે સભ્યો કે જેમને હોશીદાર સમયે સખ્ત માર પડ્યો હતો-શ્રી દિનકર મહેતા, અને શ્રી. શિવાભાઈ પટેલ.

ગાંધીજીના સૈન્યના એક સૈનિક અને વાર કાઉન્સીલના સભ્ય શ્રી રાવજીભાઈ પટેલ, જેણે સખ્ત જખમ ખાધો હતા.

પંચમહાલના શ્રી. ભાર્તીસિંહ ઠાકોર, જેમને ૬૬૧ જીને નિર્દય
માર મારવામાં આવ્યો હતો.

આંટ છાવણીના વીર નાયક શ્રી કાંતિલાલ પારેખ, જેમણે ૭૬ જીને ખીજ
વેળા હુમલામાં ભાગ લીધો હતો, અને સખ્ત ધાયલ થયા હતા.

આ પોલીસનું નમૂનેદાર વર્તન, જેને વિષે અંગ્રેજ ઉમરાવો અને ગૃહસ્થો ભારે આલિમાન ધરાવે છે ! અહીં શું ચાલી રહ્યું છે એ તેઓ નહિ જાણતા હોય ! ના, એમ તો ન જ બને, કેમકે ઉત્તર વિભાગના કમિશનર અને સુરતના કલેક્ટર જેવા ઊંચા હોદ્દાના અંગ્રેજ અમલદારો આ બધો વખત રણક્ષેત્ર પર હાજર જ હતા.

ત્યારે અંગ્રેજોની આબરૂ અને ન્યાયપ્રિયતા ક્યાં જતાં રહ્યાં છે ? ધરાસણામાં તેમણે જે ક્યું છે એની ક્ષમા તો ગમે એટલી દલીલથી પણ મળે એમ નથી.

સત્યાગ્રહીઓને હેતુ મીઠાના કાયદા (જે અન્યાયી છે એમ સૌ માને છે)નો સવિનય ભંગ કરવાનો હતો. એની કાયદેસર સજા તરીકે સામે થયા વિના પકડાવા અને જેલમાં પૂરાવા સત્યાગ્રહીઓ તૈયાર હતા. પણ સત્તાધારીઓએ ખીજા ઉપાયો વાપરવાનું પસંદ કર્યું. પછી ૨૨મીએ કદાચ પોતાનાં કૃત્યોને કાયદાનું ઓઠું આપી જોવાની ખાતર તેમણે ૧૪૪મી કલમ અમલમાં મૂકી, અને ચારથી વધારે માણસનું ટોળું ગેરકાયદેસર મંડળી ગણાશે એવું જાહેર કર્યું.

આ અસાધારણ કાયદો અમલમાં આવ્યા પછી જે લોકોનું ટોળું—પછી લોકો ભલે પૂરેપૂરા અહિંસક હોય અને એક પણ માણસને ઇજા કરવાના નથી એ જાણીતું હોય—હુકમ થયે વિખેરાવાની ના પાડે તો તેના પર લાડી ચલાવવી વાજખી છે, એમ કદાચ અમલદારવર્ગ તરફથી દલીલ કરવામાં આવશે.

એટલી પશુવૃત્તિની દલીલ એમની દષ્ટિએ સમજી શકાય એવી છે. પણ તેમણે સત્યાગ્રહીઓ જાડે જે વર્તન ખરેખર ચલાવ્યું છે તેની ક્ષમા તો કોઈ રીતે મળી શકે એમ નથી.

અહિંસક ટોળાંને વિખેરી નાંખવાના સાધન તરીકે નીચેની વસ્તુઓને વાજખી ફાણ ગણે ?

૧. માથાં, છાતી, પેટ અને સાંધા પર લાડીના ધા કરવા.
૨. ગુણ લાગો, પેટ અને છાતી પર લાડી ધોંચવી.
૩. માણસોને મારતાં પહેલાં નાગાં કરવા.
૪. લગોટ ફાડી નાખીને ગુદામાં લાકડી ધોંચવી.

૫. માણસ બેભાન થાય ત્યાં સુધી તેના વૃષણ દબાવીને ખેંચવા.
૬. ધવાયેલાં માણસોને ધસડવાં, અને ધણીવાર ધસડતાં-ધસડતાં માર મારવો.

૭. ધવાયેલાઓને કાંટાની વાડમાં કે મીઠાના પાણીમાં નાખી દેવા.

૮. માણસો જમીન પર પડ્યાં હોય કે બેઠાં હોય ત્યાં તેમના પર ઘોડા ચલાવવા.

૯. માણસોનાં શરીરમાં, કેટલીકવાર તો તેઓ બેભાન હોય ત્યારે, ટાંકણીઓ અને કાંટા ભોંકવા.

૧૦. માણસો બેભાન થઇ ગયા પછી તેમને મારવાં.

અને ખીજી અનેક જંગલી વસ્તુઓ જેનો ગણતાં પાર પશુ ન આવે. ઉપરાંતમાં સત્યાગ્રહીઓની પવિત્રમાં પવિત્ર લાગણીઓ જેટલી દુખવાય એટલી દુખવે એવાં ખીલતસ વચને અને ગાળો.

આ આખી ઘટના એટલી રાક્ષસી, ઠંડે પેટે કરેલી અને ગેરવાજખી છે કે એનો જેટો જગતની પ્રજાઓના ઇતિહાસમાં ક્યાંયે મળે એમ નથી.

બ્રિટિશ રાજ્યનું ખર્ચ સ્વરૂપ હિંદુસ્તાન હવે સમજી ગયું છે, અને એ સમજની સાથે જ એ રાજ્યનો વિનાશ લખાઇ ચૂક્યો છે.

મીરાં

પૂ. કસ્તુરબાએ વલસાડ અને ઉંટડીની ઇસ્પતાલમાં મલાએલાઓના કર્ણ દરેયો નજરે જોયાં ત્યારે એમનું હૃદય હલમલી થયું હતું. એમણે છાપાના પ્રતિનિધિને મુલાકાત આપતાં અતિ કર્ણ શબ્દોમાં પોતાના મનની સ્થિતિ વર્ણવી હતી:—

“ધાયલ થએલા સૈનિકોને જોવા અને આશ્વાસન આપવા આજે મેં વલસાડ ઇસ્પતાલની મુલાકાત લીધી અને બિહાના પર પડેલા એ ભાઇઓના મલમપટ્ટા અને પાટાઓનો કર્ણ ચિતાર જોઇ મારું હૃદય ધવાયું—રોયું. પોલીસે એમના ઉપર જે જૂલમ વર્તાવ્યો તે સાંભળીને કમકમાટી વિછૂટી. આ બધાનો હિસાબ તો એક દિવસ પરમેશ્વર લેશે, પરંતુ મારે એટલું કહેવું જોઇએ કે મને દુઃખ તો થયું. છતાં પણ આવી અવર્ણનીય વેદના સહન કરવા છતાં એ

યુવાનોએ જે દેશલક્ષિત, વીરતા અને ઉત્સાહ દાખવ્યાં હતાં તે જોઇ માફ દીલ હર્ષથી ઉભરાયું. સત્યને માટે આવા બલિદાનનું દષ્ટાંત તો ઇતિહાસમાં હરિશ્ચંદ્ર એટલાનું જ મળે છે.

ચારે બાજુએથી આવા જીલમોની કહાણીઓ આવે જાય છે. તેમાં સર્વ કાંઈ એકમેકને સહાય અને સાથ દે તો જ આપણા ક્ષયની સફળતા થાય. આટલા બધા કાકટરો અને બહેનો માંદાની સારવાર કરે છે એથી મને બહુ જ આનંદ થયો.

મને આશા છે કે મારા જે દેશલાંડુઓ ધરાસણાની કર્ણ કહાણી સાંભળશે તે વાઇસરોયના નવા કાળા કાયદાઓનો સામનો કરવા બમણા ઉત્સાહથી કર ન ભરવાની હીલચાલ ઉપાડશે તેમજ દાક્ષિણધેય અને પરદેશી કાપડના બહિષ્કારની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખશે. જે થવાનું હોય તે થાય પરંતુ તે મારી પ્રવૃત્તિ ગમે તેવા જીલમ સામે પણ ચાલુ રાખનાર છું; કારણ કે ધરાસણા જોયા પછી તો વધારે ને વધારે ખાત્રી થાય છે કે આ સરકારનો અંત આવ્યે જ ફૂટકો.”

ડૉ. ભાસ્કર પટેલ એમ. ડી. નું

૧લી જુનનું જીલેટીન

વલસાડ ખાતેની કોંગ્રેસ હસ્પિતાલવાળા ડૉ. ભાસ્કરરાવ પટેલ એમ. ડી. હસ્પિતાલને લગતા તા. ૧લી જુનના જીલેટીનમાં જણાવે છે કે અમેરિકાના ૨ વાગે સ્થળે પહેલો ૨૩ ધાયલ વોલંટિયરોનો બેચ હસ્પિતાલમાં આવ્યો ત્યારથી આ જીલેટીન લખતાં સુધીમાં ગ્રે.લ્.યુલન્સ કારો અને સ્ટ્રેચરમાં નાંખીને વોલંટિયરો આવ્યા જ કરે છે. મને એવા ખબર આપવામાં આવ્યા છે કે ૩૦ કરતાં વધુ વોલંટિયરો સખત ઇબ્ન પામેલા ઉંટડીના કેમ્પમાં પડેલા છે. અત્યાર સુધીમાં ૬૦ને હસ્પિતાલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. એકની ગોળી મુજબ મરેલી છે. તે દરદીને ઘણું દરદ થાય છે. કેટલાકની ઉપરથી ઘોડાઓ કુદાવવામાં આવ્યા છે. જ્યારે કેટલાકને ઘોડેસ્વારોના લાઠીના ફટકા પડ્યા છે. અને કેટલાક પેટમાં મુકાના અને ખીજ

મારથી થતાં દરદની ક્રિયાદ કરે છે. કેટલાકને શરીરના જૂઠા જૂઠા ભાગ પર ઉઝરડા પડ્યા હતા. કારણ કે તેઓને ઘસડવામાં આવ્યા હતા. કેટલાકના અંગમાં કાંટા ભોંકાવાથી દરદ થાય છે.

ડૉ. ભાસ્કર પટેલ, એમ. ડી નો અભિપ્રાય

મુંબઈથી અહીં છાવણીની ઇસ્પિતાલનો ચાર્જ લેવા આવેલા ડૉ. ભાસ્કરરાવ પટેલ એમ. ડી. એ આજના પોલીસ હુમલા વિષે મુલાકાત આપતાં જણાવ્યું કે જ્યારે એઓ ૧૨ વાગે અહીં આવ્યા ત્યારે ઉંટડીથી ઇજા પામેલા સ્વયંસેવકોનો દરોડો જોઈ તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા હતા. ૩૯વી વધારે સ્વયંસેવકોપર ઘોડા દોડાવવામાં આવ્યા હતા. અને અત્યાર સુધીમાં ૯૦ સ્વયંસેવકોની હાડકું ભાંગી જવા માટે અને હાડકું ખસી જવા માટે સરવાલ કરી હતી.

ડૉ. ભાસ્કર પટેલ, એમ. ડી. એમની યાદી ઘોડા દોડાવાયા હતા કે નહિ ?

ઉલી મેલના સ્ક્રોટરના કોન્ટ્રોલમાં ધરાસણામાં સત્યાગ્રહીઓ પર ઘોડા દોડાવવાની વાતનો મી૦ ગેરેટ જે ઇન્કાર કરે છે, તે સંબંધમાં ફ્રી પ્રેસ ઓફ ઇન્ડિયાના પ્રતિનિધિએ સત્યાગ્રહ ઇસ્પિતાલના ચીફ મેડીકલ ઓફીસર મી૦ ભાસ્કરરાવ પટેલ એમ. ડી. તેમજ અમદાવાદવાળા ડૉ. ભોગીલાલ પી. શાહ જેમણે રેડ ક્રોસ ટાળીઓની સાથે જઈ ધરાસણાથી ધાયલ થયેલાઓને વલસાડ આણ્યા હતા, તેમની મુલાકાત લીધી હતી. તેઓ જણાવે છે કે તા૦ ૩૧મી મે અને ૧લી અને ૩જી જુનને દીને વોલન્ટિયરો પર લાદી-વાળા ઘોડેસ્વારો છોડી દેવામાં આવ્યા હતા. કેટલાક વોલન્ટિયરો ઘોડાના પગ નીચે કચરાયા હતા. અને તેમને જ્યારે ઇસ્પિતાલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા ત્યારે તેમનાં બદન પર ઘોડાંના ડાખ-લાઓની સ્પષ્ટ નિશાનીઓ હતી. ડૉ૦ ભોગીલાલ જ્યારે આ બનાવ જાણ્યો ત્યારે ધરાસણા હતા, તેમણે જોયું કે સ્વયંસેવકો ઉપર ઘોડા દોડાવવામાં આવ્યા હતા, અને ઘોડેસ્વારો તેમને દયાહીન રીતે મારતા હતા. ઇસ્પિતાલમાં દરદીઓની ઇજાનો ખરાબર રેકૉર્ડ રાખવામાં આવ્યો છે, અને તે ઉપરથી કહી શકાય છે કે ૧૦

વોલંટિયરોને ઘોડાઓથી સખત ઇજ્જત થઈ છે, ન્યારે બીજાઓને વતીઓથી ઇજ્જત થઈ છે. બીજા ફેટલાક દાખલામાં વોલંટિયરોને સખત રીતે અને ધાતકીપણે માનમાં આવ્યા છે. અને ફેટલાક દાખલામાં તો છાતી, પેટ અને શરીરના ગુપ્ત ભાગોને પણ ઇજ્જત કરવામાં આવી છે,

શ્રી૦ ભુલાભાઈ દેસાઈની યાદી

મુંબઈના જાણીતા ધારાશાસ્ત્રી શ્રી૦ ભુલાભાઈ જે. દેસાઈ સત્યાગ્રહીઓને જે ઇસ્પતાલોમાં રાખવામાં આવ્યા છે તે સંઘનાની મુલાકાત લઈ છાપા જોગ યાદી બહાર પાડતાં જણાવે છે કે “હું ગઈ કાલે વલસાડ આવ્યો અને દરેકદરેક ઇસ્પતાલની મુલાકાત લઈ આવ્યો. ધાયલ થયેલા સત્યાગ્રહીઓને લોકો આ વખતે અજબ લાગણીથી મદદ કરી રહ્યાં છે. ઇસ્પતાલની વ્યવસ્થા ઘણી જ સુંદર છે. ધરાસણાથી ધાયલ થયેલાઓને લાવવાથી માંડીને તેમની ઇસ્પતાલમાં સારવાર કરવા સુધીનું કામ ઘણી જ સુંદર રીતે થાય છે. ઇસ્પતાલના ડોક્ટરો દિવસ અને રાત મહેનત કરે છે, અને ધાયલ થયેલાઓની સારવાર સમયે માટે સારામાં સારી કાળજી રાખવામાં આવે છે. ધાયલ થયેલાઓને થયેલી ઇજ્જતો જાતજાતની હતી. તેમને દયાહીન રીતે મારવામાં આવ્યા હતા એ દેખાઈ આવે છે. અને પોલીસ જાણે ઝાડવાને ઝુડતી હોય એ રીતે સ્વયંસેવકોના દરેક ભાગને તેમણે ઝુડ્યા છે. માર મારનારાઓએ પગથી માથા સુધી શરીરને એક પણ ભાગ રહેવા દીધો નથી. આ જાતની વોલંટિયરો તરફની વર્તણૂક ખૂબીયત અમાનુષી છે, આવી જાતના મારના ભોગ થઈ પડેલા દરેક ઇસ્પતાલમાં મેં લગભગ પંદર યુવાનો જોયા હતા. તેઓ આ બધું આનંદથી અને શ્રદ્ધાથી સહન કરતા હતા. કચ્છના એક વેપારી જેમને માર પડ્યો હતો, અને જેમની ઉંમર આઘેડ હતી તે તો પાછા હુમલામાં ભાગ લેવા તૈયાર હતા. હાથમાં ગીતા સાથે એ બોલ્યા હતા કે “બાપુજી માટે હું વધારે શું કરી શકું?” વલસાડે ખરેખર આ પ્રશ્નને મરદાનગીથી સ્વયંસેવકો પ્રત્યેની ફરજ બજાવી છે, અને સ્પેશી

અને પરદેશી કાપડના બાથકાટની ચળવળ એ મામમાં જોસભેર ચાલી રહી છે

ગુજરાતના રીઠા સમાજસેવક શ્રી. અમૃતલાલ ઠક્કરે તા. ૧ લી જુને જાપાના પ્રતિનિધિને આપેલી મુલાકાતમાં જણાવ્યું હતું :

“આ લડત સુધરેલી સરકાર સાથે સત્યાગ્રહીઓની નથી પણ સંપૂર્ણ અહિંસાત્મક સંગ્રામ ખેલનારાઓ પર પશુબળનો ઉપયોગ કરનાર સરકાર સાથે છે. ૧૯૫૫ સત્યાગ્રહીઓમાંથી ૧૧૧ સત્યાગ્રહીઓ ધવાયા. એ ખરેખર ગંભીર ખુવારી ગણાય. બ્રિટિશ સરકાર આવી ગંદી અને અપમાન લડત ક્યાં સુધી ચલાવશે એ કોણ કહી શકે ? હું કેટલાક રવયસેવકોને ઇસ્પતાલમાં મળ્યો, જેમણે ઘોડાઓની ખરીઓ તળે દાખવામાં આવ્યા હતા. તેમના માથા પર અને શરીરના બીજા અવયવો પર પડેલા લાઠીના ફટકાની તો ગણતરી જ કરતો નથી. આ દૃશ્યે મને મેસાપોટેમિયાથી આવતા ઇબ્ન પામેલા ૧૯૧૬-૧૮ ના હિંદી સિપાઈઓની યાદ આપી. ફક્ત તેમાં આટલોજ તફાવત હતો કે કોઈપણ સત્યાગ્રહી સિપાઈએ એક લાકડી પણ ઉઠામી નથી, પ્રત્યેક યુવક અને પ્રાંદને આ ધરાસણાની અહિંસાત્મક લડતમાં જ્યાં સુધી સરકાર હિંસા કરી આપ મેળે જ ચાકે નહિ ત્યાં સુધી લડત ચાલુ રાખવા અને તેમાં જોડાવા હું આગ્રહ કરૂ છું.”

મુંબઈની સ્મોલ કોર્ટ કોર્ટના માજી ન્યાયાધીશ શ્રી. હુસેન બ. તૈયબજી તા. ૪ જુના હુમલા વેળા જાતે ધરાસણા આવ્યા હતા. એમણે પોતાની નજરે જે દૃશ્યો જોયાં હતાં તેનું વર્ણન આપતા જણાવે છે કે :

“હિંદમાં ઠામોઠામ ફેલાયલા અસંતોષને પરિણામે ઉભી થયેલી સવિનય ભંગની હીલચાલને પુગી વળવા સરકાર કેવાં પત્રલાં લેતી હતી તે સંબંધી મેં બહુકં વાચ્યું હતું.

સરકાર સન્મુખ એક નવા પ્રકારનો બળવો ઉભો થયો હતો. જે તે નિખાલસ સરકાર હોત તો લોકોના આદર્શોને પારખી શકી હોત. પણ સરકાર આ કામ માટેની નહિ પણ ફક્ત રાજકારોબાર ચલાવવા માટેની હોવાથી તેની નેમ પ્રજાકીય લડત કચડી નાંખવાની

હતી. કાયદો જાળવી રાખવા માટે કાયદાનો કાંઈક ભંગ ચલાવી લેવાય પણ પ્રજા તરફથી જે વર્તણૂંકની સરકાર આશા રાખે તેવી વર્તણૂંક તેને પણ દેખાડવી જોઈએ. પણ આપણે જોઈએ છીએ કે પ્રજાકીય લડત કચડી નાખવા માટે સરકાર દિવસે દિવસે કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરતી ગઈ હતી. સઘળાં ભાષણો, જાહેર પુરષોનાં કથનો અને ખખરો પરથી હેવાનિયતપણું માલમ પડી આવતું હતું.

એક જાણીતા ગૃહસ્થે મને જણાવ્યું હતું કે તેઓ પણ ધરાસણાની ધાડ જોવા ગયા હતા, અને દૂરથી ઉભા હતા છતાં એક યુગેપીઅન અમલદાર તેઓ સામે ઘોડો દોડાવી લાવ્યો હતો અને તેથી નાસાને એક ઝાડીમાં ભરાઈ જવાથી તેમનો સહેજે ખચાવ થયો હતો.

ત્યારબાદ કેટલાક જાણીતા ગૃહસ્થોએ સર પુરષોત્તમદાસ, શ્રી. વાલચંદ હીરાચંદ અને મી. નટરાજન સાથે ધરાસણા જવાનું આમંત્રણ દીધું. મેં તે કબુલ્યું હતું. પણ હું દિલ્લીર છું કે સર પુરષોત્તમદાસ અને મી. વાલચંદ હીરાચંદ નાદુરસ્ત તબિયતને સમજી આવી શક્યા નહિ.

સત્યાગ્રહ છાવણીનો આગથી નાશ થયેલો છે અને કુમારી મણીબહેન પટેલની આગેવાની હેઠળ અમોએ વોલન્ટિયરોની ટુકડીને જોઈ હતી.

અમો કૂચ કરનારની પૂંઠે ગયા હતા.

ત્યારબાદ મી. જીવેલ બીજા ૨ અમલદારો સાથે આવી પહોંચ્યા હતા અને હું કાણ હતો તે પુછ્યું. મેં માર્ઝ નામ નિશ્ચાન આપ્યું હતું.

મી. જીવેલે મને જણાવ્યું હતું કે આ ધારતીભરી જગા હોવાથી મારે ઘણા દૂર ચાલ્યા જવું.

તેના જણાવવા ઉપરથી હું સમજ્યો હતો કે મને માર પડશે અને ઉંટડી જવાથી હું સલામત રહીશ.

મને ખખર પડી હતી કે સત્યાગ્રહીઓની પહેલી ટુકડીને પકડવામાં આવી હતી અને ત્યારબાદ તેના આગેવાન શ્રીયુત વામન મુકાદમ સિવાય સઘળાઓને છોડી મુકવામાં આવ્યા હતા.

શ્રીયુત વામનને સત્યાગ્રહી વોલંટિયરો સ્ટેચર ઉપર ઇસ્પિતાલમા લાવ્યા હતા, જ્યાં મેં તેઓની મુલાકાત લીધી હતી-

શ્રીયુત વામને મને જણાવ્યું હતું કે તેઓને ગંભીર માર મારવામાં આવ્યો હતો અને અનેક રીતે હેરાન કરવામાં આવ્યા હતા.

આ પછી તરત જ અમોએ બૂગલના અવાજે સાંભળ્યા હતા અને ૨ ઘોડેસ્વારો હાથમાં લાઠીઓ સાથે ગામડાનાં લોકોને ધમકી આપતા ધસી આવ્યા હતા અને ઓટલા ઉપર ઉભેલું લોક પશુ સલામત રહ્યું હતું નહિ. ઇસ્પિતાલ નજદીક ઉભેલો એક આદમી ઘોડા હેઠળ કચડાઈ ગયો હતો અને હાલમાં તે ખેલાન પડેલો છે.”

શ્રી. હુસેન તૈયબજીનો સરકારના જૂઠાણાંને પ્રત્યુત્તર

મુંબઈનો સ્મોલ કોઝીઝ કોર્ટના માજી જજ મી. હુસેન બી. તૈયબજી જેઓ મી. દેવધર, મી. નટરાજન અને બીજાઓની સાથે ધરાસણા ગયા હતા, અને ત્યાં સ્વયંસેવકોપર ગુજરતો ત્રાસ નજરો-નજર જોઈ યાદી બહાર પાડી હતી એ યાદીનો સરકારી યાદીમાં જવાબ આપવામાં આવ્યો છે. મી. હુસેનભાઈ સરકારી યાદીનો નીચે પ્રમાણે જડખાંતોડ પ્રત્યુત્તર આપે છે.

“ધરાસણાના જુલમો સંબંધમાં મુંબઈના ખજાર ખાતાના ડાયરેક્ટરે ગયા મંગળવાર બહાર પડેલી યાદી જે મુંબઈના પેપરોમાં અગ્રવારે છપાઈ હતી તેનો જવાબ આપવા એક સ્ટેટમેન્ટ બહાર પાડવા મને કહેવામાં આવ્યું છે અને એ કહેણું હું માથે ચઢાવું છું.

ધ્યાન આપ્યું

પ્રથમ તો એ વાત માટે હું સંતોષ જાહેર કરું છું કે સત્તા-બાળાઓએ અમારી ફરિયાદો તરફ આંખ આડા કાન કર્યા નથી, પણ તે લક્ષમાં લેવા મહેરબાની કરી છે. સરકારી યાદી ધ્યાનપૂર્વક બાંધ્યા પછી દિલગીરી સાથે મારે એ અભિપ્રાય પર આવવું પડ્યું છે, કે એ યાદીમાં સરકારી અમલદારોનાં સ્ટેટમેન્ટનો કંઈ પણ તપાસ કર્યા વગર સ્વીકાર કરવાનો સિદ્ધાંત રાખવામાં આવ્યો છે. સરકારી અમલદારોનો રિપોર્ટ એકતરફી છે, અને તેથી તદ્દન નકામો છે.

અમારા સ્ટેટમેન્ટનો ભાવ

અમારું મૂળ સ્ટેટમેન્ટ જાહેરની સેવા અજાવવાના ભાવથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું, અને સારા કારોબાર માટે એ જ ભાવ હોવો જોઈએ. અમે સરકારને અપીલ કરી હતી; તે વચલા અમલદારો કે નાના કે મોટા સરકારી અમલદારોને નહિ; પણ અમારી વિનંતી દિંદના મામલા સંબંધમાં જેઓ હુકમો આપે છે તે મધ્યસ્થ સરકારને હતી. અમે એમને અપીલ કરી હતી કે અમારી માન્યતા પ્રમાણે એમની અનુમતિથી, બહાલીથી કે મરજીથી જે જીલ્લો થાય છે તેને અટકાવવા અમારા સ્ટેટમેન્ટમાં પ્રજા તરફથી સરકાર આગળ અમે કેસ રજૂ કર્યો હતો, તે ઉપર લક્ષ આપવું.

સરકાર જવાબદારી નથી લેતી ત્યારે—

જ્યારે સરકાર પોતે એ જીલ્લો માટે બહાલી કે અનુમતી આપવાની ના પાડે છે એટલે વચલા અમલદારો પછી તે ગમે તેટલા ઊંચા હોદ્દા પર હોય તે આ જીલ્લામાટના સંબંધમાં ગુનેગારની પાંક્ત પર આવે છે. અને જ્યારે ખુદ સરકારી યાદીમાં જણાવવામાં આવે છે કે સરકારી અમલદારો, જેઓ આ દરોહોમાં સંબંધમાં પગલાં લેવા હંમેશાં ત્યાં હાજર રહેતા હતા અને રોજ રિપોર્ટો મોકલ્યા કરતા હતા, ત્યારે જીલ્લામાટના આક્ષેપોમાંથી એ અમલદારો છૂટી શકે તેમ નથી. સરકારી છાપાંબેગી યાદીમાં આ સરકારી આરોપીઓ (અમલદારો)એ રજૂ કરેલી હકીકત આપવામાં આવી છે, અને તેમનો રિપોર્ટ જાણે એ અનાવ પરના તેમના ચુકાદા જેવો જ લાગે છે.

આરોપીઓ ન્યાયાધીશ ?

આખરે ખરા સુખી આરોપીઓ છે કે જેઓ પોતાનો ચુકાદો પોતે વાંચી શકે છે ? હું કોઈને ગેરહસ્તાફ કરવા માંગતો નથી. આ સરકારી ચુકાદામાં બે દલીલો આગળ લાવવામાં આવી છે.

(૧) આરોપીઓ પોતે દરરોજ યાદીઓ બહાર પાડી તેમાં જાહેર કરતા હતા કે પોને તદ્દન નિર્દોષ છે. આનો કંઈ જવાબ આપવાની જરૂર છે ?

(૨) કે તા. ૨૬મી મેને દિને ધરાસણાની છાવણી ખાલી કરવામાં આવી ત્યારે માત્ર એ જ દરદીઓને સ્ટ્રેચર પર લઇ જવાની જરૂર પડી હતી. અને આ ઉપરથી એમ બતાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે કે આજ એકલી હકીકત એમ પ્રવાર કરે છે કે બીજા બુલમના કેસો ખોટા અને ઢોંગી હતા, અને ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા તો એટલે સુધી કહેવાની શેખી કરે છે કે આ એકલી જ હકીકતથી અમારા સ્ટેટમેન્ટના દરેક વાક્યના પુડયા ઉડી જાય છે.

બીજાને ઉપાડી ગયા હતા

આ સ્ટેટમેન્ટ કેટલું મૂર્ખાઇભર્યું છે? ધરાસણાની ઉંટડીની છાવણીમાં સ્ટ્રેચરમાં લઇ જવા પડે એવા માત્ર એ જ કેસ હતા. તેનું કારણ એ છે કે ૩૦૦ જેટલાં દરદીઓને ઉંટડીમાંથી તા. ૨૬ મીની આગમ્ય લઇ જવામાં આવ્યા હતા, અને બીજા ૩૦૦ જેટલા કેસને બીલ્લીમોરા પહોંચાડવામાં આવ્યા હતા. આવી જાતની હકીકત પર જે ચુકાદો આપવામાં આવ્યો હતો તેને માટે શું કહેવું?

નિષ્પક્ષપાત રહો

મારી અપીલ સરકારને એ છે કે તેમની રેંચલ તેમના અમલદારો, પછી તે ગમે તેવા હોય એવા આદેશો હોય તેની સામે ફરિયાદ કરે ત્યારે તેમણે ન્યાયની રીતે કામ લેવું જોઇએ, અને રેંચલની નિરાશા વચ્ચે હંમેશાં અમલદારોના જ કાર્યને ટેકા આપવાની અને તેમનો જ બચાવ કરવાની વલણ રાખવી જોઇએ નહિ. શું સરકારી યાદીથી અમારો કેસ ઉડી ગયો છે? શું તેથી તેના પર જરાપણ અસર થઇ છે? હું તો એમ માનું છું કે તેને બદલે અમારી વાતને ટેકા મળ્યો છે.

‘જગા સલામત નથી?’

ઉટડી અને મીડાના અમરની વચ્ચે આવેલી એક જગા પર અમે એ દરોડો જોવા ગયા હતા. એ જગા એક માઇલ જેટલી દૂર હતી. સત્યાગ્રહીઓ અને બીજાં લોકોથી અમે એક ફર્લાંગ દૂર હતા. સત્યાગ્રહીઓ જેમણે અહિંસાના સોગંદ લીધા

હતા તે કંઈ પણ હથિયાર કે લાકડી કે કશું પણ લીધા વગર પોતાના સિદ્ધાંત ખાતર સહન કરવા અને માર ખાવા આગળ વધ્યા હતા. જે અમલદારો પર અમે જીલમ ગુજારવાનો આક્ષેપ કરીએ છીએ, તેમણે અમને એ સ્થળેથી ચાલી જવા કહ્યું હતું. એવું જણાવ્યું છે કે એ જગા સલામત નહોતી. અમારે માટે શા માટે સલામત નહિ ? અમારે માટે એ સ્થળને શા માટે એ લોકોએ અસલામત બનાવ્યું એ બતાવે ? અમે તેમના પર એ આક્ષેપ કરીએ છીએ કે તેમણે એ જગા અમરા માટે અસલામત બનાવી હતી. સત્યાગ્રહીઓ સામે એવું પગલું લેવામાં આવે કે આજીઆજીનો એક માનવનો વિસ્તાર સલામત ન રહે તે માટે શું વાજખીપણું છે ? ઉંટડી ગામના રસ્તા પણ અસલામત હતા ! આ જ બાબત એ વાત ચોખ્ખી પૂરવાર કરતી નથી કે શાંત સત્યાગ્રહીઓની સામે થવામાં વધારે પડતું બળ વાપરવામાં આવ્યું હતું ? તેમ મારફાડનો વિસ્તાર મોટો રાખવામાં આવ્યો હતો ? અને દરોડામાં ભાગ ન લેનાર લોકોની પાછળ પડી તેમને મારવામાં શું વાજખીપણું હતું ?

અમે નજરે જોયું હતું

પણ અમે તો કહીએ છીએ કે અમે પોતે અમારી નજરે ઉંટડી ગામમાં યુરોપિયન ધોડેસ્વારોને અડધાથી એ ઇંચ જાડી લાકડીઓથી ઘોડા પૂરપાટ ઢોડાવી લોકોને મારતા જોયા છે, અને એક માણસ તો ઘોડા નીચે આવી ગયો હતો અને તેને સખ્ત ઇજા થઈ હતી. મેં પોતે ઘણાં માણસોને ખેતરમાં તગડેલાં અને ત્યાં તેને મારેલાં જોયાં છે. તા. ૩૭ જીને ધોડેસ્વારો આગળ આ લાકડીઓ નહોતી એમ જો કાંઈ કહેવું હોય તો તે હડહડતું જૂઠ્ઠાણું છે. મેં પોતે એ લાકડીઓ મારી સગી આંખોએ જોઈ હતી. સરકારની પ્રેસ-નોટ અમારા આક્ષેપનો શું જવાબ આપે છે ? તે તો જોના પર આરોપ મુકવામાં આવ્યો છે તેની હકીકત રજૂ કરે છે. સરકારી યાદીમાં ૩૦મી જીને ઘોડા ઢોડાવ્યા તે વાત માટે ઇશારો સુદ્ધાં કરવામાં આવ્યો નથી. સરકારી યાદીમાં જણાવે છે કે ૩૧મીને દિને પોલીસના ઉપ્યુટી ઇન્સપેક્ટર જનરલે કારપોરલને કહ્યું કે “મેદાનમાં જરા ચારે બાજુ ફરી કાંઈ વોલન્ટિયરો હોય તો તેમને

આગળ ન જવા સમજાવીએ અને આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું હતું. નવા જીલ્લા તરફથી ફેટલાક વોલન્ટિયરો આવતા હતા તેમાંના અડધો ડઝન અગરોમાં ગયા હતા. તેમને સહેલાઈથી પકડવામાં આવ્યા હતા. બાકીના પાછા નાઠા હતા. તેમની પૂઠે ઘોડા દોડ્યા હતા. પાંચ મીનીટમાં મામલો ખતમ થયો હતો. સ્વારો પાસે લાકડીઓ કે એવું કંઈ નહોતું.”

આજ રિપોર્ટ પરથી ડીપી મેને દીને ઘોડાઓ હતા એ પૂરવાર થાય છે. પણ ત્રીજી જીનનું કેમ ? એમ તો હું, દેવધર, કે નટરાજન તે દિવસે ખેતરમાં હોત તો અમને પણ આ રીતે ઘોડા દોડાવી આગળ નહિ વધવા સમજાવવામાં આવત, અને અમે સારું દોડી શક્યા હોત તો કહેવામાં આવત કે સવારના દોડવામાં ઘણો લાભ છે. અને અમે કચરાઈ ગયા હોત તો કહેવામાં આવત કે માત્ર તમે ત્રણને ઇજા થઈ પણ દેશને ફેટલો બધો લાભ થયો ?

મારી તો માન્યતા છે કે ઘોડાના ડાખલા વાગ્યાના ઘણા કેસો થયા છે.

દેશમાં શું અસર થશે ?

મારી અપીલ મધ્યસ્થ સરકારને છે, વચલા અમલદારોને નહિ. આવા બનાવોથી દેશાવરમાં શું અસર થશે તેનો વિચાર કરો ? ૧૯૦૦ માણસની વસ્તીના ગામને તમે આવા જીલ્લામંથી ગભરાવી શકો, પણ તેની અસર આ ખંડ જેવા વિશાળ દેશમાં પ્રસરે છે, અને આ બધા મહેલ જેવા ઘરોમાં રહેતાં લોકોને એમ થઈ આવે છે કે પોતાના અંતઃકરણને દગો દઈ આવી સરકારને ટેકા આપવા કરતાં દેશમાં અરાજકતા અને અવ્યવસ્થા ભલે આવે

વામન મુકાદમ

ધરપકડ પછી માર મારવા માટે, અમરની હદની બહાર માર મારવા સંબંધી અલખત અમને પ્રેક્ષક બનવા દેવામાં આવ્યાં નહોતા. પણ અમે સ્થાનિક ધારાસભાના એક માણ મેમ્બર મી. વામન મુકાદમને સ્ટ્રેચર પર આણેલા જોયા હતા. તેમણે અમને કહ્યું હતું તેમને પકડી એક નાની કુખીનમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા

પછી કેટલાક પોલીસોને માર મારવા સોંપી દેવામાં આવ્યા હતા. તેમણે તેમને બે લાકડીઓ લગાવી હતી, ગાળો આપી હતી, અપમાન કર્યું હતું. અને પછી તેમને જવા દેવામાં આવ્યા હતા.

તેમ બીજા સામાન્ય જીવમોની ફરિયાદ જેવી કે વોલન્ટિયરો પર એ લોક બેલાન થાય ત્યાંસુધી માર મારવામાં આવે, તેમને નસ્ટા પર ઘસડ્યા હતા, તેમને ટાંકણી ભોંકવામાં આવી હતી, તેમને ગુપ્ત જગાએ મારવામાં આવ્યા હતા, ઘોડાઓના ડાખલા નીચે તેમને કચડવામાં આવ્યા હતા, વગેરે આક્ષેપો પૂરવાર કરવાનો અમારી નાની યાદીમાં અવકાશ નહતો. અમે ત્રણ ઇસ્પીતાઓ જોઈ હતી, જે ધાયલ થયેલાઓથી ભરપૂર હતી, અને તેનો અખત્યાર જે ડોક્ટરોના હાથમાં હતો, તેમણે ઉપલા આક્ષેપો સંબંધમાં ગંભીર ફરિયાદ કરી હતી. અને એ ખત્રાવની રમુજી બાબુ ? એ તો દીવા જેવું ચોખ્ખું છે કે સત્યાગ્રહીઓ જેમણે અહિંસાના સંજ્ઞા લીધા હતા, અને જેઓ પોતાના દેશ પ્રત્યેની પ્રીતિ ખાતર માર ખાવા અને ગમે તે સહન કરવા બહાર પડતા હતા તે એવી ભાવના રજૂ કરતા હતા, જેની અવગણના ન થઈ શકે. અને દરરોજ રીપોર્ટો આપનાર અમલદારો કગતાં તેની ભાવના ઉચ્ચત હતી.

હું આશા-રાખું છું કે સરકારે પોતાની વલણ બદલાવવી જોઈએ અને આ મોટે જવાબદાર અમલદારોની ખબર લેવી જોઈએ એ વાતને મેં પૂરવાર કરી છે.”

ડોક્ટરોનું નિવેદન

ઉંટડી અને વલસાડનાં સત્યાગ્રહ જાવણીનાં દવાખાનાઓમાં ધરાસણામાં ધવાયલા સ્વયંસેવકોની સારવાર કરનાર ડોક્ટરો:

(૧) ડૉ. ભાસ્કર પટેલ, એમ. ડી. (જર્મની) વલસાડ સત્યાગ્રહ હોસ્પિટલના મીડીકલ ઓફીસર, (૨) ડૉ. પ્રાગજી ડી. વલસાડકર, એલ. સી. પી. એસ. હાઉસ સર્જન, વલસાડ સત્યાગ્રહ હોસ્પિટલ, (૩) ડૉ. પી. ડી. દેસાઈ, એમ. બી. બી. એસ. વલસાડ, (૪) ડૉ. એન. જે. કાપડીયા, એમ. બી. બી. એસ. વલસાડ, (૫) ડૉ. નવનીતરાય ડી. દેસાઈ, એમ. બી. બી. એસ. વલસાડ, (૬) ડૉ. બેંગી-

લાલ પી. શાહ એલ. સી. પી. એસ. અમદાવાદ, (૭) ડૉ. મણિધર શંકરલાલ વ્યાસ, એસ. એ. એસ. અમદાવાદ, (૮) ડૉ. મુકુન્દરાય ડી. ભટ્ટ, અમદાવાદ, (૯) ડૉ. પી. સી. પટેલ, એમ. બી. બી. એસ. બીલ્લીમોરા, (૧૦) ડૉ. સી. યુ. વૈદ્ય, એસ. એમ. એન્ડ એસ. સુરત, (૧૧) ડૉ. મણિલાલ રામલાલ, એમ. બી. બી. એસ. સુરત, (૧૨) ડૉ. ચમનલાલ એમ. દલાલ, એમ. બી. બી. એસ. સુરત, (૧૩) ડૉ. ચંપકલાલ એફ. ચોકશી એમ. બી. બી. એસ. સુરત, (૧૪) ડૉ. હૈદ્રાબાદી ધીરજલાલ સી. સુરત, (૧૫) ડૉ. ગુણવંતલાલ ગિરધરલાલ મુલતાની, એમ. બી. બી. એસ. સુરત, (૧૬) ડૉ. કે. કે. સુપાલકર, એલ. એમ. એન્ડ એસ. સુરત, (૧૭) ડૉ. નાનુલાલ પી. દેસાઈ, એસ. સી. પી. એન્ડ એસ. સુરત-આટલા દાકતરોએ પ્રજ્ઞની જાણ માટે સત્યાગ્રહીઓને જે જૂદા જૂદા પ્રકારની ઇજ્જત થઈ હતી તેનું સવિસ્તર નિવેદન પ્રકટ કર્યું છે:

"જે સ્વયંસેવકો ધરાસણના મીઠાના અગરો પર હુમલો લઈ જતા તેમને પોલીસ ઘેરી લેતી અને લાદીતો માર મારતી. રહમી મેથી શરૂ થયેલા બીજા હુમલા દરમ્યાન એટલે ૩૦-૩૧મી મે તથા ૧લી, ૩જી : અને ૬ઠ્ઠી જુનના દિવસોએ આગલા હુમલા વખતે વાપરવામાં આવેલી મારવાની પદ્ધતિ ઉપરાંત,

(૧) સ્વયંસેવકોની ટુકડી ઉપર ઘોડા દોડાવવાની.

(૨) એમના ગુપ્ત ભાગને દબાવી ઇજ્જત પહોંચાડવાની.

(૩) અને જાતી અને પેટ ઉપર લાદીતો સખ્ત માર મારવાની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવામાં આવી હતી.

આ દિવસો દરમ્યાન ૮૯૭ સ્વયંસેવકોને મેદાને ઉતારવામાં આવેલા તેમાંથી લગભગ ૪૫૦ જેટલાની એક કે બીજી ઇજ્જતને કારણે વક્સાડની સત્યાગ્રહ ઇન્ડિપેન્ડેન્સમાં સારવાર કરવી પડી હતી. અમે એ જુદી જુદી ઇજ્જતોનું પૃથક્કરણ નીચે આપીએ છીએ:—

ઇજ્જતના પ્રકાર	સંખ્યા
માથા પર ઇજ્જત	૨૭
મોં, આંખ અને કાન ઉપર ઇજ્જત	૧૬
ગરદન પર	૧૨

ખલા અને હાથ	„	૨૧૬
છાતી	„	૭૩
પેટ	„	૫૭
વાંસા પર	„	૨૨૯
જાંગ પર	„	૯૩
ગુપ્ત ભાગ પર	„	૨૧
હાડકાના કટકા થયેલ એવા		૧૫
		(કદાચ વધારે)
હાડકાં ઉતરી જવાથી ઇજા પામેલા		૧૦
ઘોડાની નાળથી ઇજા પામેલા		૨૫
ખેલાન દશામાં આવેલા		૪૦

આ ઉપરાંત એક કેસ લોહીની ઉલટીનો હતો. ચારેકને આંકડી આવતી હતી. જ્યારે ફેટલાકને ૨૪ કલાક સુધી પેઢાપર પડેલા મારને કારણે પીસાળ નહોતો થતો અને ફેટલાકને ખાતીના મારને કારણે શ્વાસ લેવો મુશ્કેલ હતો.

એમને મૃત્યુ માર પડેલા હતા. એ બધાને ૧૦૦-૧૦૨ ડીગ્રી જેટલો તાપ આવ્યો જ છે એ દરદીઓ તો એવા હતા કે ભાનમાં હોવા છતાં બોલી નહોતા શકતા.

અહીં એ ખામ નોંધવાની જરૂર છે કે છેલ્લા દિવસના હુમલા બખતે બહુજ ગંભીર ઇજા થઇ હતી. આખા શરીર પર પંદર વીસ લાડી ઝીલ્યા સિવાય લાગ્યે જ કોઇ સ્વયંસંવક પાછો ફર્યો હતો.

ઉપર વર્ણવેલી ઇજાઓ જોતાં તથા શરીરના જૂદા જૂદા ભાગો પર લાડીના ફટકાના પરિણામે જે ઇજા થઇ હતી, તેનો વિચાર કરતાં એ ઇજાઓ સરકાર દાવો કરે છે તેમ ઓળખમાં ઓછા બળના વપરાશને પરિણામે થાય કે કેમ એ વિચારી લેવાનું કામ અમે દાક્તરી આલમને સોંપીએ છીએ.”

ગુજરાત આગે બહો

ભારતભૂષણ પં. માલવીયજીના પુત્ર અને મુંબઈની સંગ્રામ-સમિતિના એક સભ્ય શ્રી. મુકુન્દ માલવીય ધરાસણામાં સૈનિકો

ઉપર ગુજરાત મિત્રો જોવા આવ્યા હતા. ત્યાંના ત્રાસજનક અત્યાચારો જોઈ તેમણે નીચેનું નિવેદન જાહેર પ્રજા આગળ રજૂ કર્યું હતું. : (તા. ૬-૬-૩૦)

મને આજે કામ માટે અહીં ખોલાવવામાં આવ્યો. આજે સવારે સત્યાગ્રહી સનિકા પર જે પાશવ અત્યાચાર થયા તે મેં મારી નજરેનજર જોયા છે. પોતાને સમ્ય ગણતી સરકાર આવાં ધૃષ્ટિ કામો કરી શકે છે એ વર્ણનાતીત છે. પણ આજે તો આ અન્યાયી સરકાર આનાથી એ વધારે ઘોર અત્યાચાર આખા દેશમાં કરી રહી છે. આના જવાબમાં દેશ—અને ખાસ કરીને ગુજરાત શું કરી શકે? આપણે બધાં મળી આ પ્રયાનો નાશ કરી ભવિષ્યમાં આવા અત્યાચારો બંધ કરાવી શકીએ છીએ. આને માટે આપણે બધાંએ—સ્ત્રી-પુરૂષ, બાળક અને વૃદ્ધ આ સેતાની સરકારને નાશ કરવાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ. આ પ્રયત્નમાં આપણે પોતે જ ખપી જવું જોઈએ. જીવતાં રહીશું તો દેશને અવસ્ય સ્વતંત્ર કરીશું.—ગુજરાત, બાપુનું ગુજરાત આગળ વધો, આખા દેશને સ્વતંત્ર કરી દુનિયાને નવો પાઠ શીખવો

ધરાસણા ૬-૬-૩૦

મુકુન્દ માલવીય

ગુજરાતમાં સરકારી પાશવલીલા

નરી પશુતા

શ્રી. છગનલાલ જોશી વિરમગામથી તા. ૮-૫-'૭૦ના પત્રમાં ત્યાંની પોલીસની ગુંડાશાહીનું વર્ણન આપતાં લખે છે :

જન્મ જન્મ વિરમગામના મહાજનો અને આમગ્નત સત્યાગ્રહી લડતમાં વધારે ને વધારે સક્રિય ભાગ આપતા નય તેમ તેમ વિરમગામના સરકારી અમલદારોના જીલમ અને અત્યાચાર વધતા નય છે.

ગઈ કાલથી આખા વિરમગામ શહેરને ઘોડેસવારો અને પલટનોએ ઘેરા લાલ્યા છે. એવો વિરમગામનો એક પણ દરવાજો નથી કે જ્યાં ૮-૧૦ પોલીસો બંદૂકો લઈને ઉભા ન હોય; એવો એક પણ વિરમગામનો બહારનો રસ્તો નથી કે જ્યાં દસ પંદર ઘોડેસવારો બંદૂકો અને લાઠીઓ લઈને આજીવંત ફરી ન વળતા હોય.

વિરમગામમાં વેપારીઓ અને વકીલો પર વિના કારણ ઘોળે દહાડે વિરમગામના ફોજદાર લોકડી અને હાંટરનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા છે.

વિરમગામ અને તાલુકાના ગામે ચોરલૂંટારાઓનાં રાત્રે ઘાડાં પડે છે. પોલીસોને આ ચોરો લૂંટારાઓને ટોકો છે એમ મહાજન માને છે. આ વાત સાચી હો કે ન હો, પણ એટલું ખરું છે કે વિરમગામમાં વધારાની પોલીસ ફૂડીબંધ રાજ આવતી નય છે. છતાં ચોર ચોરલૂંટારાના ત્રાસથી વિરમગામ ખચ્ચું નથી, બલકે જાસ બેહદ વધ્યા છે. તેથી વિરમગામમાં રાતની ચોકી શહેરીઓ કરવા લાગ્યા છે. માંડળ પાસે આવેલ એક ગામ તો ભાંગવામાં આવ્યું છે.

સત્યાગ્રહીઓ ગઈ કાલે વીર્યવાન સ્વરાજ સખરસ લઈને આવ્યા ત્યારે તેમના ઉપર કરો પ્રત્યક્ષ જીલમ ગુજરાતો નથી એવો ડોળ જ્યાં સુધી સ્ટેશન ઉપર કાઠિયાવાડ મેલ, ખારાઘોડાની ગાડી અને મહેસાણાની ગાડીઓ ઉભી હતી ત્યાં સુધી થયા.

સૈનિકો સાંકળ કરી મીઠું સાચવી રહ્યા હતા. સૈનિકો સવા છ વાગે, સ્ટેશન ઉપર ઉતર્યા. શરૂઆતમાં તો છટાછવાયા સૈનિક પાણી પી શક્યા પણ મિ. ફોલેયર, મિ. ગોલપ અને મિ. હેરલ સ્ટેશન ઉપર પોલીસ

અમલદારો સાથે આવી પહોંચ્યા એટલે આ ૪૫ સૈનિકોને પાણી મળ્યું પણ બંધ થયું. સવા છ વાગ્યાના સ્ટેશને આવેલા સૈનિકોને સવા નવ વાગ્યા સુધી પાણી ન મળ્યું, તેથી જયન્તીલાલ નામના સૈનિક બેભાન થયા. સૈનિકો બજન અને રામધૂન ગાતા હતા, તેમને કંઈ શોષ પડવા લાગ્યો; અમલદારો બેઠા; તરસ્યા થયા તે પાણી પીવા લાગ્યા. શહેરનાં મહાજનો સૈનિકોને પાણી આપવા માટે અમલદારોની રજા માગવા ગયા, પણ ઉચ્છતાઈથી એમનું અપમાન થયું. કેમ જાણે થાકે અને તરસે સૈનિકોને મારવાનું અમોઘ શસ્ત્ર અમલદારોને મળી ગયું હોય એમ સમજી રાજ થતા. ‘રામધૂન લાગી, ગોપાલધૂન લાગી.’ એમ સૈનિકો ગાતા ત્યારે સોલ્ટ ઇન્સપેક્ટર મિ. કાઈટ ગાવા લાગ્યા : ‘તરસ ખૂબ લાગી, તરસ ખૂબ લાગી.’ સૈનિકોના પગે પાણી ઉતરવા લાગ્યું, એટલે કાઈટ ગાવા લાગ્યા, ‘ટાંટિયા ઢીલા થયા.’

કાઠિયાવાડના ૧૧૬ ડિગ્રી તાપમાં બપોરના ત્રણ વાગે કાઠિયાવાડની ગાડીમાં બેસનારા સૈનિકો રાતના છ વાગ્યા સુધી રિખાયા, તરસે એક ભાઈને કંઈ પ્રાણ આપ્યા, એક સૈનિક ભાઈ બેભાન થઈ પડયા, અને બીજા સૈનિકોના પણ આવા હાલ તરતમાં થશે એ વિરમગામના શહેરીઓથી દેખાયું નહિ. હુસેનહુસેન જેમ પાણી પાણી માગતાં મરણ પામ્યા હતા તેમ વિરમગામ સ્ટેશન પર સૈનિકો પાણી વિના તરફડિયાં મારવા લાગ્યા છે એવી બળર વિરમગામમાં પહોંચતાં પાંચસોસાતસો બહેનો માટલાં અને ઘડા ભરી સ્ટેશન પર પહોંચી ગઈ. આખું ગામ સ્ટેશન તરફ ઉપડ્યું. બહેનોને જોઈ સાહેબોએ સૈનિકોને પાણી પાવાની છૂટ આપી, પણ સ્ટેશન પર પગ ન મૂકવાને બહેનોને હુકમ આપ્યો. બહેનો સ્ટેશન બહાર છાપરા તળે ટિફ્ટધર આગળ ઉભી તો તેમને વિખેરવા માટે તેમના પર ઘોડા દોરાવ્યા. બહેનો નાહી. તેમનાં માટલાં બંગાયાં. કાળમાં રહેલ એક બહેનનું છાકરું પડી ગયું. કેટલીક બહેનો ગટરમાં પડી ગઈ. હાલુ કમકમાટી ભરાવે તેવાં વર્ણનો આવતાં રહે છે.

રાતના લગભગ ૧૦ વાગવા આગ્યા. હેરલ અને જોલપ સાહેબ ખાઈપીને સ્ટેશને પાછા આગ્યા. સ્ટેશન પર અમલદારો અને મહેસાણાની ગાડીઓ આવવાનો વખત થયો. હવે વધુ વખત સૈનિકોને રિખાવવાની અમલદારોની પણ હિંમત ન રહી; એટલે અમલદારો હેવાન બન્યા, અને લાકડીઓ અને બંદૂકના કુંદા શરૂ થયા. દશ સૈનિકો તો બેભાન થયા. રેલવે ડોક્ટરે આ દશે સૈનિકોની સારવાર વેધટીંગ રૂમમાં કરી. એક સૈનિક તો રાતના ૧૧ વાગ્યા સુધી બાનમાં આપ્યો નહોતો.

વિરમગામના અત્યાચારો સંબંધી કેફિયતો

દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનના વિદ્યાર્થી આનંદજ્ઞઃ વ્યાસ સૈનિક નં. ૩૫/૩ની કેફિયત:

“હું મારા કેટલાક સાથીઓ સાથે વિરમગામ રેલવે સ્ટેશન પર સંજે ૬-૩૦ વાગ્યે મીઠાના કાથળા સાથે હત્યો. ૮ થી ૧૦ પોલીસ અમારી આસપાસ વિંટળાઈ વળ્યા. મીઠું જપ્ત થતું અટકાવવા માટે જમીન ઉપર પડેલા કાથળા ઉપર હું ખેંચી ગયા અને મારામાં હતું એટલા જોરથી તેને પકડી રાખ્યા.

મને ઉઠાડવાના પોલીસના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. એટલે એકે મારા પગ પહોળા કર્યા અને મને ઉઠાડી મૂકવા માટે મારી ગુલ્લેન્દ્રિય દાખવા માંડી, પણ મારા શરીરના વજનથી તથા આસપાસના પોલીસની ધક્કામુક્કા તથા ખેંચાખેંચાથી મારી ગુલ્લેન્દ્રિય તેના હાથમાંથી છૂટી ગઈ અને હું પડી ગયા. મને ફરી ખેંચવા માંડ્યા. પણ મેં તે નીચા પડીને મીઠાના કાથળાને મારી બાથમાં પકડી જ રાખ્યા. એટલે પોલીસે મારી પીઠ ઉપર પગ દબાવે મને ઉઠાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આથી મને ખૂબ જ પીડા થઈ. પછી મેં પોલીસે મને જોસથી ધક્કા માર્યો, મારાં આંગળાં મચરડી નાંખ્યાં અને મારી બાથ છોડાવી મારી પાસેથી કાથળો કાઢી લીધો. એક પોલીસ અમલદારે મારું નામ અને નંબર લખી લીધાં અને મને જવા દીધો.”

બાકી મંછાની કેફિયત :

“મારું નામ મંછા, પા. સોમનાથ ગિરધરદાસ, કે. પરકેટા વિરમગામની સેા. આરત, આંહીકત લખાણું છું કે તા. ૧૧-૫-૨૦ના રોજ સાંજના દિવસ આથમ્યા આસપાસ મુનસરી દરવાજા બહાર જ્યાં ગરનાળું છે અને તેની ગટરમાં બોરીંગનું પાણી પડે છે ત્યાં લૂગડાં ધોતી હતી તેવામાં કેટ પાંચેરી ધોડસવારો દરવાજા તરફ ધોડા દોડાવતા આવતા હતા, ત્યાં કિફિયારી ધવથી પાછા કર્યા અને નજીકના કલેશ્વાં સ્ત્રી, પુરુષો, બાળકો ઉપર ધોડા દોડાવ્યા, અને પછી તે સવારો પાછા ફરી દરવાજામાં દાખલ થયા. તે જોઈ હું ધોતી હતી ત્યાંથી નીકળી ગામમાં જવા દરવાજાની નજીક આવી કે તુરત ધોડસવારો પૈકીનો એક બોડસવાર જે છેલ્લો હતો તેણે મારા ઉપર ધસી આવી લાઠીનો એક સખત ફટકો મારા માથા ઉપર માર્યો. મારા માથા ઉપર તપેલું હતું અને તેમાં લૂગડાં હતાં, અને તે ઉપર તે સજડ ફટકો પડ્યો. તેના સખત આઘાતથી મને માથા ઉપર સખત ઇજા થઈ, અને તેને પરિણામે માથે મોટા બટાટા જેવડું ઢીમણું ઉપસી આવ્યું છે.”

બેભાન થતાં સુધી માર માથે

૨૦. આત્મારામ પ્રભાશંકર, સૈનિક નં. ૩૬૪

. . . પોલીસના કોર્ટન અંદર અમેને સાડાત્રણથી ચાર કલાક લગભગ ઉભા રાખ્યા. અઢી કલાક સુધી તો અમને પાણી પણ પીવા ન દીધું. એક ભાઈ પાણી પાવા આવ્યા તેને પણ કાઢી મૂક્યા.

. . . મિ. કાઈટ પોતે પણ હાંટર લગાવવા લાગ્યા. મારા માથા ઉપર, વાંસા ઉપર લગભગ પચાસ ગોળાપાટુ મારી અઘમૂઆ સરખો કર્યો. . . મારા બે પગ પછવાડેથી પોલીસોએ પૂરજોસથી ખેંચ્યા એટલે મીઠું સાચવવા મેં જે સૂતરનું દોરડું પકડયું હતું તે તૂટી ગયું અને મને રેલવેના પાટા ઉપર નાંખ્યો. . . ભાઈ હનુમાનસિંહને બેભાન થતાં સુધી માર પુષ્કળ પર્યા અને પોલીસોએ કસાઈની માફક કોર્ટનમાં નહોતા તેમની ઉપર પણ બંદૂકના કુંદા માર્યા. . . મારા ડાબો પગ છાલાયાથી જરા લોહી નીકળેલ છે. જમણા પગની ધૂંટી ઉપર જોડો લાગવાથી છાલાયેલ છે. શરીરના હાડકેહાડકાં ખૂબ દુઃખે છે, કળે છે; અને માર લાગ્યા ત્યારે માથું ગડદા વાગવાથી ફરતું હતું તથા માર પહેરણ ફાટી ગયેલ છે.

ગળું દાખ્યું

૧૮. કૃષ્ણલાલ શિવરામ વ્યાસ, ઉંમર ૨૩

. . . તે દરમિયાન અમેને પાણી પાવા દેવામાં આવતું નહોતું. એક જ માણસો બહારથી પાણી પાવા આવેલા, પરંતુ તેમને પોલીસોએ ધક્કા મારી કાઢી મૂકવામાં આવેલા. અમારી કોર્ટનની આબુખાબુ પોલીસે પોતાની ડબલ કોર્ટન બનાવી તે દરમિયાન પોલીસો તેમજ મિ. ફ્લેચર તથા કાઈટ વગેરે ગાળો વગેરે દઈ અમેને ઉશ્કેરવા પ્રયત્ન કરતા હતા. પરંતુ અમે પ્રાર્થના કર્યા કરતા હતા. . . આ બહેનો બહાર ગઈ કે તુરત તેમના તથા બીજા બહેનો કે જેઓ થર્ડ ક્લાસના રોડમાં ઉભેલી હતી તેમના ઉપર ઘેડેસવારો લાકડી ફેરવવા દોડી આવ્યા. હું આ બધું જોઈ શકતો હતો. તે ઉપરથી મેં ભાઈ જગનભાઈ તથા રતિ-ભાઈનું ધ્યાન ખેંચવા બીજા ભાઈઓને ઇસારો કર્યો કે તેઓ બહાર જઈ બંદોબસ્ત કરે. આ વખતે અંદરના બધા અમલદારો તથા વધારાના પોલીસના માણસો બહાર દોડી ગયેલા.

. . . આ પ્રમાણે પહેલી કોર્ટન તૂટી એટલે હું અને મિ. હરમાન-સિંઘ અને બીજા બેત્રણ જણા મીઠાને પકડી મીઠા ઉપર અમારા શરીરનું ઢાંકણ બનાવી દીધું. . . મારા વૃષણ દબાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં

આવેલો પરંતુ મારો લગોટ સખત બાંધવામાં આવેલો હોવાથી તે ફાવી શક્યો નહિ. અમારા પગ ખેંચવામાં આવતા. આગળું દબાવવામાં આવતું. . . . અને છેવટે મને સાતઆઠ માણસોએ ઉંચકી નાની લાઇન ઉપર ફેંક્યો. હું એકદમ ઉછળીને ઉભો થઇ ગયો. . . .

બહેનોનું ધ્યાન

૮. બાઇ કાશી પ્રજલાલ

. . . પાણી પાઇને સ્ટેશન બહાર હું આવી. આશરે સોએક બૈરાં અમે હતાં. . . એટલામાં સામેથી મોટર આવી. પાછળ ઘોડે-સ્વાર પોલીસ આવી. મોટરમાં બેઠેલા માણસો ‘મારોમારો’ની બૂમો પાડતા હતા. તે અને પોલીસ ખરાબ ગાળો હેતા હતા. પોલીસ લાકડીઓ ફેરવતા હતા. ઘોડાની હડફટમાં આવવાથી હું નીચે પડી ગઇ અને પીઠ ઉપર વાગેલું છે. મને હજી દુઃખે છે. . .

બંદૂકનો કુંદો માર્યો

૯. બાઇ મંછા, જેઠાલાલની દિકરી

. . . સામેથી મોટર આવી અને તેની પાછળ પોલીસ ઘોડે-સ્વારે આવ્યા. મોટરમાં બેઠેલા માણસો ‘મારોમારો’ બોલતા હતા અને ઘોડેસ્વારે બીભત્સ ગાળો હેતા હતા. અમે બૈરાંઓ ઉપર ઘોડેસ્વારોએ ઘોડા દોડાવ્યા. ઘોડાની હડફટમાં આવવાથી હું નીચે પડી ગઇ. મને બંને હાંથોએ વાળ્યું છે. અને ડાબા પગના અંગૂઠા ઉપર પણ વાગેલું છે. મને નીચે પડ્યા પછી બંદૂકનો કુંદો પીઠ ઉપર મરિદો છે. મને હજી પણ આખા શરીરે દુખે છે. મારાથી ચાલી શકાતું નથી. . . .

૧૦. બાઇ નર્મદા, શંકરની દિકરી

. . . સામેથી મોટર આવી અને મોટરની પાછળ ઘોડેસ્વાર પોલીસ હતા. મોટરમાં બેઠેલા માણસો ‘મારોમારો’ની બૂમો પાડતા હતા. અને તે તથા પોલીસો બીભત્સ ગાળો હેતા હતા. ઘોડેસ્વાર પોલીસોએ અમારા ઉપર ઘોડા દોડાવ્યા. ઘોડાની હડફટમાં આવવાથી હું નીચે પાસેની ગટરમાં પડી ગયેલી. મને નાકે તથા પાછળ પીઠ ઉપર વાગેલું છે.

ઘોડેસ્વારોએ લાકડી મારી

૧૧. બાઇ આદિ, પ્રહલાદજીની દિકરી

મોટરના માણસો ‘મારોમારો’ બોલતા હતા. પોલીસો બીભત્સ ગાળો હેતા હતા. મને ઝાંપા આગળથી મારતા મારતા લાવ્યા. મને ઝાંપા

આમળ બંદૂકનો જોદો માર્યો. હું :ત્યાંથી દોડી પણ મારી પાછળ ઘોડે-
સ્વારે ઘોડો દોડાવ્યો. મને ફરીથી લાકડી મારી. મારા જમણા પગે
લાકડી તથા બંદૂકનો માર પડેલો છે તેનાં નિશાન મોઝૂદ છે. . .

લોહી નીકળ્યું

૧૨. સૌ. ચંચળબાઈ ભગવાનદાસ લાલદાસ પટેલ. ઉ. ૨૭. કાશીબાઈ
દલસુખરામ લાલદાસ પટેલ, આદીબહેન રતિલાલ માણિકલાલ પટેલ. ઉ.
૧૫; બાઈ કંકુબાઈ નેસિંગલાઈ પટેલ, ઉ. ૪૦; મણિબહેન પૂંજલાઈ
હરજીવન પટેલ, ઉ. ૨૨.

. . . સામેથી એક મોટર નેસબંધ પાવરવાળી બત્તી સાથે તથા
ઘોડેસ્વાર હવિશ્વજીવંધ પોલીસ તથા પાસદળ વમેરે અમારા ઉપર ધસી
આવ્યા અને ચંચળબાઈને એક ઘોડેસ્વારે બરડામાં ચાબૂક ફટકાવ્યો,
તેનો હજી સુધી તેમને દુઃખાવો છે, અને રાત્રે મીઠું ચોપડવું પડ્યું
હતું. બાઈ કાશીબાઈને એક પગપાળા પોલીસે વાંસામાં બંદૂકનો કુંદો
માર્યો તેને પણ હજી દુઃખાવો છે. બહેન આદિબહેનને પહેલાં એક પગપાળા
હેવાને બંદૂકનો કુંદો માર્યો એટલે તેઓ વાડ તરફ ચાલ્યા. ત્યાં વળી
બીજા પોલીસે બે હાથે લાકડી થાભીને જમણા સાથળ ઉપર નેસથી મારી.
બન્ને જગાએ સખત દુઃખાવો છે. ચાલી પણ મુશ્કેલીએ શકાય છે. બાઈ
કંકુબાઈને પણ એક કાયર હેવાને બંદૂકનો કુંદો માર્યો હતો. . . .
બહેન મણિબહેન ઘોડાની હડફમાં આવતાં પાછેની ગટરમાં ગણું ખાઈ
પડી મર્યા, અને હવેળીમાં સખત વાગ્યું અને લોહીની ધાર થઈ. . . .

૧૩. બાઈ મોતી ડાહ્યા, ઉ. ૩૫.

. . . મને બે ઘોડેસ્વારો બંને તરફથી ઘેરી વળ્યા અને જો
ઘોડો એક ડગલું આગળ ચાલ્યો હોત તો હું તેની નીચે દબાઈ મરી
જાત. મોટરવાળાએ પણ એટલા નેસથી મોટર ચલાવી હતી કે હું તેમાં
કચરાઈ જતાં સહેજે બચી ગઈ. ઘોડેસ્વારોએ ઘોડા થાભાવી મારા ઉપર
લાઠી વતી હુમલો કર્યો અને કહ્યું કે 'મારો સાલીને, પાણી પાવા આવી
છે.' અને અણશબ્દો બોલવા લાગ્યા. . . . તેમણે મારા ઉપર લાઠી
ચલ્લવી અને મારે મટકું ફેંડી નાખ્યું, તેમજ મારા જમણા હાથના
કાંડા ઉપર ભેરથી લાઠીનો ફટકો લગાવ્યો. જેથી ત્યાં મને સખત કળ
ચડી મધ અને લોહી પણ નીકળ્યું. બીજી લાઠી મને જમણા હાથના
ખભા ઉપર લાગી છે. ખભે તથા કાંડા ઉપર સખત સોજો ચડ્યો છે.
. . . મારે મોત તો ભગવાને જ ઠેલાવ્યું છે. નહિ તો મારે મોત
તો મારી સાથે આવીને જ હજી હતું.

બેશરમ હિચકારો હુમલો

૧૪. કમળા નાનાલાલ ઇશ્વરલાલ, ઉમર ૨૪; બાઈ રૂપાળી તે ગોર મહાદેવની વિધવા, ઉમર ૪૫; સરસ્વતી કેશવલાલ માધવલાલ, ઉમર ૩૦; બહેન ચંદન ઇશ્વરદાસ, ઉમર ૧૬

. . . નંબર ૧ ના ઉપર ઘોરો ચડી આવ્યો, અને ઘોરેસવારે તેમના પગ ઉપર બે લાકડીઓ મારી . . . નંબર ૩ ના ઉપર ઘોરો ચલાવ્યો અને તેની હડફટથી તેઓ પડી ગયાં અને કપડાં બધાં ખરાબ રીતે ફાટી ગયાં અને શરીર આખું છોલાઈ ગયું . . . તેમના ઉપર ઘણો બેશરમ રીતે હિચકારો હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો. . . . નંબર ૩ ઉપર ઘોરો ધસી આવ્યો. અને તેમના પગ ઉપર લાકડીનો સખત ફટકો માર્યો. અમોને મારવાનો હુકમ મિ. ગોલપે કર્યો હતો. હું તેમને ઝાળખું છું. પોલીસો જેમ ફાવે તેમ અપશબ્દો બોલતા હતા. . . નંબર ૪ ના ઉપર ઘોરેસવારે ધસી આવી લાકડીનો સખત ફટકો નિર્દયપણે માર્યો. . . .

બચ્ચાને ઝુંટવી ફેંક્યું

૧૫. ધનલક્ષ્મી ધીરજલાલ માળેકલાલ

. . . મને રાખા પગના ગોઠણ ઉપરના ભાગમાં લાકડી મારી . . . એક બાઈ મારી સાથે તેના છોકરાને તેડીને પાછી આવતી હતી તેની ઉપર પણ એક પોલીસે હુમલો કર્યો અને તેના વરસ દિવસના બચ્ચાને ઝુંટવી નીચે નિર્દય રીતે રાક્ષસની જેમ ફેંકી દીધું. અને તેનાં હાથ આંચકી ફેંકી દીધાં અને તેના ઉપર જીવમી રીતે લાકડીથી હુમલો કર્યો. . . .

અત્યંત નીચે હુમલો

૧૬. બાઈ મણિ, સુથાર નથુ વિક્રમની વિધવા, ઉમર વરસ ૨૫ . . . મારા ઉપર ઘોરો હોડતો આવ્યો. તેના બે પગ મારા સાડલાની પાટલી ઉપર પડ્યા તેથી સાડલાના તે ભાગમાં ઘોડાના બે દાબડા જેવાડા બાકાં પડી ગયાં. . . .

હું ચત્તી પડી ગઈ. પડી જવાથી બીજી બાઈઓથી વિખુટી પડી ગઈ.

ગામમાં પેસવાના ઝાંપા આગળ ત્રણ પોલીસ હતા હતા. પાછળ તો ઘોરેસવારો ફરતી હતા એટલે હું હતા રહેલા પોલીસની વચ્ચે ચઢને ગઈ. ત્રણમાંથી એક પોલીસે લાકડીનો ગોદો બરડામાં માર્યો એટલે હું દોડી. હું આગળ જતી હતી ત્યાં લીંમડી આગળ જ જકાતના થાણા આગળથી એક પોલીસ હોડતો આવ્યો. તેણે મને પકડ્યો

બાથમાં પકડી પાડી નાખી. હું ઊંધી પડી ગઈ અને એ મારી ઉપર ચડી બેઠો અને મને ખુબ ચૂંથવા માંડી અને મારૂં પોલકું 'બરડાના ભાગ ઉપરથી આખું ફાડી નાખ્યું'. તેના નખના ઊંઘરડા બરડા ઉપર તથા હાથ ઉપર પડ્યા છે. જમણા હાથ તેણે પકડીને ખૂબ દબાવ્યો તેથી તેના ઉપર બોલી જમી ગયું છે . . .

એટલામાં પાછળથી બીજાં બેરાં આવી પહોંચ્યા એટલે એ ઉઠીને નાસી ગયા. . . .

૧૭. રમણલાલ નગીનદાસ મહેતા, ઉંમર ૧૯, સૈનિક નં. ૨૫

. . . તે દરમિયાન અમેને પાણીની તરસ લાગેલી હોવાથી બહારના માણસો પાણી લાવેલા. પરંતુ તેમને પોલીસના માણસોએ ધક્કા મારી કાઢી મૂકેલા.

છોકરું પડી ગયું

૭. બાલુભાઈ નેરૂભાઈ ઉંમર ૨૭

. . . તા. ૮-૫-૧૯૩૦ના રોજ સાંજના વઢલીરોડ તરફની રેલવે લાઇન તરફ ફરવા જતા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં અમારી પાછળ આવેલા ઘોડેસવારોએ અમેને માર માર્યા. . . . તા. ૮-૫-૩૦ના રોજ વઢવાણથી સાંજના છ વાગતાની ગાડી ઉપર સ્ટેશન ઉપર ગયેલો. મને પાસ માંગતા આપેલો નહિ તેથી હું શેઠડમાં ઉભો રહેલો . . . બેરાં પાણી પાઇને બહાર આવ્યાં અને તેથી બધાં બેરાંઓ ધીમેધીમે ચાલવા માંડેલાં તેટલામાં સામેથી મોટરનું કુલપાવર લાઇટ બેરાંઓ ઉપર પડ્યું અને ઘોડેસવારે કે જેમની સંખ્યા લગભગ ૨૦ ની હશે તેઓ લાકડીઓ ફેરવતા ફેરવતા 'મારો મારો' કરતા ચારે તરફ ફરી વળ્યા: તે વખતે એક સ્ત્રી કેટલે છોકરું લઇને આવેલી તેના હાથમાંથી નાશભાગ કરતાં છોકરું પડી ગયું. અને તેણે ગભરાઈ ચીસ પાડી કે મારું છોકરું પડી ગયું. આ વખતે ઘોડેસવાર દોડાદોડ કરી લાકડીઓ ફેરવતા જ હતા. આ વખતે હું ત્યાં નજીકમાં હતો. તે આ ચીસ સાંભળતાં પડેલું છોકરું સોંપવા સદર બાઈ પાસે ગયો, પરંતુ બાઈ તો ગભરાઈને બીકથી છોકરું ન જલવાથી મૂકીને નાસી ગયેલી. હું છોકરું ઉચકવી ગયો તે વખતે એક ઘોડેસવારે મને લાકડીનો સપાટો મારા જમણા ખભા ઉપર માર્યો. . . . આ છોકરું આસરે ૪ માસની ઉંમરનું હતું. . . .

બીભત્સ ગાળો દીધી

૨. પુરૂષોત્તમદાસ રણછોડદાસ ઉ. વર્ષ ૩૦ના નિવેદનમાંથી:

હું ચિરમગામની મ્યુનિસિપાલિટીમાં છેલ્લાં ચાર વરસથી લાગટ મેમ્બર છું. રૂનો વેપાર કરું છું, અને મારે આશરે પાંચસે વીધાની જમીનદારી છે.

. . . હકીકત જોવા હું સ્ટેશન ઉપર તુરત ગયો. હું જતો હતો તે વખતે ગોલવાડી દરવાજા બહાર અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રેસિડેન્ટ મિ. કેશવલાલ માધવલાલ વકીલ તથા લોકલ જોડના પ્રેસિડેન્ટ મિ. અંબાલાલ રામભાઈ તથા મિ. કેશવલાલ જસિંગભાઈ વગેરે સ્ટેશન ઉપર જતા મળ્યા. તેમની સાથે હું પણ સામેલ થયો. . . . પ્લેટફોર્મ ઉપર જ બહેનોને લઈને હું સ્ટેશન બહાર મારગમાં જવા નીકળ્યો. અમે બધાં ધીમે ધીમે બહાર ચાલતાં હતાં તે દરમિયાન સરક ઉપરના ખૂણા ઉપરથી મોટરનું જોશબંધ પ્લેઝ બગીચાના લાઇટ અમારા ઉપર પડ્યું. . . . આશરે પંદર ઘોડેસ્વારો લાઠીઓ ફેરવતા દોરતા ઘેરે આ ઐરાંઓના ટોળાની તરફ દોડી આવ્યા. સ્ટેશનના શેડમાં પણ ઘોડાઓ દોડાવતા હતા. તે ઉપરથી ઐરાંઓ ગભરાઈને ચીસો પાડતાં નાસભાગ કરવા લાગ્યાં. તેમાંના કેટલાંક પડી પણ ગયાં. તેમનાં વાસણો પડી ગયાં, ફૂટી ગયાં અને નાસભાગ કરતાં ઐરાંઓ આડાંચવળાં થઈ ગયાં. તેમાંનાં કેટલાંકને લાકડીઓ વાગી છે. અને તે વખતે આ ઘોડેસ્વારો બીભત્સ ગાળો દેતા હતા અને ‘મારો મારો’ પોકારતા હતા. . . . હું મિ. ગોલપ પાસે ગયો અને તેમને મેં ત્યાં કહી જણાવ્યું કે નિદોષ ઐરાંઓ ઉપર આચિંતિ આત્રો હલ્લો થાય ? તે ઉપરથી તેમણે ગુસ્સે થઈ અવાજ કરીને કહ્યું: ‘હજી તો હું આખા ગામને મારી નાખીશ.’ છતાં પણ મેં ફરીથી કહ્યું: ‘આ બહુ ખોટું થયું છે. તમારે મારવા હોય તો અમે પુરૂષોને મારવા હતા. પરંતુ ઐરાંઓને મારવાં જોઈતાં હતાં નહિ.’ . . . આ વખતે એકંદર કુલ ૧૦૦ માણસોના આશરે ‘હાજર હતા તેઓ બિલકુલ શાન્ત હતા. . . .

સ્વતંત્ર બયાનો

ત્રીઓ પર હુમલો

૧. અમે કેશવલાલ માધવલાલ, ચિરમગામ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ, આથી નહોર કરીએ છીએ કે :

ગઈ કાલે તા. ૮-૫-૧૯૩૦ ના રાતના નવ વાગે હું ઘેર બેઠે હતો. તે વખતે મને ખબર મળી કે ત્રીસેક વોલન્ટિયરો વઢવાણથી મીડું લઈને

આવ્યા છે અને તેમને પાણી પાવા હતા નથી, અને તરસને લઈને એક વોલન્ટિયર બેભાન થઈને પડી ગયો છે, છતાં પણ બીજાને તેમજ તેને પોલીસવાળા પાણી પાવા હતા નથી, અને ગામમાંથી જે માણસો તથા સ્ત્રીઓ પાણી પાવા માટે સ્ટેશન ઉપર નય છે તેમને આબકારી ઓફીસ પાસે રેલવેના રસ્તા નજીક સ્ટેશન ઉપર જતાં અટકાવવામાં આવે છે અને જે નય તેને ગોળીબાર કરવાનું કહે છે. તેથી મને એમ લાગ્યું કે સુલેહ-શાંતિના ભંગ થશે અને તે થતી અટકાવાય તો સાફ. આવી ખબર મને કેશવલાલ જેસિંગલાલ આપતા હતા તે દરમિયાન તાલુકા લોકલ બોર્ડના પ્રેસિડેન્ટ મિ. અંબાલાલ રામભાઈ પણ ઉપરની હકીકત સાંભળવા માટે ત્યાં આવ્યા. અમે રસ્તા ઉપર સ્ટેશને જવા આવ્યા ત્યારે સ્ટેશને જતાં ઘણાં માણસો જોવામાં આવ્યાં. અમેએ તે માણસોને અટકાવવા માટે સ્વયંસેવકોને સૂચના કરી તે ઉપરથી તેમણે તે માણસોને અટકાવ્યા. અને અમે વિરમગામના ફ. ક. મેજસ્ટ્રેટ મિ. કોથમડીને ત્યાં જઈ તેનાં પટાવાળાની મારફત મિ. કોથમડીને આબકારી ઓફિસ ખબર અપાવી, કે અમા તેમને મળવા માગીએ છીએ, તમે કહો તો મળીએ. તે પટાવાળો એની ખબર લઈને આવ્યો કે તમે મારી સાથે ચાલો, તમને મિ. કોથમડી સાહેબ મળવા માંગે છે. તેથી અમે મિ. કોથમડીને આબકારી ઓફિસે મળ્યા. તેમણે અમને કહ્યું કે વોલન્ટિયરોને પાણી પાવું હોય તો થોડાં માણસો આવો અને આપણે પાંદ આવીએ. જેથી થોડાંક પૈરાં જે પાણી લઈને રસ્તા ઉપર ઉભાં હતાં તેમને સાથે લઈ અને બાકીના માણસોને વેરાઈ જવા સૂચના કરી અમે અને પૈરાં મિ. કોથમડીની પાછળપાછળ સ્ટેશન ઉપર ગયા. અંખા ઉઘાડ્યો અને સ્વયંસેવકો પાસે ગયા અને પૂછ્યું: તમને પાણી મળ્યું છે? તેના જવાબમાં તેમણે અમને કહ્યું: એક વોલન્ટિયર પાણીની તરસને લઈને બેભાન થયા પછી ફેટલીક વારે હમણાં જ અમને પાણી ગામના પૈરાંએ આપ્યું છે. તે પૈરાંઓ સ્ટેશનની અંદર જ હતાં. તેમને અમેએ બહાર જવા કહ્યું ને ગયાં. અમે તેમને ઘેર જવાની સૂચના કરી જેથી પૈરાંઓએ સ્ટેશનથી ગામમાં જવા માંડ્યું. તેટલામાં રેલવેના સામા અંખેથી કે ન્યાં થઈને પૈરાંને બહાર નીકળવાનો રસ્તો હતો તે રસ્તા ઉપર આઠદસ થોડેસ્વારો દોડતે ઘોડે આબકારી ઓફીસ તરફથી દોડતા આવી સ્ટેશનના કમ્પાઉન્ડમાં પેડા. તેમની પાછળ એક અમલદાર ‘મારો મારો’ની બૂમ પાડતો હતો. તે ઘોડાઓ ઉપરનાં જે નિર્દોષ પૈરાંઓ મી. કોથમડીના હુકમ મુજબ ગામમાં પાછાં જતાં હતાં તેમના ઉપર નાખ્યા, અને લાઠીઓથી અને બંદૂકના ગોદાથી તેમના ઉપર ઘોડા નાખી તેમને માર મારવાનું શરૂ કર્યું. મિ. કોથમડીએ આ દેખાવ

જેકને ઘોડાની આગળ ફરી વળવાની કોશિષ કરી, ઘોડેસ્વારોને અટકાવવા માટે કોશિષ કરી, પરંતુ ઘોડેસ્વારોની પાછળ ‘મારો મારો’નો જે અમલદાર અવાજ કરતો હતો તે અમલદાર આસિ. કલેક્ટર મિ. ગોલપ ભેવાથી તે ઘોડેસ્વારો અટક્યા નહિ અને ખેરાંઓ ઉપર ઘોડા નાંખી પોતાનો મારો ચાલુ રાખ્યો. જ્યાં ખેરાંઓ મ્યુનિસિપાલિટિનું લોઢાનું કમ્પાઉન્ડ ઓળંગી મ્યુનિસિપાલિટિના બગીચામાં નાઠા. અમે જોયું કે આ ‘મારો મારો’ના હુકમ મિ. ગોલપ કરે છે જેથી અમે પણ ખસી જઈ મ્યુનિસિપાલિટિના બગીચામાં ગયા. બગીચામાં જતી વખતે પણ ઘણાં ખેરાંઓને ઇન્ત થયેલી અને બંદૂકના ફૂંદા તથા લાઠીઓ પહેલી. થર્ડ ક્લાસ પેસેન્જર વેઈટીંગ રોડમાં ઉભેલાં ખેરાં ઉપર પણ ઘોડેસ્વાર ઘોડા દોડાવતા હતા.

આ તમામ વખત દરમિયાન મિ. અંબાલાલ તાલુકા લોકલ ખોર્ડના પ્રમુખ તથા કેશવલાલ જેસિંગલાલ મારી સાથે જ હતા.

ખેરાંઓની એકંદર સંખ્યા ૬૦ થી ૭૦ની હતી અને આદમીઓ ૮-૧૦ હતા. ખેરાંઓ ઘેર ગયા પછી અમે બગીચામાંથી નીકળ્યા અને મિ. કેશવલાલ જેસિંગભાઈએ ઉપરની હકીકતોનો અમદાવાદના કલેક્ટર સાહેબને અમદાવાદ રાતના ૧૧ વાગ્યાના સુમારે ટેલીફોન કર્યો અને અમે પછી ઘેર ગયા.

ધરાસણાના અત્યાચાર સંબંધી ક્રોડ્યતો

વીલેપારલે દુકડીના જુદા નાયક શ્રી. અબ્દુલા શેઠની કેફિયત.

“ધરાસણાના મીઠાના અગરો ઉપર થયેલા અને ૧૪૪મી કલમનો મનાઈ હુકમ તોડવાના ધસારા વખતે ૭૫ વોલંટિયરોની દુકડી સાથે મેં ત્રણ ત્રણ વાર ધસારો કર્યો હતો. જે ધસારા વખતે ધરાસણાના અગરો ઉપર મને અને કેટલાક વોલંટિયરોને મજબૂત માર પડ્યો હતો. મને લાઠીઓના માર ઉપરાંત જમીન ઉપર ધસડવામાં આવ્યો હતો અને છેવટે ઉંચકી બહાર લઈ જવામાં આવ્યો હતો. આ મારમાંથી હું સારો થાઉં છું અને પાછો ધરાસણામાં સત્યાગ્રહ માટે જરૂર જઈશ. ધરાસણાની આજુબાજુ ઉંટડીની છાવણીનો નાશ કરવા છતાં હાલ ૪૦૦ બહાદૂર સત્યાગ્રહી સૈનિકો નવા ધસારાની વાટ જોતા પડેલા છે અને પહેલી તકે તેઓ જરૂર જ ધરાસણાના અગર ઉપર ધસારો લઈ જઈ મહાત્માજીની ઉમેદ પાર પાડશે. આવા ધસારામાં સંખ્યાબંધ ધવાયા છે અને તેઓમાંના ઘણાક પાછા તૈયાર થઈ ગયા છે. કોઈ પણ સંજોગ વચ્ચે ધરાસણામાં માસ રેઈડ થશે. તારની

જાળીઓ કાપવા અમે નાનું હથિયાર રાખીએ છીએ એ વાત ખરી છે પણ તેમ કરવું સત્યાગ્રહના કાયદાથી વિરુદ્ધ નથી, કારણ કે કોઈ પણ જીવતી ચીજને અમે મારી કે હાથ લગાડી શકતા નથી. પણ જીવ વગરની ચીજ ઉપર તો હથિયારનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. લોકોના જથામાં સ્વરાજ્ય મેળવવા ભારે ઉલટ આવી છે અને તદ્દન અહિંસક અને શાન્તિ સાથની લડતથી લોકો મોટા ભાગ પછી જરૂર જ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય જીતી શકશે.”

તા. ૨૯-૫-૩૦

“હું હિંમતલાલ ત્રં. દવે, બળવંતરાયની દુકાનીનો નાયક નંબર ૧૬૮૮ નો સૈનિક છું. મેં મારી દુકાનીના નવ સૈનિકો અને બીજાઓ સાથે સવારે આઠ વાગતાં ધરાસણા તરફ કૂચ કરી હતી. પોલીસો તદ્દન બેફીકર હતા એટલે અમને વાડ પાસે જતાં અડચણ ન પડી. વાડ પાસે પહોંચ્યા પછી મેં તારને જોરથી ખેંચી તોડી નાંખ્યો એટલામાં એક યુરોપિયન અમલદારે આવી હાથ પર લાઠી જોરથી મારી, તેથી હથેલી છૂંદાઈ ગઈ. તારના કાંટા મારા હાથમાં પેસી ગયા. આ દરમિયાન બીજા લાઈ અચાનક પાછળથી આવી જોરથી માથામાં કપાળ ઉપરના ભાગમાં વાગી. વાળ ધણા હોવાથી રક્ષણ થયું, પણ લાઈ એટલા જોરથી આવી હતી કે લોહીથી રૂમાલ તરબોળ થઈ ગયો. મારી સાથે બીજા ભાઈ હતા તેમણે ત્રણ રૂમાલ ઉપરાઉપરી બાંધ્યા પણ લોહી બંધ થયું નહિ. ત્રણ રૂમાલ તરબોળ થઈ ગયા. લોહીના ખૂબ વહી જવાથી હું બેભાન થઈ ગયો અને પછી શું થયું તે ખબર નથી. પાછળથી પૂછવાથી માલૂમ પડ્યું કે બેચાર પોલીસો મને ઘસડી વાડથી દૂર મૂકી આવ્યા હતા. ઘસડતા હતા ત્યારે માથામાં લાતો મારી હતી. પોલીસ અમલદાર મિ. સળાવાલા પણ ત્યાં હતા અને જ્યારે બેભાન થવા આગમજ માથામાંથી લોહી નીકળતું જોયું ત્યારે તેમણે ‘રેડક્રોસ, રેડક્રોસ’ કરી ત્રણ ચાર ખૂંચો મારી પણ કોઈ ત્યાં હાજર ન હતું એટલે મને તેમના પોલીસો ઘસડી દૂર મૂકી આવ્યા.”

તા. ૩૦-૫-૩૦

શ્રી. મુળચંદ માવજી સૈનિક નં. ૧૬૭૭ અમદાવાદ.

“શ્રી. બલુભાઈની દુકાનીમાં હું તા. ૨૬મીએ ધરાસણા જવા નીકળ્યો. શ્રી. બલુભાઈને પકડ્યા, અમને ૧૬ માઈલ ચલાવ્યા, તે વખતે મેં માથા છતાં મારા જોડા મને આપવામાં આવ્યા નહોતા. મેં મારે લગોટ કાઢી પગે બાંધ્યો, છતાં મારા પગમાં ફેલ્સા પડ્યા અને હું ચાલ્યો.

સુરતથી પાછા અમે હંટડી આવ્યા. શ્રી. નટવરલાલ લાખીઆની ટુકડી સાથે અમે હલ્લો કર્યો. અમારા અચાનક હુમલા માટે પોલીસ તૈયાર નહોતી. બધા પોલીસ સાદા ડ્રેસમાં જ હતા ! પોલીસ જોરથી બ્યુગલો ફુંકાતા હતા, ત્યારે અમે દોડીને વાડ પાસે આવી ગયા ! મારા હાથથી તાર તોડી એક જણના ખભા ઉપર થઈને અંદર ફૂટી પડ્યો ! ત્યાં પોલીસ હતા. તેમની પાસે કંઈ હથિયાર નહોતું, તેથી મને અટકાવવા લાગે, પાટુ, ગડદા વગેરે મારવા માંડ્યા ! હું જ્યારે પાછો હડયો ત્યારે મને ચાર પોલીસોએ નીચે પછાડ્યો, અને મેં લંગોટ પહેર્યો હતો છતાં એક પોલીસે અંદર હાથ નાંખી મારા ગુહ્ય ભાગોને જોરથી દાબ્યા ! મારે મોઢે ફીણ આવ્યાં, હું એક ચીસ પાડી બેભાન થઈ નીચે પડ્યો. હું ભાનમાં આવ્યો ત્યારે-ત્રણ કલાક પછી-હું વલસારની ઇસ્પીતાલમાં હતો ! ભાનમાં આવતાં મારી શરીરની સ્થિતિ પરથી મને લાગ્યું કે મને બેભાન થયા પછી પણ પોલીસોએ લાડીનો માર માર્યો હતો.

મારો એક હાથ લાડીના ધાથી અને એક પગ મને બેભાન અવસ્થામાં ફેંકવામાં આવ્યો તેથી ઉતરી ગયા છે. મારા ગુહ્ય ભાગોમાં હજી ખૂબ દુઃખાંવા થાય છે. પિસાબે લોહી પડે છે. મને હજી માત્ર પ્રવાહી ખોરાક જ આપવામાં આવે છે.”

“હું પટેલ છાટાભાઈ નેશંગભાઈ, ઉંમર ૨૧, રહેવાસી આંહ (આણંદ) ગામ અને ખેડા ટુકડી નં. ૧ના ક્ષેત્ર પરસોતમભાઈની સરદારી નીચે તા. ૩૦-૫-૩૦ના રોજ સવારે ધરાસણા જવા નીકળેલો. પરસોતમભાઈને છૂટા પાડી અગરની પોલીસ ચોકી પાસે લઈ ગયા. પછી પોલીસની બીસલ મારવાથી બધા પોલીસો ભેગા થયા અને અમને જતા રહેવા કહ્યું. અમે ખસ્યા ત્યારે એટલે મને કેટલાં લાડીનો એક ફટકો માર્યો એટલે હું પડ્યો. પછી પણ ત્યાંથી જવાની મેં ના પાડી એટલે મને ઘસડવા માંડ્યો અને ઘસડતા ઘસડતા લઈ ગયા. બે સિપાઈઓએ હાથ પકડ્યા અને બેએ પગ પકડ્યા. હાથ પકડવામાં સિપાઈઓ સાથે એક ગોરો હતો તેણે મારા મોં પર મુઠ્ઠાવાળી લાકડીથી ત્રણ ફટકા માર્યા. મારા હોઠ ઉપર વાગ્યું છે અને તેમાંથી ઘણું લોહી નીકળ્યું છે. એક ફટકો ગળામાં પણ મારેલો. એ રીતે લઈ જતાં ત્રણ વખત જમીન સાથે પછાડી વાડમાં હંચકીને નાખી દીધો એટલે હું બેભાન થઈ ગયો. મને ભાન આવ્યું ત્યારે હું વાડમાંથી ખસી બહાર નીકળ્યો અને છાવણીની મોટરમાં મને છાવણીને દવાખાને

લઈ આવ્યા. ત્યાંથી વલસાડ દેવા માટે લાવ્યા. મને માથામાં, ગળામાં અને મોંમાં ઇન્જ થઈ છે અને દરદ થાય છે. ”

“ સુરતની હુકડી નંબર બેના સૈનિક ડાહ્યાભાઈ ભાઈલાલભાઈ: આજે સવારે અગરના તાર સુધી અમે પહોંચ્યા. ભીખુભાઈએ તાર બેંચ્યા એટલામાં એક યુરોપિયન અમલદાર આવ્યો અને ભીખુભાઈના હાથમાં લાઠી મારી હાથ ભાંચ્યો. માથામાં મારી માથું ફેરવ્યું. છેવટ ભીખુભાઈ જમીન પર પડ્યા; હું પાછળ હતો એટલે મને પણ પગમાં ડાળા પગના નળા પર લાઠીનો ફટકો માર્યો, લોહી નીકળ્યું અને હું પડ્યો. પોલીસને એ અમલદારે મને ઘસડી જવા હુકમ કર્યો. પોલીસે મને વાંસામાં અને કમરમાં ત્રણ લાઠીના ઝપેટા માર્યા અને ઘસડીને દૂર પથ્થરમાં મૂકી દીધો. ”

તા. ૩૦-૫-૩૦

માણલાલ ત્રિભોવનદાસ પટેલ; ગુજરાત કોલેજ, બી. એ. ક્લાસ, સૈનિક નંબર ૧૭૭૬ અમદાવાદ :

“ આજે ૩૧-૫-૩૦ને રોજ ઉંટડીથી સૈનિકોના જથ્થા સાથે હું ઉપડ્યો હતો. મીઠાના અગરની આસપાસ કરેલી તારની વાટથી બેએક ફેલાંગ દૂર હોઈશું ત્યાં સિપાઈઓએ અમને રોક્યા. અમને નાસી જવાનું કહ્યું. અમે ન હઠ્યા એટલે માર મારવાનું શરૂ કર્યું. મારા ડાળા હાથ ઉપર બે લાઠી જમણા હાથ ઉપર એક લાકડી અને કેડ ઉપર એક લાકડી એમ ચાર ફટકા માર્યા. આથી હું હેઠો પડ્યો એટલે મારી ચઢી પકડીને બેંચ્યા. આ બંધો વખત ગાળો ભાંડવાનું ચાલુ હતું. છેવટે ચઢી ચીરી નાખી અને કાઠીને ફેંકી દીધી. મેં કચ્છ પહેરેલો હતો તે ખસેડી ગુદા પર લાકડીના ગોદા મારવા માંડ્યા. મેં તે ભાગ બચાવવા તેની આડો હાથ મૂક્યો એટલે મને ચત્તો કરી મોં પર મારવા માંડ્યું. ગુપ્ત ભાગ દબાવ્યો એટલે ફરીથી પાંજા ઉઘો નાખી મારી ગુદા ઉપર ગોદા માર્યા. મારો લંગોટ તદ્દન કાઠી નાંખ્યા પછી મને ઘસડીને છેટે લઈ ગયા. લઈ જતાં રસ્તામાં પણ મને થોડો માર માર્યો. ”

વલસાડ તા. ૩૧-૫-૧૯૩૦,

દિનકરરાય પ્રતાપરાય ઓઝા, વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ, મહારાષ્ટ્રીય હુકડીનો સૈનિક વીલેપારલેનો સ્વયંસેવક નં. ૧૪૫

“હું મહારાષ્ટ્રાય દુકડીનો નાયક છું. તા. ૩૧-૫-૧૯૩૦ના રોજ ધરાસણના અગરો ઉપરના ઘસારામાં મારી દુકડી સામેલ હતી તેમાં હું પણ હતો. અમારા ઉપર લાઠીનો માર પડેલો. અમારા ઉપર ઘોડા દોડાવેલા ને અમને ઉંચકાને કાંટામાંનાંખી દીધેલા. મારા મૂવાશય ઉપર ઘોડાનો પગ પડેલો ને તેથી મને કળ ચઢી ગયેલી ને હું બેભાન થઈ ગયેલો. જમણા પગે, નજામાં તથા ખીજ જગ્યાએ ઘણા કાંટાઓ વાગ્યા છે. જમણા હાથની કોણી ઉપર લાઠીનો ફટકો પડ્યો છે. વાંસામાં તથા કેડ ઉપર ઘણી લાકડીઓ પડી છે ને સખ્ત દુખાવો થાય છે.”

છાટાભાઈ મરઘાભાઈ, સૈનિક નં. ૭૮, દુકડી નં. ૧૩૮, ગામ ચાંગા, જિલ્લો ખેરા.

“જાંટડી છાવણીમાંથી આજે ૩૧-૫-૩૦ને સવારે અમારી દુકડી ફરેક વાગે ધરાસણા જવા નીકળી. અમને તારની વાડથી કેટલેક અંતરે પોલીસોએ આંતરીને રોક્યા. અમારી દુકડીને અમલદારે ખેંચી જવા કહ્યું. અને ઘેરી ત્યાં ખેંચાડી મૂક્યા. પછી અમને પાંચ મિનિટમાં ભાગી જવા કહ્યું. પણ અમે ન ભાગ્યા એટલે અમારા પર લાઠીઓ ચલાવી. મને બે અમલદારો દૂર ખેંચી ગયા. ત્યાં મારી ગુલ્લો છંદ્રિયને ખેંચી અને લાતો મારી, અંધી મને તમ્મર આવવા લાગ્યાં. એ જ વખતે મારા ફુલા ઉપર કંઈક લોઠાની આગ્નીદાર વસ્તુ ઘેંચી. તે પછી હું તરત જ બેભાન થઈ પડ્યો. થોડી વાર પછી મને શુદ્ધિ આવવા માંડી એટલે મને લાઠીઓ મારતા અને ઘસડતા બહાર ખેંચી ગયા.”

“હું નાનુભાઈ ધીરજલાલ ઝવેરી (ભરૂચનો) રેડકોસ વોલન્ટિયર છું અને રેડકોસનો ખિલ્લો મારી પાસે હતો. બધા સૈનિકો અગર ઉપર પહોંચ્યા પછી થોડી વારે હું ત્યાં એટલે અગર પર પહોંચ્યા અને થોડા માર ખાઈને પંડલા સૈનિકોની સારવાર કરતો હતો. એટલામાં મિ. આંટીઆએ આવી મારા માથા પર લાઠીના બે ત્રણ ફટકા માર્યા. એટલામાં એક યુરોપીયન અમલદાર આવ્યો. તેણે મને મોં ઉપર દાઢીના ભાગમાં લાઠી લગાવી. એ બંનેએ મળી મારા જમણા ખભા ઉપર, જમણા હાથ ઉપર અને જમણા પગ ઉપર લાઠીઓ મારી. હું ત્યાં પડી ગયો. થોડી વારે વોલન્ટિયરે મને લઈ લીધો.” તા. ૩૧-૫-૩૦.

હનુમંતરાવ હોલત સ્વયંસેવક નં ૬૧ વીલેપારલે છાવણીની-કેશિયત..

“સવારમાં જ્યારે હલ્લો લઈ ગયા ત્યારે ફોનદારે (આલમશાહે) મને ત્રણ લાઠી મારી, છતાં પડીને પાછો ઉભો થઈ ગયો. પછી ધક્કા મારી ખાઈમાં અમને નાખી દીધો. હું ખાઈમાંથી ૧૦થી ૧૫ વાર બહાર ધસી-આવ્યો હતો અને પ્રત્યેક વખત પાછો ધક્કેલવામાં આવ્યો હતો. લગભગ ૧૧ ને સુમારે મને પકડીને અંદર લઈ ગયા. ત્યાં એક અંધારી અને હવા વિનાની ઓરડીમાં લઈ ગયા. અને એક અંધારા સોલ્જરે ૪થી ૫ ફૂટકા માર્યા અને બે કલાક સુધી આ અંધારા ઓરડામાં મને રાખ્યા ત્યાર બાદ બહાર કાઢી બેઠી બે લાત મારી, માથામાં માર્યા અને ચાર પોલીસ સાથે મૂંઝૂમ તડકામાં બેસાડી રાખવામાં આવ્યો. દરમિયાન હું બેભાન થઈ ગયો હતો. સાંજના ફરી મને ખાઈમાં નાખી દીધો. ત્યાંથી રેડક્રોસવાળા મને અહીં સ્પિટાલમાં લઈ આવ્યા.” તા. ૩૧-૫-૩૦.

“હું જવાહીર રથા જતે ઠાકોર, રહેવાસી લખનૌ, ઉંમર દ્વિવરસ ૨૨, અમદાવાદ ટુકડીનો, આજ તા. ૧-૬-૩૦ને રોજ સવારે સાડા દશ વા. ઉંટડી છાવણીથી ધરાસણા તરફ અમારી ટુકડી સાથે ગયા હોતો. રસ્તામાં પોલીસોએ અમને આગળ જતાં અટકાવ્યા. હોમોને પાછા જવા કહ્યું. ગયા નહિ. એટલે-ઘોડાઓ અમારી ઉપર દોડાવ્યા. ઘોડાનો પગ મારા ડાબા પગ ઉપર પડ્યો હતો જેથી મને ગંભીર ઇજા થઈ છે અને હું નીચે પડી ગયો એટલે મારા ઉપર ત્રણચાર ફૂટકા મારવામાં આવ્યા, જેનાથી મને વાંસા ઉપર તથા શરીરના બીજા ભાગો ઉપર ઇજા થઈ છે.”

બેરોના વીણા ગામના સૈનિક નં. ૯૯. ટુ. નં. ૩ શ્રી. મથુરભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલનું નિવેદન:-

તા. ૧-૬-૩૦ “સવારના દશ વાગતા અગર પાસે જવા નીકળ્યા, તારની વાડથી થોડે અંતરે પોલીસે અમને રોક્યા અને વીખરાઈ જવા કહ્યું. અમે તેમ ન કર્યું એટલે મારવા માંડ્યા. મને જમણા પગ ઉપર ચાર લાઠી અમલદારે મારી છતાં ન હઠ્યો એટલે પેડુમાં લાડીના ગોદા માર્યા, ઘોડાંયું બેચવા માંડ્યું ગુપ્ત ભાગ દબાવી બેચ્યો એટલે હું બેભાન થઈ ગયો.”

તા. ૧-૬-૩૦ અમદાવાદના સૈનિક નં. ૧૭૬૫ પ્રીતમલાલ ચંદુલાલ પાન્ડેનું નિવેદન:-અગરોની હદથી થોડે દૂર અમને પોલીસે

અટકાવી ઘણીવાર સુધી તટકામાં ખેસાડી રાખ્યા. પછી એક પોલીસ અમલદારે કહ્યું કે, પાંચ મનિટમાં ભાગી જવ નહિ તો તમને મારી નાખીશ. અમે એની ધમકીને ગણુકારી નહિ. માર શરૂ કર્યો—પ્રથમ બરડા પર માર પડયા છતાં હું ખસ્યો નહિ એટલે એક પોલીસ અમલદારે મારા ગુપ્ત ભાગ પર ગોદા માર્યા. અને પાંચ છ ફૂટ મારતા મારતા દૂર ધસડી જઇ ત્યાં નાખી દીધો. થોડીકવારે પાછા આવી મારા બીલ્લામાંથી ખીન કાઢી મારા ફૂલા પર બેવાર ખેસી. ફરીથી ધસડી છેટે લઇ ગયા ત્યાં હું બેભાન થઇ ગયો.”

અમદાવાદના સૈનિક નં. ૧૭૬૮ મણિભાઈ લલ્લુભાઈ સુરતી:—
“વાર આગળ અમે પહોંચ્યા એટલે સિપાઇઓએ અમને રોકી ખેસી જવાનો હુકમ કર્યો. અમે ઉભા હતા તેથી પોલીસોએ ફાંડા મારી અમને ખેસાડી દીધા. થોડી વારે અમલદારોએ આવી ભૂંડી ગાળો દેતાં દેતાં કહ્યું કે:—“જીને જલુ હોય તે ચાલ્યા જવ. નહિ તો જનથી મારી નાખવામાં આવશે.” તે પછી એક દેશી તથા એક અંગ્રેજ અમલદારે આવી મને ખેંચવા માંડ્યો. હું ન ઉઠ્યા, તે વખતે સિપાઇઓએ મને લાઠીથી મારવા માંડ્યા. એક સિપાઇએ મારો ગુપ્ત ભાગ પકડ્યો, તેથી મને કળ ચઢી અને હું પડી ગયો. મારા મળદાર ઉપર પણ લાઠીના ગોદા મારવામાં આવ્યા હતા. મારા વાંસા, ખભા અને હાથ ઉપર લાકડી વાળી છે. પગ પર માર પડ્યા છે અને છાતીમાં લાકડીના ગોદા માર્યા છે.”

જગજીવન હેમચંદ મોદી, સૈનિક નં. ૧૬૫૯, શ્રી. બલ્લભાઈની દુકડી અમદાવાદની કેશિયત.

“તા. ૨૧-૨૨ હલ્લામાં ગયેલા ફરી વાછા આજે ત્રીજી વાર ગયા. આજે દુકડીની સાથે હું સવારે દરેક વાગે નીકળ્યો. ગોરા સાર્જન્ટ અને પોલીસોએ અમને અટકાવ્યા. અમે ચાર ચાર જણાની સાંકળ કરેલી. અમને પોલીસોએ ઘેરી લીધા. અમે ખેસી ગયા. પછી અમલદારે “રેડક્રોસ” વાળા પાસે ગયા. ત્યાં રિપોર્ટર તેમજ ફોટોગ્રાફરને ખેસેડી પાછા અમારી પાસે આવ્યા. અમને ચાલ્યા જવા કહ્યું અને આ કહેતી વખતે ગલીય ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો અને તરત જ ઘોડા દોડાવ્યા. ઘોડા અમારી બાજુએથી ચાલ્યા ગયા. હું ઉઘો પડ્યો હતો, પછી મારા વાંસામાં ત્રણ ચાર લાઠીના ફટકા માર્યા. છતાં હું ન ખસ્યો. એટલે મારા માથા ઉપર લાઠીનો ફટકો મારવા ઉગામ્યો અને મારા જમણા હાથ ઉપર મેં ઝીલ્યો. ખીન ત્રણ ફટકા એ જ હાથ ઉપર માર્યા. પછી અમલદારે ખીનધને મારા

ઉપર પાછળ લાઠી મારી. ખીલત્સ ગાળો ભારતી વખતે ચાલુ જ હતી અને દૂર ધસડી જઈ ફરી ફૂલા ઉપર લાઠીઓ મારી ને પટો ખેંચી ધસડયો. કાંટામાં ધસડીને ફેંકી દીધો ને ત્યાં કમર પર બે લાઠી મારી. હુ ઉઠી શકું તેમ ન હતું એટલે રેડકોસવાળાઓ મને લઈ ગયા. તા. ૧-૬-૩૦.”

શ્રી. લક્ષ્મીશંકર નાગરદાસ પાઠક-માજી પોસ્ટ માસ્તર અને હાલ કાઠિયાવાડ સત્યાગ્રહ દળની દુકડીના નાયકજી નિવેદન ૧-૫-૩૦.

“હું મારી દુકડીને લઈને મીઠાના અગર ઉપર જતો હતો, ત્યાં રસ્તામાં પોલીસોએ રોક્યા. અમે બેસીને રામનામ શરૂ કર્યું. ત્યાં તે પોલીસો અને ઇસ્માઇલ દેસાઈ અમારી પાસે આવી પહોંચ્યા અને લાઠીઓનો વરસાદ વરસ્યો; છતાં હું ન ચરચો એટલે મારાં બાવડાં પકડી છાતી પર ધસીને ધસડીને દૂર ખેંચી ગયા. પછી મને ત્યાં પોલીસો પાસે બેસાડી મારી દુકડીને છુટવા તેઓ ગયા અને દુકડીને ઠેકાણે પાડી મારી પાસે ફરી ઇસ્માઇલ દેસાઈ પોલીસો સાથે આવ્યા, અને કહેવા લાગ્યા કે ‘તને મીઠું જોઈએ છીએ ને? ચાલ આવ’ એમ મને આગળ ધસડી ગયા અને સાથળ સુધીની ખારા પાણીની ખાડીમાં મને ધકકો માર્યા. સિપાઈઓ યુનિફોર્મ કાઢી મારી પાછળ પડ્યા અને પાંચેક ગળકાં ખવડાવ્યાં. અને પછી ખાડીમાંથી કાઢવ કાઢી મારા મોઢામાં નાખવા માંડ્યા. અને પાણીના બોળે બોળે મોઢે છાંટા ઉડાડવા લાગ્યા. કાઢવ તો મેં થુંકી નાખ્યા. પણ મારો મુઝારો થોડો સમય ચાલુ રહ્યો એટલે પોલીસો અને અમલદાર મુંઝાયા તેથી મને દવાખાનામાં લઈ ગયા. ત્યાં પોલીસોને પહેરામણી દાખલ દૂધના પ્યાલા પીવરાવ્યા. ત્યાં ચાર વાગ્યા સુધી મને અને મારા સાથી આત્માશ્રમને બેસાડી મૂક્યા. ચાર વાગ્યા બાદ ફરી ઇસ્માઇલ દેસાઈ ડે. સુમિ. પોલીસ આવ્યા અને કાનના કીડા ખરે એવી ખરાબ ગાળોના ફાગ બોલવા લાગ્યા, અને મને જતા રહેવાનું ફરમાવ્યું; પણ હું તે ન જ ચરચો, એટલે મને પીઠ પર સોટીઓનો વરસાદ વરસાવી બે હાથ ખેંચી મરેલા કુતરાને ઠસડે તેવી રીતે બેએક ફ્લાંગ જીલ્લે દૂર ધસડી ગયા. ઇસ્માઇલ દેસાઈએ હુકમ કર્યો કે, “સાલાજી ધોતિયું, રમાલ કાઢી નાગો કરી કાંટાની વાડમાં ફેંકી દો.” મારો બરડો આખો આખો થઈ ગયો છે. આખું શરીર ઉઝરડાઈ ગયું છે. જતાં જતાં ઇસ્માઇલ દેસાઈ કહેતા ગયા કે “સાલાઓ, હવે પાછા આવશે તો તમારું ચામડું ઉતારી નાખીશ.” પણ રામ રાખે તેને કોણ આખી શકે?”

કાઠિયાવાડ સત્યાગ્રહ દળના સભ્ય આત્મારામ પ્રભાશંકર ભટ્ટનું
 શ્રિવેદન:

“હું મીઠાના અગર પર જતો હતો. ત્યાં ચૂરોપીઅન અમલદાર અને
 પોલીસોએ આવી મારા હાથ મરડીને તેમાં લાકડી ભરાવી ધક્કા મારવા
 લાગ્યા. આ વખતે ઇસ્માઇલ દેસાઇ પણ આવ્યા અને બધા ય મળી મને
 ખાઇ તરફ ધક્કા મારતા મારતા ધસડી ગયા અને એકદમ ખાઇમાં નાખી
 દીધો. પોલીસોએ યુનિફોર્મ ઉતાર્યા અને તેઓ પણ ખાઇમાં પડ્યા. ખાઇમાં
 સાથળ જેટલું પાણી હતું. મને ચત્તો પાણીમાં ફેંકી આશરે પચીસેક વાર
 ગળાઓ ખવડાવી. મને તરતાં ન આવડવાથી થોડું પાણી પણ પી ગયો.
 વધારે મુંઝવવા સાથે મારા પર એ ગંદા ખારા પાણીના છાંટાઓ મેઢાપર
 ડાઢાવવા લાગ્યા. આથી મારી આંખ બળવા લાગી. મીઠાવાળા ચાબકાને
 માર મેં ખાધો નથી. પણ આ મુંઝો મુંઝવે એવો માર મીઠાવાળા ચાબકાથી
 લેશ માત્ર ઓછો ન હતો.

“પણ હજી”હું બેભાન થયો ન હતો, ત્યાં તો પોલીસો મીઠાની મુઠ્ઠી
 ભરી આવ્યા અને “લે, મીઠું નેહએ છે” એમ કહી મીઠાના બુકડાથી
 મારા મોઢાને ડૂબા દીધો. મીઠું મોઢામાં ભરાઇ ગયું એટલે છાતીમાં મુંઝારો
 થવા લાગ્યો. આ વખતે સરકારી અમલદારો તો ગમ્મત કરતા, હરતા ફરતા
 હતા. હું બેભાન થઇ જવા જતો થયો હતા એટલે દવાખાનામાં મને લઇ
 ગયા. ત્યાં મારાં કાદવ તથા મીઠાથી ખરડાયેલાં કપડાં કાઢ્યાં અને નાક
 મોઢું સાફ કરી દવા પાઇ, એટલે બાનમાં આવ્યાં. સારાચાર વાળે ઇસ્માઇલ
 દેસાઇ દવાખાનામાં આવ્યા. એટલે ફરી આશરે ચાલીસ સોટીઓ લગાવી
 હાથપગ પકડીને ફર ફેંકી આવ્યા. એ વખતે ધરાસણા જઇ આવી મારા
 જીવનને પાવન કરી આવ્યા છું. ફરી તાકાત આવે ચઢાઇ કરવા જઇશ.”

ગુલાબચંદ્ર શંકર પટેલ જાતે પોલીસ ડિપુટી ઉપર મારી દુકડી સાથે ગયો હતો. જતાં
 પોલીસોએ હમોને અટકાવ્યા. એટલે હમો બેસી ગયા. હમોને પાછા જવા
 કહ્યું પણ હમો પાછા હઠ્યા નહિ. એટલે પોલીસોએ હાથ પકડીને હમોને
 બહાર કાઢવા માંડ્યા. બળજબરીથી હમોને બહાર કાઢ્યા પછી પોલીસોએ
 હમારા પર લાડીઓનો મારો શરૂ કર્યો. પછી મીઠું લેવા આવ્યા છો એમ
 કહી પોલીસે મારા પગ ઉપર બે લાડીઓ મારી. હું નીચે પડી ગયો પછી
 મને ઢોંગ કરી નીચે પડ્યો છો એમ કહી પોલીસોએ મને ઘસડ્યો.
 ઘસડવાથી મારા શરીર પરનાં કપડાં ફાટી ગયાં છે. ઘસડ્યા પછી
 મારા ઉપર લાડીઓના કુંદા શરૂ કર્યા. મારી છાતી ઉપર દસ બાર
 લાડીના કુંદાઓ માર્યા. એ ત્રણ લાતો મારી. મારી છાતી ઉપર

સખત ઇન્ન કરવામાં આવી. નાજવાળા ખુટોની લાતો પણ મને મારવામાં આવી. હાથ તથા માથા ઉપર લાડીઓ મારી. પછી મારા ઉપર ઘોડો દોડાવવામાં આવ્યો. હું નીચે પડી ગયો અને બેભાન થઈ ગયો. મને ત્યાંથી કેાણુ ઉંચકી ગયું તે ખબર પડી નહિ. મને જ્યારે ભાન આવ્યું ત્યારે હું ઉંટડી છાવણીની હોસ્પીટલમાં હતો એમ ખબર પડી. ત્યાંથી વલસાડ લાવવામાં આવ્યો. મોઢામાંથી મને લોહી પડ્યું હતું. હજુ પડે છે. મારી પીઠ ઉપરથી પચ્ચ લોહી પડ્યું હતું. હજુ પણ મારાથી બેસી શકાતું નથી. મને ગુદા ભાગ ઉપર પચ્ચ માર મારવામાં આવ્યે હતો. જેને લઈ તે ભાગ ઉપર પણ ગંભીર ઇન્ન થઈ છે.”

વલસાડ તા. ૨-૬-૩૦ સાંજે ૬-૦ વાગે.

પંચમહાક્ષના નેતા અને મુંબાઈ બારાસભાના એક વખતના સભ્ય શ્રી વામન મુકાદમતું અપમાન કર્યું અને કેવી પશુતા દાખવી તે શ્રી. મુકાદમના નીચના ખ્યાનમાંથી વાંચક જાણી શકશે:

“વળી પાછું તે ગોરાએ કહ્યું : ‘મિ. મુકાદમ આહી આવો, મારે તમને :કંઈક કહેવું છે.’ હું તેની પાસે ગયો. તેણે મારા પર ત્રાપ મારતો હોય તેમ મને પકડ્યા અને ઘક્કા માર્યા. પછી તેણે મને ગિરફતાર થએલ જાહેર કર્યો. પણ આ બધો વખત તે મને અને મારા સાથીઓને ગામ તરફ લઈ જતો હતો. થોડેક આદ્યા પછી તેણે મને જોરથી ઘક્કો માર્યા, અને ‘તમને પકડવામાં આવ્યા છે’ એમ ફરી પાછું કહ્યું. મેં તેનો આભાર માન્યો. ત્યાર પછી સિપાઈઓએ મને કબજામાં લીધો. સ્વયં સેવકોને હાંપી કાઢી પેલા ગોરાએ મને પાછો પકડ્યા અને મુક્કા મારતો મારતો મને સંત્રીની કેબીન તરફ ધકેલી ગયો. તે વખતે ત્યાં અમે બે જ જણ હતા. ચાલતાં ચાલતાં તે મને ધકેલતો હતો, હચમચાવતો હતો, ગાળો દેતો હતો, અપમાન કરતો હતો, ટૂંકમાં અપમાનજનક બધું જ કરતો. પછી મને સંત્રીની ઓરડીમાં લઈ ગયા અને એક પોલીસને કહ્યું : ‘થઈ દેખો તુમારા હોસ્ત, ઇનકા બંદાબસ્ત કરો.’ મને પેલી ઓરડીની ઓસરી પર બેસાડી તે ખાંજણમાં દૂર કચારીમાં ભેગા થયેલા લોકોને વિખેરવા ગયો. થોડો વખત મને ત્યાં રોક્યો. પછી મિ. આંટિયા અને બીજા પોલીસ અમલદારો સાથે પેલા ગોરા આવ્યો. મેજસ્ટ્રેટ પણ ત્યાં હતા એમ મને યાદ છે. આ વખતે પેલા ગોરાએ પેટ ભરીને મને ગાળો દીધી. મિ. આંટિયાએ મારા ગળવામાંથી મારો બિલ્લો કાઢી લીધો અને પેલા ગોરાએ મારા ગળવામાંથી બધી વસ્તુઓ કાઢી. મને મારા ચરમા અને કાગળિયાં પાછાં સોંપવામાં આવ્યાં.

આંટિયાએ મારા બિલ્લો લીધો અને ગોરાએ ચપ્પુ. ત્યાર પછી એક પછી એક ભાતભાતની ગાળોનો વરસાદ પેલા ગોરાએ મારા પર વરસાવ્યો. ત્યાર-બાદ તેણે કહ્યું, ‘તું ચાલ્યો ન. તારી અમારે જરૂર નથી.’ પછી પેલા ગોરાએ કહ્યું, ‘મારી સોટીને જરા અડકી ને.’ મેં તેમ કરવાની સાફ ના પાડી. ‘તું અડતો નથી ઠીક, પણ ને સોટીનો સ્વાદ આવો હોય છે!’ એમ કહી તેણે મારા ડૂલા પર એક સોટી મારી. ‘તમે લોકો ચાર છે, હુચ્ચા છે અને તમારા ટુકડેટુકડા કરવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો છે. બે વાગ્યાની ગાડીમાં ગાંસડાપોટલાં બાંધી ચાલ્યો જાણે, નહિ તો તને બરોબર ઠોકવામાં આવશે’ એમ કહી વળી એક સોટી મારી. પછી તેણે મને ધક્કો મારી સીધા ચાલ્યા જવા કહ્યું. ધક્કામુક્કીથી મારી છાતીમાં દર્દ થાય છે.” તા. ૩-૬-૩૦.

શ્રી. કાન્તિ પારેખનું નિવેદન:

“ટુકડીને રોકવામાં આવતાં હું પણ બધા સૈનિકો સાથે બેસી ગયો. પછી ચેતવણી વગેરે વિધિઓ પૂરી થઈ અને લાકીનો માર શરૂ થયો. મારા ઉપર પણ ત્રણેક પોલીસો બૂખ્યા વરૂની માફક તૂટી પડ્યા. મને પગ અને પીઠ પર લાકી મારી મારીને થોડે દૂર ધસડીને મૂકી આવ્યા, ત્યારે હું ઉઘો પડ્યો હતો. એટલામાં રાજમાન્ય ઇસ્માઇલ દેસાઈ અને એક ગોરાએ આવી મારા બંને હાથ પર ખૂબ માર માર્યો. મારા ડૂલા પર એટલો બધો માર પડ્યો છે કે હું બિલકુલ બેસી શકતો નથી. મારા કાંડા પર એક ફટકો પડેલો હોવાથી મારી આંગળીઓ કામ કરતી નથી. મારા પગ પણ મારને લીધે ખૂબ ધવાયા છે, જેથી હું બિલકુલ ચાલી શકતો નથી. મને ત્રણ વખત ધસડી વચમાં મૂકી માર મારવામાં આવ્યો. મારા ઉપર પચાસ ફટકા પડ્યા છે.” તા. ૩-૬-૩૦.

હેમરાજ અંબારામ (ખેડા સૈનિક ૧૧૧)નું નિવેદન “ચાલ્યા જવાની નોટીસ મળ્યા છતાં હું ન ખસ્યો એટલે એક પોલીસે આવી મારી છાતીના પાંસળા પર જોરથી એક લાત મારી. મને ખૂબ વાગ્યું, પણ હું હલો થઈ ગયો કે તરતજ મને વાંસા પર લાકીના ચાર ફટકા માર્યા, બંને હાથમાં અને ખભા પર બમ્બે ફટકા માર્યા. પછી તાકીને મારા ગુલ્લુ ભાગમાં લાકીના જોરથી ગોઠા મારવાનો યત્ન કર્યો. તે બેઠને મેં મારી બંને હથેળીઓ એ ભાગ પર ધરી. મારી હથેળીમાં બે ગોઠા વાગ્યા; એને પરિણામે મારી હથેળી સૂજી ગઈ. મારા કપાળમાં લાકીનો એક સખત ફટકો લગાવ્યો. મને તબ્બર આવ્યાં અને હું નીચે પડ્યો પછી તો મારી છાતી પર બેઠાવાળા પગે લાતો મારવામાં

આવી. હું નીચે પડ્યો તે વખતે મારું ગળું દબાવવામાં આવ્યુંઃ
જેને લીધે હું બેભાન થઈ ગયો. પછી શું થયું તેની મને ખબર નથી. મને
પેટ અને છાતીમાં ભારે દુઃખ થાય છે. મને શ્વાસ લેવાની અને પાણી
પીવાની પણ આપદા પડે છે. આજે આ લખાવતી વખતે મને માર પગ ૨૪
કલાક થઈ ગયા છે. હમણાં જ મને લોહીવાળો પેશાબ થયો
છે. ગળું દબાવવાથી ખાવાનું પણ ઉતરતું નથી.” તા. ૩-૬-૩૦

ઉંટડી, તા. ૩-૬-૩૦.

મોતીભાઈ કાલીદાસ ઉમ્મર ૨૫ વર્ષ લખાવું છું કે :

“હું અમદાવાદની દુકડીના સ્વયંસેવક તરીકે આહી આવેલ હતો.
પરંતુ દુકડીથી છુટો પડી ગયેલો હોવાને કારણે ઉંટડીની સત્યાગ્રહ ધર્મ-
તાલ આગળ ઉભો હતો. એ વખતે આશરે ૮૫ વાગ્યા હશે. એ ચરસામાં
ગામમાં લોકોને મેં દોડતા જોયા અને જોતજોતામાં બે થોડેસ્વાર દોડતા
આવ્યા. જેમાં એક યુરોપીઅન અને એક દેશી હતા. હું જોવા રસ્તા
ઉપરથી મકાનના ઓટલા પર જવા જતો હતો તેવામાં સાન્નિદ્ય લાડી કુગામી
પરંતુ એ મને વાગે તે પહેલાં હું પડી ગયો અને થોડાનો દાળડો મારી
છાલી પર પડ્યો અને પરિણામે મારી છાતીમાં સખ્ત દરદ થાય છે. હું
અડધાએક કલાકમાં બેભાન થઈ ગયો અને પછી બાનમાં આવ્યા ત્યારે
જાણ્યું કે મને સખ્ત આંકડીઓ આવતી હતી.

ધરાસણના છેલ્લા હુમલા વખતની દુકડીના નાયક ભાઈ દિનકર
મહેતાની કેફિયત :

તા. ૬-૬-૩૦ને રોજ ૭ વાગે ૧૫૪ની દુકડી સાથે હું ધરાસણના
મીઠાના હુંગરોના પહેલા જિલ્લા પર ગયો. દુકડીને આવતી જોઈને જ બ્યુગલ.
ફૂંકાયાં અને તરતજ લાડીધારી અમલદારો તથા સિપાઈઓ અને કેટલાંક
અફૂકિયા હારબંધ ગોડવાઈ જઈ અમને અટકાવવા તૈયાર થઈ ગયા. હું
આગળ હતો એટલે લાડીનો પહેલો સ્પર્શ મને થયો. મારી સામે આડી
લાડી ધરવામાં આવી. હું આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો એટલે મને
એત્રણ લાડીના ગોદા પડ્યા, તોપણ હું ન અટક્યો. એટલે પગમાં આંટી
માઝી મને ગબડાવી દીધો. હું ફરી ઉભો થઈ આગળ જતો હતો એટલે ફરી
પાછો ગોદાનો મારો પડ્યો. એક લાડી મારા ઉપલા હોઠ પર પડી. બીજી
હડપચી પર અને ત્રીજી જમણી આંખ પર. મારાં ચરમાં ફરી દૂર પડ્યાં, ધામાંથી
લોહી વહેવા માંડ્યું, પણ સફસાત્રે મારી આંખ બચી ગઈ. લોહીથી મારી
જમણી આંખ ભરાઈ ગઈ અને ચરમાં પણ પડી ગયેલાં હોવાથી હું થોડીવાર

કંઈ જોઈ ન શક્યો. પછી આગળ વધતો હતો. તેથી ફરીથી પગમાં લાત મારી પાડી નાખ્યો. હું પાછો ઉભો થઈ ગયો.

થોડી જ વારમાં અમલદારોએ સૈનિકોને ઉઠી જવા હુકમ કર્યો. થોડા તથા લાંબી આવડો એવી ધમકી આપી એક બે ડોસાઓને ઘસડી બહાર કાઢ્યા. ૨૬ સૈનિકો ઉઠી ગયા ફરીથી સૂચના આપી અને લાંબી વીંઝવા માંડી. હું અત્યાર સુધી ઉભેલો હતો. સહેલાઈથી ઘસડાઈ ન જવાય તેટલા મટિ હું બેસી ગયો. મારા પર ફટકા પડવા માંડ્યા. જમણા પગ પર પાંચ છ સખત ફટકા પડ્યા; હું ઉઘો પડેલો હતો. મારા બે હાથ પકડીને થોડે સુધી ઘસડયો, હાથ મૂકી દીધા એટલે હું ત્યાં જ પડી રહ્યો, પોલીસોએ આવી પાંચ છ લાતો મારી અને વાંસા પર ચાર ફટકા ખૂળ જોસથી માર્યા : “ **આ તો તેરમી તારીખથી અહીંયા છે, મારો ખરોખર.** ” એમ કોઈકે કહ્યું; અને તરત જ સાત આઠ ફટકા અને લાતો પડી. એટલામાં કોઈકે ‘નહિ મારશો’ એમ કહ્યું. એટલે મને બે હાથ પકડીને થોડે સુધી ઘસડયો, પાછું સ્ટેશન આવ્યું; ફટકા અને લાતો શરૂ થઈ. આ કાર્યક્રમ પૂરો થયો એટલે મારા બે પગ ઉંચા કરી છાતી અને માછું નીચે દબાવી ખૂળ ઘસડયો અને દૂર ફેંક્યો. વાંસા પર ફટકા અને શરૂઆતમાં છાતી અને પાંસળામાં ગોદા પડ્યા એટલે શ્વાસ લેવો બહુ કઠિન હતો. પગ પર પડેલા ફટકાને લીધે હું ચાલી શકતો ન હતો. લગભગ એક કલાક પછી સ્ટ્રેચરમાં ઉપાડી મને છાવણીમાં લાવવામાં આવ્યો.

તા. ૬-૬-૩૦. “ હું દાઉદલાઈ અબ્દુલહુસેન, ખાનદેશ : આજે ધરાસણના હવામાં ગયો હતો. હમે એ કૂચમાં આગળ હતા તે બધાને પહેલાં મોઢા ઉપર તમાચા અને મુક્કા માર્યા. મને બે તમાચા અને મુક્કા માર્યા. પછી હમે બેસી ગયા. અમને સિપાઈઓ અને અમલદારોએ બહુ ખીલતસ ગાળો આપી. હમે બેસી ગયા પછી ચાલ્યા જવાનું કહ્યું પણ અમે ગયા નહિ. મને ધક્કો જોરથી માર્યો એટલે હું ચત્તો પડી ગયો. મને પછી જડી લોખંડની ભુંગળીવાળી લાકીથી પેટ છાતી તથા પેદાના ભાગમાં ઓછામાં ઓછા દશ ગોદા માર્યા. એમાંના પાંચ તો ગુલ્લ ભાગની આસપાસ માર્યા હતા. હું પછી ઉભો થવા ગયો એટલે મને જમણા હાથ ઉપર ત્રણ લાકીના સખત ઝપેટા માર્યા, જેથી હું હાથની હીલચાલ કરી શકતો નથી અને મારા જમણા પગની જાંઘની બાજુ

ઉપર કંઈ નહીં તેા ત્રણ સપાટા લાડીથી માર્યા એટલે હું પડી
 મર્યો. પછીથી મને એક સાર્જન્ટે જમીન ઉપર ઘસડયો અને નેતરની
 સોટીઓ વાંસા ઉપર મારી. મને ઘસડવાથી વ્યામઝી ઉપર ધન થઇ છે.
 એક ગોળી એકદમ મુજ મધ છે અને હીવર પાસે સોળો છે.”

રાણપુર-ધોલેરાના અત્યાચારો સંબંધી કેફીયતો

ગુજરાત પ્રાન્તિક સમિતિ નીચેના સત્યાગ્રહ-સંગ્રામના મથકોઃ ધોલેરા અને રાણપુરમાં પણ પોલીસે અત્યાચાર ગુજરવામાં મણા નથી રાખી. એ અત્યાચાર સંબંધની કેફીયતમાંથી થોડી નમુનારૂપ અહીં ઉતારવામાં આવે છે :

(૧)

ગળામાં ઢોર

સૈનિક અબ્દુલ્લા શુકલે (અમદાવાદની ટુકડી રફના સૈનિક નં. ૮) પથારીમાંથી લખાવેલી કેફીયતમાંથી: ‘આજે સવારના સાત વાગ્યાના અરસામાં હું સત્યાગ્રહ છાવણીમાંથી મારી સાથેના પપથી ૬૦ જેટલા જોડીદારો સાથે રાહાતળાવની ખારીમાંથી મીઠું લાવવા-મીઠાના કાયદાનો સવિનયભંગ કરવા ગયેલો. ખારીમાં હું...પહોંચ્યો. ત્યાંથી મેં મીઠું લીધું.’

‘આવી રીતે મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરી-મીઠું લઈ અમે બધા ધોલેરા આવવા નીકળ્યા... પરબડી નામના સ્થળે આવ્યા. આ સ્થળે જે ઝારા અમલદારો, એક દેશી અમલદાર અને ૨૫-૩૦ સિપાઇઓ વગેરે સરકારી નોકરોનું એક ટોળું હતું. અમે બધા તેા ધોલેરાના માર્ગ તરફ ચાલ્યા જતા હતા. તેવામાં દોડીને પેલા અમલદારો ચૈકીના મી. નીલે મને પકડયો. મી. નીલે મને પકડયો તેવામાં ખીન્ન જે સિપાઇઓ મારી પાસે આવી પહોંચ્યા. મી. નીલે તે બન્નેને મને સોંપી દીધો. આ બન્ને સિપાઇઓ મારી પાસેનું મીઠું છુંટાવવા માંડયા. પણ તે બે જણાથી મારી પાસેનું મીઠું ન છુંટવી શકાયું એટલે ખીન્ન ૪-૫ સિપાઇઓ મારી પાસે આવ્યા, અને તે બધા ૬-૭ જણા મળી મને ધક્કા મારવા, છાતીમાં ચુકીઓ મારવા ને હાથ પર નખા બેસાડવા માંડયા. આટલું થયું છતાં મેં મીઠું ન જ છોડયું.’

‘આમ મેં ટક્કર ઝીલવા માંડી એટલે પેલા સિપાઈઓએ મને અધર હુંચકથો. મને અધર હુંચકીને તે લોકો મારા પગ, માથું, છાતી દાખવા માંડયા. મારા હાથમાં મીઠું હતું તે તેમણે ખુંચવી લીધું. પછી તેમણે મારા ખીસ્સામાં મીઠાની પોટલી હતી તે છુંટવવા માંડી. પણ મેં બન્ને હાથથી તે દબાવી દીધી. મેં તે પોટલી દબાવી કે મને તે સિપાઈઓએ જમીન ઉપર પટકી દીધો. પછી મારા પગ, છાતી ને માથા ઉપર ૩-૪ સિપાઈ ચડી બેઠા. બે ત્રણ જણા મારી છાતીમાં મુકાઓ મારવા માંડયા. એક સિપાઈએ મારા ગળાના કાકડા ફરતી ભીંસ દઈ નખ દીધા. મારાથી રાડ પડાઈ ગઈ. એટલામાં એક ખીન્ન સિપાઈએ સુંવાળી જખ્યાએ હાથ નાખી... જોરથી દાખ્યા. આ દાખથી મારી નસો તણાવા માંડી અને એક બૂમ મારી હું બેશુદ્ધ બની ગયો.

‘આ બૂમ પાડ્યા પછી મારું શું થયું તેની મને ખબર ન હતી. હું બેભાન થયો ત્યાર પછી લગભગ ૨૦-૩ કલાકે મારી આંખ ઉઘડી ત્યારે હું ઘોઘેરાના દવાખાનામાં ... ખાટલા ઉપર પડ્યો હતો. મારી પાસે નટવરલાલ શાહ અને સોમગર વગેરે ભાઈઓ બેઠા હતા. તેમને મેં પૂછ્યું: ‘મારી મીઠાની પોટલી ક્યાં?’ એટલે મારી પાસે બેઠેલા પૈકીના ભાઈઓ બોલી ઉઠ્યા: ‘તમારી તળીયત સારી નથી, તમે સૂતા રહો. મીઠાની પોટલી અહીંયા જ છે.’ આ ભાઈઓના કહેવાથી હું સૂતો રહ્યો.

‘આ લખાણું છું ત્યારે સાંજના ૬નો સમય થયો હતો, ત્યારે પણ મારું માથું ભમે છે, છાતી ભીંસાય છે, ગળામાં દુધ અને પાણી સિવાય કંઈ ઉતરતું નથી, ઉભા રહી શકતું નથી.....’

(૨)

દાક્તરોનો અભિપ્રાય

ધંધુકાના દા. પોપટલાલ આણંદજીવાળા તથા અમદાવાદના દા. જયમુખલાલ ખારા એમ. બી. બી. એસ. એ બન્ને ભાઈઓએ સાથે ભાઈ અંબાલાલને તપાસી પોતાનો જે અભિપ્રાય આપ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે :

‘અંબાલાલ દાજીભાઈ શુકલ નામના ૨૨ વરસની ઉમરના દરદીની વૈદ્યકીય તપાસણી કરવાની અમને વિનંતિ કરવામાં આવવાથી અમે તેમને તપાસ્યા. આ ભાઈ ઘોઘેરાના દવાખાનામાં ઇન-ડોર પેશન્ટ છે. તપાસને પરિણામે રોગીના શરીર પર ઇન્ફેક્શન જણાઈ છે :

(૧) ગળના આગલા ભાગમાં ને બન્ને બાજુએ મળીને એકંદરે નવ ઉચરડા,

(૨) ગળા ઉપર ન્યાં ન્યાં ઉચરડા થયા છે તે ભાગ સૂજ ગયો છે.

(૩) શરીરના બીજા ભાગો ઉપર પણ નાની નાની ઇજાઓ થઈ છે.

દરદી છાતીમાં ડાબી બાજુએ દુખતું હોવાની ફરિયાદ કરે છે, ખાસ કરીને ઉધરસ ખાતી વખતે દુખાવો વધારે જણાય છે. ગળના આગળના ભાગમાં દુખાવો, ખાસ કરીને ગળતી વખતે વધારે. અશક્તિ હોવા ઉપરાંત ચક્કર આવવાનું રોગી જણાવે છે.

દરદીને પૂછતાં તેણે જણાવ્યું છે કે તેની છાતી પર સુકાઓ મારવામાં આવ્યા હતા, ગળું દાબીને એનો શ્વાસ શુભળાવી નાખવામાં આવ્યો હતો ને એના વૃષણો દબાવવામાં આવ્યા હતા ને અમે દાકતરના સત્તાવાર કથનને આધારે જાણીએ છીએ કે આજે સવારે રોગીને હોસ્પિટલમાં લાવવામાં આવ્યો ત્યારે તે બેશુદ્ધ હાલતમાં હતો.

તપાસ પછી અમને જણાયું, બીજી રીતે તો રોગીની શારીરિક પ્રકૃતિ સુંદર છે; ને કેઈ પણ જૂના શારીરિક રોગથી તે પીડાતા ન હતા.

અમારો મત એવો છે કે ગળા ઉપરના ઉચરડાઓ થાંજી ભાગે રોગીનો શ્વાસ રૂંધી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતી વખતે થયેલા છે. અમે માનીએ છીએ કે મનુષ્યના વૃષણ દબાવવાને પરિણામે એ બેશુદ્ધિમાં આવી જાય; અને કદાચ મરણ પણ નિષ્પન્ન એ સંભવિત છે.'

(૩)

સોડીના માર'

ત્રીકમલાલ મજીલાલ દોશી : '...તા. ૯-૫-૩૦ની સાંજની ૭-૨૦ની વઢવાણ કેમ્પથી આવતી ફાસ્ટમાં હું અને મારા કેટલાક મિત્રો બિન-જકાતી મીઠું લઈને રાણપુર સ્ટેશને ઉતરેલા. અમે બધા મીઠાની કેથ-ળીઓ લઈને સ્ટેશનમાંથી નીકળી રાણપુર ગામમાં આવવા નીકળ્યા. વીટલ એન્ડ કુંના જીન નજદીક, ન્યાં કસ્ટમ ખાલાના સિપાઇઓ રહે છે, તે કોટડીઓ આગળની સડક ઉપર અમે આવી પહોંચ્યા. તેવામાં એક સિપાઇ બંદૂક લઈને અમારા માર્ગની વચ્ચે ઉભેલો; તેમજ એક બીજા સિપાઇ હાથમાં સોડી ફેરવતો સામે આવ્યો. તેણે અમને રોક્યા. હું ઉભો રહ્યો. પછી તો સ્ટેશનમાંથી ઉતાડો તથા ગામમાંથી લોકોનું એક ટાળું અમારી આસપાસ આવી લાગ્યું. આ અરસામાં તો પેલા સિપાઇઓએ અમારી પાસેનું મીઠું છુંટવવા માંડ્યું. મીઠું છુંટાવતી

વખતે ૪થી ૫ સિપાઈઓ થઈ ગયેલા. મારી આગળ મીઠાની થેલી હતી તે હું છોડતો ન હતો. મેં તો તેમની ઝપાઝપી વચ્ચે થઈને પણ ચાલવા માંડ્યું. હું પી. ડબલ્યુ.ના મકાન સુધી આવી પહોંચ્યો. તેવામાં બે સિપાઈઓ જામાંના એકે ચે રેસ પહેર્યો ન હતો-સાદા પોષાકમાં હતા, તેમણે મને પકડ્યો અને તેમાંના ઉઘાડા માથાવાળાએ, માત્ર ચઢી ને પહેરણુ પહેરેલા એક જીવાન સિપાઈએ મને સોટીથી ફટકાવવા માંડ્યો. તેણે મને ૨૦થી ૨૫ સોટી મારી હશે. પછી તે બન્નેએ મારી ડોક ઝાલીને દબાવી તથા સાથળનાં મૂળ દબાવી મને પાછો તેની કોટડી સુધી આણ્યો. ત્યાં તેણે ખૂબ ઠોંસા ને ધબળા માર્યા. આમ તે માર મારતા હતા. વચ્ચે વચ્ચે માણસોનું ટોળું મારી આજીબાજી ફરી વળતું હતું. તેને પેલો જીવાન માણસ સોટી ફટકાવી લેતો હતો. આમ ધમાલ ચાલતી હતી તેવામાં મને બહુ માર પડ્યો તેથી હું બેભાન બની પડી ગયો.

(૪)

ગુહ્યભાગ દ્વિતીયો

સૈનિક કન્તિલાસ મણિલાલ દેસાઈએ સરદાર પાસે નીચે મુજબ કેફીયત નોંધાવી છે :

‘આજ રોજ-તા. ૧૧-૪-૩૦ની-સવારે ૧૧ વાગ્યે હું મારા નાયક શાહ ચુનીલાલ હરકૃષ્ણદાસની દુકડી સાથે મીઠાવેરાનાં ભંગ કરવા રાહા-તળાવ તરફ જવા ઉપડી ગયો હતો. ત્યાં સવિનય ભંગ કરી પાછા ફરતાં મને ભીમતળાવ ઉપર મી. બેગ તથા તેના સિપાઈઓએ પકડ્યો અને મારા હાથમાંથી મીઠું પટાવવા મારા બંને હાથ બે સિપાઈ વળગ્યા. એકે તો મારે ડાબે હાથ આમળવાની દોશીષ કરી-અર્થે હાથ આમળ્યો; પણ મારા અતિશય બળને આગે તેઓ મારે હાથ સંપૂર્ણપણે આમળવામાં સફળ થયા નહિ. છેવટે તેમણે મને નીચે પાડી દીધો.

તેમ કરતાં પણ મીઠું ન છૂટવાથી તેઓએ નીચે બેસી મારા શરીરના ગુહ્ય ભાગ ઉપર સખ્ત ઢીંચણ દબાવ્યો. પણ તે વખતે મેં માર પાસું ઉઘટું કરી નાખ્યું. તેમ છતાં પણ તેઓ ન ફાવતાં, મારા જમણા હાથનો અંગુઠો સખ્ત આમળવાથી આખરે ૧૫ મિનિટે મારે હાથ છૂટી ગયો. ત્યાર બાદ તેઓએ મને ત્યાંથી મુક્ત કર્યો હતો.’

(૫)

સરદારના માથા પર ફટકા

ધોલેરા સત્યાગ્રહના સરદાર શ્રી. બીમજી હરજીવન મુશીલ ચોતાની કેફીયતમાં જણાવે છે :

‘તા. ૨૯મી.મે ૧૯૩૦ના ગુરવારના રોજ સાંજે ફાસ્ટ વખતે રાણપુરના સ્ટેશને હું ગયા હતા. ગાડી આવીને ઉભી ન ઉભી. હું ન્યાં ઉભો હતો. ત્યાંથી બે ડગલાં આગળ ગાડીનું બારણું ઉઘડ્યું. અને ડ્રોપીઅપ મીઠાની થેલીઓની આપ-લે ચાલી રહી. જેવી એક બે થેલીઓ નીચે જમીન ઉપર પડી અને સૈનિકો તે લેવા નીચે નમ્યા, કે તરત જ કંઈ જ જોયા વિના, ૧૦-૧૫ જેટલા સિપાઈઓ લાઠીઓનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. મને થયું કે આ સિપાઈઓ પોતાની ફરજ ચૂક્યા છે. હું તેમને સમજાવવા એક પગલું આગળ વધ્યો. એટલામાં તો એક લાકડી મારા જમણા હાથ ઉપર પડી. મેં તેની દરકાર ન કરી. પેલા નીચે પડેલા ત્રણ ભાઈઓ મીઠાની થેલીઓને પેટ સાથે દબાવી માથું નીચે રાખી હાંધા પડ્યા હતા; અને બાકી કે ૩ છુડાતું હોય તેમ તેમના ઉપર લાઠીઓનો પ્રહાર પડતો હતો. મને થયું કે આ ત્રણે સૈનિકો ઉપર જે નિર્દયતાથી લાઠીઓ પડી રહી છે, તે જોતાં તો કદાચ આ સૈનિકો અહીંથી જીવતા હોવા જ નહિ થઈ શકે. માટે હૃદય વલોવાઈ જતું હતું. હું માંડમાડ સિપાઈઓની પાસે પહોંચ્યા તેટલામાં તો મારા માથા ઉપર એક સખ્ત ફટકો પડ્યો; અને મારી આંખે તમ્બર આપ્યાં.

‘મને ત્યાંને ત્યાં ખેંસી જવાનું મન થયું, પણ આસપાસ લાકડીઓ એટલા વેગથી સમજાતી હતી કે ક્યાં જવું અને શી રીતે ખેંસવું એનો નિર્ણય ન કરી શક્યો. પછી ગાડીનું બારણું ખોલી તેમાં જ હું ખેંસી ગયા. કેડમાં મને સખ્ત વેદના ઉપડી. આંખો બંધ કરી બેએક ક્ષણ બેઠો એટલામાં મેં માટે પહેરણ લોહીથી ભીંજતું જોયું. હું ન્યાં બેઠો હતો, ત્યાંથી બિલકુલ પાસે પેલા ત્રણ સૈનિકો પડ્યા હતા. સિપાઈઓએ એ પડેલા સૈનિકો ઉપર લાકડીઓનો અને બંદૂકના કુંદાઓનો મારો ચાલુ જ રાખ્યો. પાસે જ બધા અમલદારો હોવા હતા. આમ લગભગ પાંચેક કલાક પછી તોફાન કાંઈક શમ્યું. મેં ડબ્બામાંથી બહાર આવી જોયું તો મારી જોમ બીજા ૮-૧૦ સૈનિકો ધવાયેલા પડ્યા હતા, અને તેમના શરીરના નૂદા નૂદા ભાગમાંથી લોહી ચાલ્યું જતું હતું. કેટલાક બેભાન હતા.’

(૬)

હોંય પર પડેલાને માર

પોલોરા સત્યાગ્રહ-સંગ્રામના આગતા સરદાર શ્રી. મહિપાલકર ત્રિવેદી પોતાની કેફિયતમાં જણાવે છે :

‘તા. ૨૯મીએ સાંજે ગાડી વખતે પોલીસ કોઈ અકળ ચૂપકાદી સેવા રહી હતી. ટ્રેન આવી ન આવી, ઉભી ન ઉભી, મીઠું હતું’ એ પહેલાં જ,

એકાએક અચાનક, કશી ચે ચેતવણી કે સૂચના આપ્યા વિના પોલીસોએ લાઠીઓ વતી સૈનિકો પર હુમલો કર્યો અને સૈનિકોને જખમી કરી નીચે પાડવા માંડ્યા—જાણે આજે સૈનિકોને મારવાનો જ ધરેથી નિશ્ચય કરીને આવ્યા હોય તેમ. બાઈ શ્રી. કકલબાઈ કોઠારી તથા હરગોવિન્દ પંડ્યા જેઓ પ્રેસ રીપોર્ટર તરીકે આવ્યા હતા અને દૂર રહી તે બધું નજરે નિહાળતા હતા, તેમને પણ પોલીસની લાઠીઓના ભોગ થવું પડ્યું છે.

‘મારી નજદીકમાં સૈનિક શિવજી કરમશી મોદી ઉપર એ પોલીસે લાઠીથી હુમલો કર્યો. તે બાઈ પડતા પડતા મારી તરફ લથડીયાં ખાતા આવ્યા. તેને ઝીલી લેવા હું તેમની તરફ વધ્યો. એવામાં એક પોલીસે ! હાંધી બંદુક મને મારવા મારા પર તોળી—ઉગામી. પણ તે મને નહિ. વાજતા સૈનિક શિવજીના માથામાં પડી. તેને લોહી વહેવા માંડ્યું. મેં બાઈ શિવજીને મારા ગોઠણ પર સુવાડી, મારી શાલ તેના માથા પર બાંધી અને જે જગ્યાએથી લોહીની સેર ઝૂટતી હતી ત્યાં જોરથી હાથ દબાવી રાખ્યો. બાઈ શિવજીના માથામાંથી નીકળતા લોહીથી મારી શાલ લગભગ ચરધી ભીંજાઈ ગઈ. વધુ ભયંકર ઘટના તો એ બની કે બાઈ શિવજી ધાયલ થઈ ઢળી પડ્યા હતા તે વખતે પણ પોલીસે તેના પર લાઠીઓના ફટકા માર્યા. ...આજ પ્રમાણે પોલીસોએ લગભગ ૩૦ જેટલા સૈનિકોને વધતા એછા પ્રમાણમાં ધાયલ કર્યા. આ દૃશ્ય કહાણુમાં કહણુ હૃદયને પણ પીગળાવે તેવું હતું અને જોનારના હૃદયમાં અત્યારની બ્રિટિશ સહસ્તનતના નાશ માટે છેલ્લી તીવ્રમાં તીવ્ર લાગણી ઉપજાવે તેવું હતું.’

(૭)

પકડી રાખીને લાઠીઓ ચલાવી

રાણપુર છાવણીના સરસૂખા શ્રી. લક્ષ્મીદાસ દાણીની કેરી-ચતમાંથી: ‘ગાડી પ્લેટફોર્મમાં આવી અને હજી અટકી નહોતી, ત્યાં પોલીસોએ લાઠીનો મારો શરૂ કર્યો. ગારો અટકી એટલે અંદરથી મીઠાની કોથળી જે પડી હતી તે સાચવવા હું જતો હતો ત્યાં મારા ઉપર પોલીસોએ લાઠીનો જોરથી હુમલો કર્યો. ...હું મીઠાની કોથળીને અટકાવવા જતો હતો, ત્યાં મી. ફ્લેચરે મને પકડી રાખ્યો અને ચાર પાંચ પોલીસોથી મને ઘેરી લેવામાં આવ્યો અને લાઠીનો મારો શરૂ થયો. મારા માથામાં, વાંસામાં, છાતીમાં તથા આંખની ઉપરના ભાગમાં લાઠીઓ વાગી છે. મારી આંખની ઉપરના ભાગમાં લોહી નીકળ્યું હતું—પ્રભુ કૃપાથી મારી આંખ બચી ગઈ. આટલાથી આ લાઠીના પ્રહાર બંધ રહ્યા નહોતા.

મને પકડીને મી. ફ્લેચર ધક્કા મારતા મારતા સ્ટેશનના દરવાજા સુધી લઇ ગયા અને બળબળીથી ખેંચીને મી. ફ્લેચરે મને બહાર નાખી દીધો.”

(૮)

‘સૌરાષ્ટ્ર’ના ઉપતંત્રી ઉપર હુમલો

‘સૌરાષ્ટ્ર’ના ઉપ-તંત્રી શ્રી. કલ્લભાઈ કોઠારી જણાવે છે કે:

‘તા. ૨૬-૫-૩૦ના ગુરુવારની સાંજે રાણપુર સ્ટેશનમાં સત્યાગ્રહીઓ અને પોલીસ વચ્ચે દેવાસુર-સંગ્રામ મંડાયા ત્યારે હું સંગ્રામના સ્થાનથી ત્રીશેક કદમ દૂર ઉભો હતો. ત્યાંથી મેં જોયું તો, હજી ગાડી સ્ટેશનમાં ઉભી ન રહી ત્યાં તો પોલીસે સત્યાગ્રહીઓ દેખાયા તે ડબ્બા ઉપર એકાએક લાદીથી હુમલો કર્યો અને સૈનિકોને નિર્દયતાપૂર્વક જખમી અને જીભાન કરવા માંડયા. બીજી પાસ પોલીસનાં પાંચ-છ માણસો આબુ-બાબુમાં ફરી આસપાસ ઉભેલા ભાઈઓને પણ લાદીઓ લગાવવા માંડી. મારાથી થોડા નજીક ઉભેલા શ્રી. હરગોવિન્દ પંડ્યા ઉપર પડતી લાદી મેં જોઈ. તેની જ પાસે ભાઈ ત્રિકમલાલ દોશીની છાતીમાં ઉપર ઉપર બંદુકના કુંદા મરાતા મેં જોયા. અને પ્લેટફોર્મની વાડની બીજી બાજુ ઉભેલાં પ્રેક્ષકોને એ વાત ઉપરથી ઉછાળી ઉછાળીને લાદીઓ મરાતી મેં જોઈ.

‘આમ મારા સ્થાન ઉપર ઉભો ઉભો હું આ ‘પશુતાનું’ પ્રદર્શન જોઈ રહ્યો હતો ત્યાં એક પોલીસે મારી પાસે ધસી આવી મારા જમણા પગ ઉપર લાદી મારી. મેં ચપળતાથી પગ પાછો ખેંચી લીધો, એટલે લાદીના હલ્લાનું અધું જોર તૂટી ગયું. એવી જ રીતે મારા હાથ ઉપર એક ફટકો અને એક ઠોસો પડ્યો. તે મારની હજી ચોવીસ કલાક સુધી અસર છે.’

(૯)

સ રીપોર્ટરને પણ ન છોડ્યા

‘સૌરાષ્ટ્ર’ના તંત્રી શ્રી. હરગોવિન્દ પંડ્યા પોતાની કેફીયતમાં જણાવે છે : ‘તા. ૨૬-૫-૩૦ના રોજ સાંજના પોલીસો તથા સત્યાગ્રહ છાવણીના સૈનિકો સ્ટેશન પર ગયા હતા, તેથી ત્યાં જે બને તેનો અહેવાલ લેવા હું મારા ચાર અખબારી સાથીઓ સાથે સ્ટેશન પર ગયા હતા. ટ્રેન આવી અને નહિ ઉભી રહી હોય, મી.હું આબુ કે નહિ આબુ તે અમે જોયું પણ નહિ હોય, ત્યાં પોલિસોએ હોહો કરી પ્લેટફોર્મ ઉપરનાં માણસો પર લાદીઓ વતી હુમલો કર્યો. જે પોલીસો એકદમ મારી પાસે આવ્યા અને મને જમણા હાથના કાંડા ઉપર એક લાકડીનો ધા જોરથી માર્યા તથા એક ધા ગોઠણ પર માર્યા. કાંડા ઉપર સોજો આવ્યો. મને માર મારી બન્ને પોલીસો તરત જ ત્રિકમલાલ દોશી તરફ

ગયા, અને તેમને બંદૂકના કુંદા છાતીમાં માર્યા. ત્રિકમલાલ બેસાન થઇને નીચે પડયા. આ દરમિયાન તેમણે મણીશંકર ત્રિવેદી ઉપર હુમલો કર્યો. પોલીસો તેમને માથામાં બંદૂકના કુંદા મારવા ગયા, પણ તે ધા તેમને નહિ લાગતાં લીંબડીવાળા શિવજી મોદીને વાળ્યા. આ પ્રમાણે મારી આસપાસ ચાલતું હતું, ત્યાં મને ચક્કર આવવાથી હું પડી ગયો. હું શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે મેં જોયું કે મારી પાસે લોહી નીતરતે શરીરે સ્ત્રીમજબાઇ ઉભા હતા.

‘હું ‘સૌરાષ્ટ્ર’ના રીપોર્ટર છું એ મી. નીલ, શેખ, બેગ પહાણ વગેરે અમલદારો મહિનાઓથી જાણે છે; પોલીસો પણ જાણે છે, અને હું કોઇ દિવસ મી.હું લેવાના કામમાં ભાગ લેતો નથી, પરંતુ ‘સૌરાષ્ટ્ર’ના રીપોર્ટર તરીકે રીપોર્ટ લેવા જ આવું છું એ જાણે છે, જુએ છે અને રીપોર્ટ સંબંધે તેઓ મારી સાથે વાતચીત પણ કરે છે, છતાં પણ મને લાડીઓના માર પડ્યો; એ જાણી જોઇને, ધરાદાપૂર્વક, ‘સૌરાષ્ટ્ર’ના રીપોર્ટર તરીકે જ માર પડ્યો છે; મી. નીલની આંખો સામે જ પડ્યો છે.’

(૧૦)

‘પાણી પાવાની પણ મનાઇ

• શ્રી. દમયંતીમહેન ઝવેરચંદ મેઘાણીની કેફીયતમાંથી: ‘...એક સૈનિક રખામાંથી હતર્યો, મી.હું તે હજી રખામાં જ હતું ત્યાં પોલીસે આવીને તેના પર લાડી ચલાવી. તે સૈનિકનું માથું ફટી ગયું. આ જ પ્રમાણે જે જે સૈનિકો હતર્યા અથવા જે જે સૈનિકો પોલીસે સ્ટેશનમાં ઉભેલા જોયા તે તે ઉપર કશી જ દયા વિના નિર્દયતાપૂર્વક લાડી ચલાવી ધાવલ કર્યા. પોલીસોએ માર મારતી વખતે નથી સૈનિકો જોયા, નથી ઉતાડ્યા જોયા કે નથી બહેનોની દરકાર રાખી, માત્ર બોરડી છુટે તેમ છુટયા છે...અમે નીચે પડી ગયેલા સૈનિકોને પાણી પાવાં ગયાં, ત્યાં મી. પહાણે મને અટકાવી, અને કહ્યું કે ‘તમારા સૈનિકો ગોળી ખાવા તૈયાર થયા છે, ત્યારે આટલું વાગ્યું છે તેમાં પાણીની શી જરૂર છે માટે પાણી પાવા દેવામાં નહિ આવે.’

(૧૧)

નિર્દોષ સ્ત્રીના વાળ ખેંચ્યા

બાઇ કેસર ભવાન નામના એક ૪૦ વર્ષનાં બાઇ કે જે કામ પ્રસંગે સ્ટેશન ઉપર આવેલાં હતાં, તેમના ઉપર થયેલા પોલીસના અત્યાચારની હકીકત તે પોતાની કેફીયતમાં નીચે મુજબ જણાવે છે.

‘મારા ભાઈના નાના છોકરાને તાવ આવતો હોવાથી તા. ૨૯-૫-૩૦ના રોજ ગુરુવારે સાંજની ગાડી વખતે બરફ લેવા હું સ્ટેશને ગઈ હતી. ગઈ ત્યારે સ્ટેશન ઉપર પોલીસો હાર કરી ઉભા હતા. મારા ભાઈના મોટા છોકરાને લઈ હું સ્ટેશનની ઓસરીમાં ઉભી હતી. પછી મારા વાળ ગાલી પોલીસે મને પાછો હટાડેલો માર્યા....માથાના વાળ ગાલી ખેંચ્યા હોવાથી તરત મને માથામાં દુઃખતું હતું. હું સ્ટેશનમાંથી નીકળી ત્યારે પણ પોલીસો લાકડીઓ અને બંદુકના કુંદાનો મારો ચલાવતા હતા. કંટલાક ભાઈઓના માથામાંથી લોહી વહેતું હતું.’

(૧૨)

ઉતારને પણ માર્યા

સામાન્ય ઉતાર તરીકે લીંબડીથી પાછા ફરતા રાણપુરના પ્રતિષ્ઠિત વેપારી શ્રી. નારણદાસ કરસનદાસની કેફીયતમાંથી : ‘ગઈ તા. ૨૯-૫-૩૦ ના રોજ સાંજની ફાસ્ટ ગાડીમાં હું લીંબડીથી રાણપુર આવતો હતો. હું વેપારી છું અને વેપારના કામ પ્રસંગે લીંબડી ગયો હતો. મારા સામાન સાથે આ સ્થિતિમાં હું સ્ટેશનના દરવાજા તરફ ચાલ્યો. મારા માથા પરની પાંચડી તથા ખેસ અને બીજા પોષાક જોઈને તેમ જ મારા સામાન જોઈને હું સત્યાગ્રહી નથી, એમ કાંઈ પણ જોઈ શકે તેવું હતું. છતાં, હું દરવાજા પાસે પહોંચું ત્યાં કરંટમના હવાલદારે મને પણ ઝોટીઓ મારવા માંડી; ‘મને ત્રણેક ઝોટીઓ પડી. એટલે હું પાછો ફર્યો અને બીજી બાજુ થઈ ટિકિટ આપ્યા વિના બીજા છેરેથી ચાલ્યો ગયો. એમ ન કહ્યું હોત તો મને વધુ માર પડત.’

‘એક વાત તો ભૂલી ન ભૂલાય તેવી છે. રાણપુર છાવણીના સરસુબા લક્ષ્મીદાસ દાણી નામના સ્વયંસેવકને મી. ફ્લેચરે પકડી રાખ્યા હતા અને ચાર પાંચ સિપાઈઓ તેમને મારતા હતા. મી. ફ્લેચર ‘પોલીસ લગાવો’ એમ બોલતા હતા એ મેં મારા કાને સાંભળ્યું છે.’

(૧૩)

સંગીનોનો ઉપયોગ

સૈનિક શાન્તિલાલ દુર્લભજી ઝવેરીની કેફીયતમાંથી : ‘...કોથળી લઈ દરવાજા તરફ ચાલ્યો, ત્યાં એક પોલીસે કોથળી છુંટવી લીધી. કોથળી છુંટવી લીધા પછી મારી પાસે મીઠું નહિ હોવા છતાં મને કાંઈ પૂછપરછ કર્યા સિવાય મારા જમણા હાથની ડાણી ઉપરના ભાગમાં એક લાકડી મારી. તરત જ પાછળથી પોલીસ તરફથી અણીદાર હથિયાર ભેંકવામાં આવ્યું. તે મને લાગ્યું. મારી નજીક સૈનિક જરામસાઈ

તથા પ્રેક્ષક તરીકે આવેલા 'સૌરાષ્ટ્ર' પ્રેસવાળા શાન્તિલાલ લાલચંદ હતા, તેમણે કહ્યું કે 'સંગીનથી તમને મારવામાં આવ્યા.' માથામાં હાથ લગાડ્યો, ત્યાં લોહી વહેતું દેખાયું. આખો હાથ લોહીથી ખરડાય ગયો. ખમીસ અને બાંડીયું પણ લોહીથી ખરડાયું. તરત જ નેરામલાઈ અને શાન્તિલાલ મને બહાર લઈ ગયા. પછી મને ખાટલામાં સૂવાડી દવાખાને લાવ્યા. ત્યાં સરકારી દાકતરે મને પાટો બાંધ્યો.'

(૧૪)

રાણપુરના અત્યાચાર વિષે દાકતરી અભિપ્રાય

રાણપુરની સત્યાગ્રહ છાવણીમાં તા. ૨૯ મીના શુક્રવારે સાંજે ઇન્ડ પામેલા ૩૦ સૈનિકોને અમે તપાસ્યા છે. અમારી તપાસનું વિગતવાર પરિણામ આ નીચે આપીએ છીએ :

સૈનિકોને થયેલી ઇનજુરી વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે કરી શકાય : (૧) માથાની ખોપરી પર પડેલા ઘા, (૨) છાતી ને પીઠ પર પડેલા મૂંઠ માર ને હાથ પગ તથા બીજાં સ્થળે થયેલી ઇન્ડ અને ઉઝરડા, (૩) ગુદા અવયવો પર પડેલા માર.

(૧) માથાની ખોપરીના જખમો

૩૦ ભાઈઓમાંથી ૭ ભાઈઓને માથાની ખોપરી પર લોહી નીગળતા જખમો થયા છે. એમાં સરદાર શ્રી. ભીમજીભાઈ સુશીલને માથા ઉપર લગભગ બે ઇંચ લાંબો, દોઢ ઇંચ પહોળો ને પા ઇંચ ઉંડો જખમ થયો છે. ઉપરાંત જમણી ભુજ પર બે ઇંચ લાંબા ને અરધો ઇંચ પહોળા એવ બે લાઠીના સોળ પડ્યા છે. શિવજીભાઈ મોદીને ખોપરી ઉપર જમણી બાજુએ ૨"×૧" લાંબો પહોળો જખમ થયો છે. શ્રી. મોદીને રક્તસ્રાવ એટલો બધો થયો હતો કે તેમની આંઠવાની ચાદર લોહીથી તરબોળ થઈ ગઈ હતી. અતિશય રક્તસ્રાવને પરિણામે રાતે એમને ખૂબ નબળાઈ રહી હતી. આ ભાઈને માથાની ખોપરી ઉપરાંત ડાબું ધૂંટણ, ડાબા પગનો અંગુઠો, જમણા પગનું કાંડું, વગેરે સ્થળે પણ જખમો થયા છે. વાડાસિનેરાવાળા ભાઈ એરછવલાલ મગનલાલને માથાના આગલા ભાગમાં ૧૧"×૧" ઇંચ લાંબોપહોળો જખમ થયો છે. સૈનિક મોહન નથુ, જયંતિલાલ નરભેરામ, શાન્તિલાલ દુર્લભજી ઝવેરી, ને પુરુષોત્તમ શિવદાસ ઠક્કરને પણ માથા ઉપર જખમો થયા છે.

(૧) છાતી, પીઠ વગેરે અવયવો પર માર

૩૦માંથી ૧૩ સૈનિકોને છાતી, પીઠ, પેડું ને કમર ઉપર બન્દુકના કુન્દા ને લાઠીના ફટકા પડયા છે. તેમાંથી મોટા ભાગને રાતા ગલ જેવા સોળ ઉઠ્યા છે. **ભાઈ પુરવોત્તમ શિવદાસ ઠક્કર**ને પીઠ ઉપર જમણી બાજુએ ૬ ઇંચ લાંબા અને $\frac{1}{2}$ ઇંચ પહોળો સોળ છે. એને જમણા ખભામાં સપ્ત દર્દ થાય છે. શ્રી. **લક્ષ્મીદાસ દાણી**ને ડાબી આંખની બ્રમર ઉપર $\frac{3}{4} \times \frac{1}{2}$ ઇંચ લાંબો-પહોળો જખમ થયો છે. **લોખડીના એક અત્યંત ભાઈ જેઠા માવજી**ને છાતીમાં હૃદય-પ્રદેશ ઉપર સપ્ત દુખાવો છે ને $2'' \times 1''$ ઇંચ લાંબો પહોળો સોળ છે. **અમદાવાદવાળા ચન્દુલાલ સાકરચંદને** પીઠ ઉપર પાંચ ઉઝરડા થયા થયા છે; ગરદન સૂઝી ગઈ છે, દર્દ થાય છે. છાતી પીઠ, સાથેય ને પગમાં દુખાવો છે. ગાલના હાડકા ઉપર $1/2'' \times 1/4''$ ઇંચ લાંબોપહોળો જખમ. **મોરબીવાળા સૈનિક શ્રી. કાકુભાઈ વલ્લભ-ભાઈ** મારથી લગભગ એકોશ બની ગયા હતા. એમને ૯-૧૦ ઉલટીઓ થઈ હતી. છાતીની જમણી બાજુએ ઘણો દુઃખાવો છે. માર પડ્યો તે રાત્રે તેમને મૂત્રનો અવરોધ થઈ ગયેલો. એટલે નળી નાખીને પેશાબ કરાવવાની જરૂર પડેલી. તા. ૨૯મીની આખી રાત એ ભાઈ અસ્વસ્થ હાલતમાં હતા. ૩૦મીએ સવારે એમની તબીયત કાંઈક સુધરતી જતી હતી. **લોખડીવાળા બીલ એક સૈનિક ત્રિકમલાલ મણિલાલ દોશી**ની હાલત ખૂબ ગંભીર હતી. ભાઈ દોશીના કહેવા પ્રમાણે તેમને છાતી, પડખાં ને વાંસામાં બન્દુકના કુન્દા ને લાઠીનો સપ્ત માર પડ્યો હતો. એ સ્થળે એમને સપ્ત દુઃખાવો હતો. શ્વાસ પણ મુશ્કેલીથી લઈ શકતા હતા. સાંજના સાડા સાત વાગ્યાથી રાતના અગીયાર વાગ્યા સુધી આ ભાઈ અર્ધ-જેભાન અવસ્થામાં હતા. એમની નાડીના ધબકારા બરાબર ન હતા: દર ચોથે ધબકારે એક ધબકારો બંધ પડી જતો હતો. ને એમનું શરીર પણ ઠંડું પડી જતું હોવાથી શેક કરવાની જરૂર પડી હતી. **રાજકોટના ડેવીડ સેન્ટ્યુઅલ હીંગીન્સ** નામના એક ખ્રીસ્તી ભાઈને લાઠીના મારના પરિણામે જમણા સાથેય ઉપર $4'' \times 1/2''$ ઇંચ લાંબોપહોળો એવી જો લોળ હઠી છે. ડાબા સાથેય ઉપર ૪ ઉઝરડા છે. એમના ડાબા પગના અંગુઠામાંથી લોહી નીકળતું હતું. આ ભાઈને પેડુંમાં બન્દુકના કુન્દાનો માર પડ્યો હોવાથી એ સ્થળે દુખાવો છે. વાંસામાં ડાબી બાજુએ ત્રણ ચાર લોળ હઠી છે. **વાલચંદ તલકરી, મૂળશંકર જટાશંકર, મનસુખ-લાલ નામશંકર, જમાલ નૂરમહમદ, દુર્ગાશંકર ચુનીલાલ, ને જમ-શવન કેશવલાલ**ને પણ છાતી, પેડું, પીઠ ને હાથપગ પર ઘન થઈ છે.

(૩) ગુહ્ય અવયવો ઉપર પડેલો માર

પાંચ સૈનિકો ગુહ્ય અવયવોની ધનથી પીઠાય છે મોરખીવાળા સૈનિક ભાઈ ઠાકુભાઈને બંને વૃષણમાં સખ્ત સોળે ને દુઃખાવો છે. એમને સોળને પારણામે પેશાબ બંધ થવાથી નળી મૂકાન પરણ કસ-વવાની જરૂર પડી હતી. એ ઉપરાંત ભાવનગરના વલી નથુ નામે મુસલમાન ભાઈને પણ બંને વૃષણ ઉપર સોળે આવી ગયો છે. બંને વૃષણના દુખાવા ઉપરાંત બંને સાથેજ પણ દુખે છે. જેઠા માવજી નામે અંત્યજ ભાઈને પણ વૃષણનો દુખાવો હતો. અમૃતલાલ માનસિંજી નામે સૈનિકને વૃષણ પર માર પડવાથી દુખે છે. ભાઈ હીંગી-સનને પણ જૂટની કાત લાગવાથી પેડુમાં દુખાવો છે.

બાકોના સૈનિકોને એક કે બીજા સ્થળે ઉઝરડા, ઢીમણું વગેરે થયું છે. સૈનિકો ઉપરાંત ગામનાં કેટલાંક લોકોને માર પડયાનું કહેવામાં આવે છે. એમાંથી એક ભાઈ હીંબડીવાળા દુર્ગાશંકર ચુનીલાલ રાણપુરની સરકારી ઇસ્પીતાલમાં હોવાથી અમે તેમને તપાસ્યા છે. તેમને જમણા કાંડા ઉપર ઉઝરડો છે. છાતીમાં બંને બાજુએ ને પીઠમાં દુખાવો છે. આ ઉપરાંત રેલ્વેનાં કેટલાંક ઉતાડિઓને પણ માર પડયાનું કહેવામાં આવે છે. એમાંથી શ્રી. ખુશાલ કાળીદાસ ઇસ્પીતાલમાં આવ્યા હતા. આ ભાઈને જમણા હાથની હથેળીમાં માર પડવાથી સોળે ને દુખાવો છે.

આ બધા સૈનિકોની સારવાર કરતાં, પાટા બાંધતા અમને રાતના બે વાગી ગયા. બીજે દિવસે સવારે ફરીથી એ બધા સૈનિકોને અમે તપાસ્યા છે. આજે એમાંના કેઇ પણ સૈનિકની તબીયત વધારે ચિન્તા-જનક નથી; પરંતુ દરેક સૈનિકના પર ગઇ કાલના મારની ઉંડી અસર હજી જોવામાં આવે છે.

તા. ૩૦-૫-૩૦

રાણપુર

ડૉ. ચોપટલાલ સંઘવી

ડૉ. સાકરલાલ યાજ્ઞિક

(૧૫)

ઇસ્પીતાલનું 'કરૂણ દ્રશ્ય'

અમદાવાદના શારદા મંદિરના સ્થાપિકા બહેન શ્રી. સવિતા બહેન ત્રિવેદી, જે ધંધુકાના ખાદી-થાણામાં શ્રી. નવનીતલાલ ચૌકસીની સાથે રચનાત્મક કાર્ય કરી રહ્યા છે, તે ગુરુવારે રાત્રે ધંધુકાથી રાણપુર આવેલાં અને સૈનિકો જખમી થયાના બબર પડતાં જ તેમણે ધન પામેલા સૈનિકોની પથારી આગળ ફર્યા પછી નીચેનું નિવેદન લખી આપ્યું છે:

‘હું’ આજે રાત્રે નવ વાગ્યે ધંધુકાથી વઢવાણ જવા માટે મોટર રસ્તે રાણપુર પહોંચી અને સાંભળ્યું કે સત્યાગ્રહ છાવણીના સૈનિકોને સ્ટેશન પર પોલીસે ખૂબ માર્યા છે. હું તુર્ત જઃ હોસ્પીટલે ગઈ, તો કેટલાયે સૈનિકોને કષ્ટાતા મેં જોયા. સરદાર ભીમજીભાઈના માથામાં ઘા વાગ્યો છે, અને લોહીની ડુટ ઝેટલી બધી થઈ છે કે તેમનું પહેરણ અને ટોપી લોહીથી ખરડાઈ ગયાં છે. સૈનિક ત્રિકમલાલ અને તેની સાથેના બે ચાર સૈનિકોને મેં કેવળ બેભાન સ્થિતિમાં જોયા. બે સૈનિકોને ખૂબ મૂંઠ માર માર્યા છે, અને બીજા દસેક તો લોહીવાળા બન્યા છે. હોસ્પીટલનું દૃશ્ય અતિ કંઈક હતું, હોસ્પીટલમાં પેસતાં જ અદ્ભુત શાન્તિથી મૂંગા મૂંગા પીડા સહી રહેલા સૈનિકોના ખાટલાઓની ઢારનું દૃશ્ય ખરેખર દિલ ભેદતુ હતું.’

(૧૬)

પોલીસ ‘કેવળ જંગલી’

વીરમગામ સત્યાગ્રહ છાવણીના સરદાર—ભાવનગર દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવનના નિયામક—શ્રી. તૃસિંહપ્રસાદભટ્ટે તા. ૩૦મીના રોજ સવારે ધાયલ સૈનિકોને નિહાળી નીચેનું નિવેદન લખી આપ્યું છે:

‘હું’ આજે સવારે ખાસ કામ માટે રાણપુર આવ્યો, ત્યાં માર વાગેલા તેમજ ધાયલ થયેલા સૈનિકોને મેં હોસ્પીટલમાં જોયા. આ ઘણાખરા સૈનિકો અત્યારે બાર કલાક વિત્યા પછી જે સ્થિતિમાં છે તે પરથી કોઈ પણ માણસ કહી શકે છે કે પોલીસોએ જે અત્યાચાર કર્યો છે તે કેવળ જંગલી ગણાય. પાટડીમાં વીરમગામ છાવણીના સૈનિકોને જે નતનો માર પડ્યો છે તેનાથી જરા ચે ઉતરતો આ માર નથી. એક સૈનિકનું પેરણ તો લોહીથી છંટાયેલું મેં જોયું છે અને હું જાણું છું કે માથાં પર લાઠી પડે છે ત્યારે માથામાંથી આવા જ લોહીના ફુવારા છૂટે છે.

‘પોલીસો આવા અત્યાચારો કરે છે તેથી મને જરા ચે આશ્ચર્ય થતું નથી. સરકારને આવા ઉઘાડા સ્વરૂપમાં બહાર થવા દેવી એ આ લડતનો ઉદ્દેશ છે. એ વધારે નગ્ન સ્વરૂપમાં પ્રકાશે ત્યારે જ આ યુદ્ધનો વિજય છે.’

(૧૭)

શ્રી. વૃજલાલ શેઠને માર

૪થી જુનને જુધવારે સરદાર ભીમજીભાઈ અને નાયાલાલ શાહને પકડીને ડાક બંગલે લઈ ગયા, ત્યારે સરદારની પાછળ જતા

લોકસમુદાયને શાન્ત રાખવા મથતા શ્રી. અમૃતલાલ શેઠના મોટા ભાઈ શ્રી. વજલાલ શેઠને વીણી કાઢીને તેમના ઉપર પોલીસે લાડીઓ ચલાવી.

શ્રી. શેઠનું નિવેદન

‘હું’ મુસાફરી બંગલા તરફ સડકે ચાલ્યો જતો હતો અને લોકોને આગળ વધતાં અટકાવતો હતો.....હું નદીના ઢાળ ઉપર ગયો.....હું હાથ લેંચ્યા રાખીને લોકોને શાન્તિ રાખવા સમજાવતો હતો, ત્યાં ચાર પોલીસો દોડતા આવ્યા અને એક પોલીસે જે હાથે ફેરવીને ખૂબ જોરથી મારા માથા ઉપર લાઠી મારી. ટુરત જ બીજા ત્રણ પોલીસો મારા માથા ઉપર જ ફટકા મારવા લાગ્યા. ચાર ફટકા પડ્યા પછી હું અર્ધ-જેભાન બની ભોંય ઉપર તમ્બર ખાઈને પડ્યો.....પછી મારા વાંસા ઉપર ફટકા પડતા મને લાગ્યા. હું જેભાન બની ગયો. હું જ્યારે ભાનમાં આવ્યો ત્યારે મારે માથું કોઈના ખોળામાં હતું. પછી મને ખાટલામાં તાખી ગામમાં થઈ દવાખાને લાવ્યા. માથામાંથી ખૂબ લોહી વહ્યું હોવાથી મારી સ્પર્શવાર કરવામાં આવી. મને જે વખતે ખૂબ દર્દ થતું હતું. જરા ખૂબ ફરી શકાતું નહોતું. છાતીમાં, વાંસામાં અને માથામાં અસહ્ય પીડા થતી હતી. હું ખોલી શકતો નહોતો. પેશાબ પણ ઉતરી શકતો નહોતો..... આજે વીસ કલાક પછી થોડી વાર માટે ખેંઠો થઈ શકું છું. છાતીમાં, વાંસામાં અને માથામાં દરદ જરા થે આજું નથી.’

(૧૮)

શ્રી. વજલાલ શેઠના જખમો

ડૉ. સાકરલાલ ચાક્કી, શ્રી. વજલાલ શેઠને ૪થી ન્યૂનને રોજ તપાસી નીચે મુજબ જણાવે છે: ‘શ્રી વજલાલ શેઠને થયેલી ઇજાનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે : (૧) માથામાં જમણા લમણા ઉપર આગળના ભાગમાં ત્રે ઇંચ લાંબા ને પાંચ પહોળો એવો જખમ છે. આ જખમ હાડકા સુધી ફેંડો છે. આ જખમમાંથી ખૂબ રક્તસ્રાવ થયેલો છે; નદી ઉપરથી દવાખાને શક્તિ પહેરણ અને દવા લેવા લોહીથી ભીંજાઈ ગયાં હતાં. (૨) ડાબી જીભ પર જે ઇંચ લાંબા ને અરધો ઇંચ પહોળો સોળ, (૩) જમણા હાથ ઉપર ચાર ઇંચ લાંબા ને દોઢ ઇંચ પહોળો સોળ, પીઠ ઉપર જમણી બાજુએ ત્રણ ઇંચ લાંબા ને સવા ચાર ઇંચ પહોળો એવો રક્તબાળ સોળ, (૪) ડાબા ખભા ઉપર એક મોટા લીંબુ જેવડું દીમણું છે, (૫) જમણી બાજુએ કમર અને સાથોળના સંધિ-પ્રદેશમાં એક આઠ ઇંચ લાંબો ને

એ ઇચ પહોળો એવો એક રાતો ગલ જેવો સોળ, ઉપરાંત કેમળી ઉપર એક મોટો ઉઝરડો છે. આ સર્વ સ્થળે સોળે છે...શ્રી. શેઠને ખૂબ નખ-ગાઇ આવી ગઇ હતી. ને દવાખાનામાં ઉત્તેજક દવાઓ આપવી પડતી. ત્યારપછી લગભગ ચાર કલાક સુધી એમની સ્થિતિ ઘણી ગંભીર રહી હતી. તેમને મૂત્રનો અવરોધ થવાથી સાંજ પેઢુમાં સખત દુઃખાવો હતો. બે હલદી ને બે ઝાડાઓ પણ થયા હતા. જમણા પડખામાં દુઃખાવો એટલો સખત છે કે બે માણસની મદદ વગર તે કોઇ પણ જાતની શારીરિક હિલચાલ કરી શકતા નથી. ઉંડો શ્વાસ લેતાં પડખામાં શળ આવવા જેવી વેદના થાય છે. બગાસું કે ઉધરસ પણ ખાઇ શકતા નથી.'

(૧૯)

થાણામાં લઇને માર માર્યો

પરસોતમ ગોપાલજી હિરાણીયા પોતાની કેફીયતમાં લખાવે છે કે: તા. ૩-૭-૩૦ના રોજ સવારના ૯-૧૧ વાગ્યાના અરસામાં હું મારા એક બેઠીદાર ભાઈ ભાઈચંદ સાથે રાણપુરના રતનચોકમાં બિનજકાતી મીઠું વેચતો હતો. તે વખતે સોલ્ટ ઇન્સપેક્ટર મી. ઝાલા ત્યાં આવ્યા, અને તે જોઈ ગયા. તે ગયા બાદ ચાર સિપાઈઓએ અમારી પાસે આવી મીઠું સોંપી દેવા કહ્યું, પણ અમે મીઠું ન આપ્યું. એટલે તેમણે અમને પકડયા અને અમને મુસાફરી બંગલામાં લઈ જવા ઉપાડયા. તેમણે રતનચોકમાંથી દુકાનો વટાવી અમને થોડે લીધા. ત્યાર બાદ, બે સિપાઈઓ સોટા ને લાકડીથી મને અને ભાઈચંદને મારવા માંડયા. એક દાદીવજા સિપાઈએ તો પોતાની કમરેથી પીરતોલ કાઢી, મારા પડખામાં તેની નાળ ઘાંકાવી રાખી. આમ તેણે ડેઠ નદીમાં પાણી સુધી પહોંચ્યા ત્યાં સુધી અમને એમ પીરતોલ ઘાંકાવી રાખી. બે ત્રણ સિપાઈઓ નેતરનો સોટો, લાકડી ને બંદુકના કુંદાથી અમને બન્નેને મારતા આવતા હતા તે જોઈ. આમ આખે રરતે અમને માર્યા કયું. અમારી સાથે ગામલોકો શાન્તપણે ચાલ્યા આવતાં હતાં તેના તરફ આ પોલીસોએ નદીમાં પહોંચતાં પથરા ઉપાસી ફેંક્યા ને બંદુક પણ તાણી...નદી વચ્ચે એક ભાઈ મળ્યા. તેણે પોલીસોને અમને ન મારવા વિનંતિ કરી તો તેને બે સિપાઈઓએ લાકડીથી માર માર્યો. આમ કરતાં મુસાફરી બંગલે આવ્યા....ઝાંપામાં અમે ગયા કે બેત્રણ સિપાઈ મારા પર તુટી પડયા. લાકડી ને કુંદાથી મને અધમૂવો કરી નાખ્યા. આ સખત મારથી હું બેભાન થઈ પડી ગયો. થોડીવારે મી. બેગ ત્યાં આવ્યા અને તેણે મને બંગલામાં લીધો ત્યાં તેણે મને પાણી પાડ્યું, ટીકચર આયોડીન

ચોપડયું...આ બધું વીત્યા બાદ ૩-૪ કલાકે અમને બન્ને મી. ભેગ, અને અહીંના ફોજદાર મી. શાહબુદ્દીને ખૂબ ધમકાવી, કેદ, દંડ ને ધરબાર હરરાજ કરી નાખીશું એવું એવું કહી અમારી પાસેથી એક ફેફસીયત લખાવી લીધી. અને પછી અમને પોલીસ ચોકીમાં પોલીસે આણી દવાખાને લાવી, શરીર તપાસાવી દવા અપાવી છોડયા. આ લખાણું છું ત્યારે મારા આખા શરીર પર મારના નિશાન છે. શરીરમાં ઠેકઠેકાણે ઢીમણાં ને સોજે છે અને આખું શરીર ગુમડાં જેવું દુઃખે છે. મને આશરે ૩૦થી ૪૦ લાઠીના માર પડયા છે. આ ઉપરાંત પોલીસની ગાળોની તો શી વાત કહેવી ? તા. ૩-૭-૩૦.'

(૨૦)

પૂછરા જનારને પણ માર

તા. ૩૭ જુલાઈને રોજ રાણપુરની ભરબન્દરમાંથી બે ટ્રેનિકોને પોલીસો લાઠીએ મારતા મારતા લઈ જતા હતા એ વખતે બાઈ મફા જવા વડોદરિયા નામે વેપારીને પણ માર પડેલો. એમની ફેફસીયતમાંથી:

“હું નદી તરફ દિશાએ જવા માટે જતો હતો. એ વખતે ગામમાંથી બે સ્વયંસેવકોને માર મારતા મારતા બે સિપાઈઓ નદી વચ્ચેથી લાવતા હતા. એ માર મારાથી ન જોવાંયા એટલે મેં સિપાઈઓને કહ્યું: ‘બાઈ આ ટ્રેનિકો રાજપુશીથી તમારી સાથે આવે છે, છતાં તેને કેમ મારે છે ?’ ..એટલામાં તો પાછળથી કસ્ટમને એક હવાલદાર લેયો ને નનુમિયાં નામે પોલીસે મારા પર એકદમ સોટીઓ ને લાઠીઓનો મારો ચલાવ્યો. મને દસ બાર સોટીઓ ને પાંચ છ લાઠીનો માર પડ્યો છે. એને પરિણામે મારા વાંસામાંથી લોહી પણ નીકળ્યું છે. લાઠીનો એક સખત ફટકો મારી ફાળી પર લાગેલો ત્યાંથી પણ લોહી નીકળ્યું હતું. લાઠીનો ત્રીજો ફટકો મારા ડાબા હાથના કાંડા પર લાગ્યો છે. ઉપરાંત બંને હાથ, વાંસા ને છાતી પર મને ફટકાવેલી સોટીઓના સોળ હજી ખૂબ દુખે છે.’

પરિશિષ્ટ વ

ધરાસણાના પાઠો

વરસાદનાં ચિન્હ આ સપ્તાહમાં દેખાવા લાગવાથી ધરાસણાની ચડાઈ, ગુજરાત અને હિંદુસ્તાનના ધણાખરા પ્રતિભાંથી થોડખંધ સૈનિકો આવી રહેલ હોવા છતાં, આજે મોફત રાખવી પડે છે. તે પણ આ લડતના એક નાયક તરીકે જે મારો અનુભવ થયો તે વાયક સમક્ષ મૂકવાનું મન થઈ જાય છે. કારણ કે મારી ખાતરી થઈ ગઈ છે કે ધરાસણામાં જંગલી મારપીટના જે પ્રયોગો સરકાર અજમાવી રહી છે, તે જ પ્રયોગો એક કે બીજા રૂપમાં થોડા જ વખતમાં ગુજરાતના દરેક જીવતા ગામડામાં સરકાર અજમાવ્યા વિના નહિ રહે, અને જેમ ધરાસણાનો વાવટો ફરકતો રાખવા સેંકડો અને હજારોની સંખ્યામાં આજે ભારતમાતાના નીજીવાનો તૈયાર થઈ ગયા છે, તેમ તે વખતે પણ સરકારના અમાનુષી અને હિંચકારા હુમલા સામે હજારો અને લાખો ભાઈબહેનો પ્રાણપાણ કરવા સુધી પણ તૈયાર રહેશે. આ હું ડગલે ને પગલે સુરત જલ્લાના પછાત ગણતા વલસાડ તાલુકામાં અનુભવી રહ્યો છું.

ઉંટડીની છાવણી સરકારે જમીનદોરત કરી ધાયલ થયેલ સૈનિકોની સારવાર માટે ઉભી કરેલ ઇસ્પતાલ પણ તોડી નાખી, દવાખાનાના ખાટલા વગેરે ભાંગી નાખ્યા, તે છતાં બીજી ચડાઈમાં અત્યાર સુધીમાં અમે ૮૫૦ સૈનિકોને લઈ છ હલ્લા એક રીતે ફતેહમંદ કેમ કરી શક્યા હશું?

આ લડતના મોરચા ગાંધીજીની પ્રેરણાથી મંડાયા છે, અને તેમની જ અથવા કહો ઇશ્વરની અદૃશ્ય પ્રેરણાથી બ્રિટિશ સલ્તનતને ઉથલાવી નાખે એવી દુનિયાએ હજી કદી ન જોયેલી કે અનુભવેલી લડત આજ ચાલી રહી છે.

ઉંટડીના નાનકડા મંદિરમાં ત્રણસો સૈનિકો માટે રસોઇ કેમ બનાવી શકાય ! સૈનિકોની મૂંઝવણ એટલે પ્રભની મૂંઝવણ, ખીલીમોરાની માછી બહેનોએ કમર કરી. પચાસ બહેનો ભેગી થઇ. અને ઉંટડીની છાવણીના સૈનિકો માટે રોજ તાજ અને બહેનના હેતથી તૈયાર કરેલ ઉનમ ભાખરીઓના ઢગ થવા લાગ્યા.

રોજ ચા એકાંતરે જ્યાં સો સો સૈનિકો ધાયલ થતા હોય, માથાં પુટતાં હોય, હાથનાં હાડકાં તૂટતાં હોય, ગુલ ભાગો સૂજતા હોય, મૂઠ સિતમ ગુજરવાથી કેટલાયે બેભાન થઇને પડતા હોય, કોઇ કોઇને આંચ-કીઓ પણ આવતી હોય, ત્યાં સૈનિકોની સારવાર સાધન વિના ક્યાં અને કેવી રીતે કરવી !

ગામે પોતાનાં રહેવાનાં ઘર ખાલી કરી ધાયલ માટે દવાખાનાં કરી આપ્યાં. વલસાડ, નવસારી, સુરત, પાલણપુર, અને ડેક પાટણથી રોકટરે આવે પહોંચ્યા અને ચાવીસે કલાક પોતાની સેવા આપવા માટે મુંબાઇથી પરદેશમાં સાત વર્ષ ગાળી એમ. ડી.ની પદવી મેળવી આવનાર ડો. ભાસ્કર પણ આંબ્યા. રોકટરેને મદદ કરવા વલસાડમાં તેો નોજવાનું રેડ ક્રોસ સૈન્ય ઉભું થયું છે, ધાયલ થયેલ સૈનિકોની શુશ્રૂષા કરવા કરવા બહેનો પણ આવવા લાગી છે.

વેપારીઓએ, વકીલોએ અને વિદ્યાર્થીઓએ આ લડતને ટકાવવા માટે પોતાનાં તનમનધન અર્પણ કરવામાં ચારી રાખી નથી, એ ઇસ્પિતાલમાં નજર નાખનાર સૌ કોઇ જાણી શકે છે.

છાવણીના રસોડાખર્ચાની તમામ વ્યવસ્થા ધરાસણાનાં આસપાસનાં ગામે અને શહેરોએ ભેગાં મળી ઉઠાવી લીધી છે.

ટૂંકમાં આ રીતે પ્રભનો પૂરેપૂરો સહકાર છે. ત્યારે સરકાર કેટલી હદ સુધી પ્રભને વહારે જનાર સેવકોને કનડગત કરી શકે છે તે પણ આ લડતમાં સમભલ થયું છે. ધાયલ થયેલા સૈનિકોને દવાખાનામાં પહોંચાડવા માટેની મોટરોનાં લાઇસન્સ લઇ લેવાની નીચતા કરતાં

ચૂકતી નથી. પણ સદભાગ્યે વલસાડમાં તો પારસી ગૃહસ્થે પોતાની ભાડે ફરતી મોટરે સત્યાગ્રહ છાવણીની સેવા માટે અર્પણ કરી મૂકી છે.

સૈનિકોને રહેવાનું છાપર પછી ન મળે તે માટે છાપરાવાળા જમીન વલસાડમાં પણ ખાલસા થવાના બંણકારા વાળે છે.

છાવણીની જમીનના માલિક જમીન ખાલસા થાય તો પોતાની નતને ધન્ય માનનારા પણ વલસાડમાં નિર્દોષ લોહી રેડાવાથી અમને મળી આવ્યા છે.

સૈનિકો સાથે સહકાર રાખનાર યા તેમને મદદ કરનારા પર પણ સરકારની કરડી નજર થયા વિના રહેતી નથી. જે ગામ સૈનિકોને મદદ કરે છે તે ગામમાં સરકાર ઘોડા દોડાવી, ગાંડે લશ્કર ફેરવી પ્રજામાં ત્રાસ રેડયા વિના રહેતી નથી. જાંટી ગામમાં કિકિયારીઓ મારી ગોરા સિંધા-ઇઓ લાકડીઓ કીંજતા ગામમાં ફેરે છે, અને હાલતો ચાલતો માણસ હડફેટમાં આવી પરમ દહાડે ઘોડાની લાતથી બેભાન થઇ ગયો હતો.

મોટરના વાહનની સગવડ સૈનિકો પાસેથી સરકારે લઇ લેવાનાં ફાંફાં માર્યાં; પણ તેમાં તે ફાવી નહિ. આખરે ધરાસણાનું હુંગરી સ્ટેશન સૈનિકો માટે બંધ થયું.

છાવણીના તાર સરકાર વાંધાભરેલા જણાવી સ્વીકારે નહિ. છાવણીની ટપાલના કાગળો વચ્ચેથી ચારાઇ નીચે છે એવો અનુભવ થયા જ કરે છે. અને મહાસમિતિના ટેલીફોન નંબર પણ ઘણીવાર કલાકોના કલાક સુધી બંધ રહે છે.

ટૂંકમાં રેલવે, તાર, ટપાલ, ટેલીફોન જેવાં સાધનો ખરે યાણે પ્રજાના લાભાર્થે વપરાય તેવાં નથી. બલકે પ્રજાની વિરુદ્ધમાં વાપરવા માટે તે રચાયેલાં છે એવી ખાતરી થઇ નીચે છે.

છાપાં પણ છેલ્લી ધડીએ પ્રજાના કામનાં રહેવાનાં નથી એ પણ અનુભવ થતો નીચે છે. છાપાંવાળા પ્રજાના દુઃખના ખરા પોકારવાળાં બચાવ સ્વીકારતાં પણ સરકારના ત્રાસથી મૂંઝે છે.

હિંસક લડાઇના હેવાલ સેવા માટે ખબરપત્રીઓ નિશ્ચિત થઇ રહ્યાં એવાને પહોંચી નીચે છે, પણ ધરાસણાના અહિંસક યુદ્ધને જનાર

અર્ધસરકારી એસોશિયેટ પ્રેસના અખરપત્રી પર પણ ઘોડાના ધસારા થવાથી અહિંસક યુદ્ધના સાચા અખર પણ પ્રગ્નને મળી શકતા નથી.

પણ આ તો સૈનિકોએ ન્યાં ધામ કર્યું તે ધામમાં ચતી હેરાનગતીની વાત થઈ. સૈનિકોના ખુદ ધરાસણામાં શા હાલ થાય છે ?

નાના ગામડાની લડત પાછળ પણ બ્રિટિશ સરકારનું લશ્કર અને સિવિલ સરવસતું પૂરેપૂરું જોર છે એ ધરાસણાએ જોયું.

ગુજરાતના કમિશનર સાહેબ પાટનગર છોડી પોતાની જાત દેખરેખ નીચે સૈનિકોને બેકાયદે માર મરાવવા આવી પહોંચ્યા.

ધરાસણાના રણમેદાનમાં ગયેલા ૨,૪૨૧ સૈનિકોમાં ભાગ્યે જ એવો એક પણ સૈનિક હશે જેને આજ્ઞામાં આજી બે લાઠીઓનો પ્રહાર નહિ પડ્યો હોય. આ ૨,૪૨૧માંથી ૧,૨૪૬ સૈનિકોને ઇસ્પતાલમાં રાખી તેમની સારવાર કરવામાં આવી હતી.

પહેલાં પોલીસ લાઠીથી માયાં ફેરવતી હતી, પણ પછીથી તો તેણે મૂઠ મારની નવી રીતો શોધી કાઢી છે. હાથપગનાં હાડકાં તોડી નાંખ્યા છે, શરીરમાં કાઠા અને ટાંકળી ભેંસી છે, મોઢામાં કાદવ અને મીઠાના ખૂકડા ભરાવ્યા છે, પાંખીમાં ગળચિયાં ભરાવ્યાં છે, બેભાન થયેલાને પણ લાઠીઓ મારી કાંટાની વાડમાં ફેંકી દીધા છે, ગુલ્લો ભાગો દબાવ્યા છે, અને સૈનિકોને નાગા કરી ગુદા ઉપર ગોદા માર્યા છે.

આ બીજી ચડાઇમાં ખેડાના શિવાભાઇ પટેલને તો એટલો બધો મૂઠ માર પડ્યો હતો કે વલસાડના સરકારી ડોક્ટરે પણ તેમની હાલત જોઈ મરતી વખતની કેફિયત લેવા માટે પોલીસ અમલદારોને બોલાવવા મને સૂચવ્યું હતું.

રાજઆતમાં નેતાઓને પકડી સૈનિકોને મારે રાખવાનું જ સરકારે ધાણું હતું, પણ ગંધ પરમ દિને તો આ વૃત્તિ પણ સરકારની બદલાઈ, અને ધારાસભાના એક વખતના સભાસદ શ્રી. વામન મુકાદમને પણ માર મારતાં ગોરા અમલદાર શરમાયા નહિ. મારતાં ન શરમાય તો ચાલે, પણ ન સાંભળી શકાય એવી ગાળો દેતાં પણ હવે તેઓ શરમાતા નથી.

ખારાઘોડાનો વા ધરાસણા પર વાવા માંડ્યો છે. ઘોડેસવારો ફેડ કોસ-વાળા કે બહારનાં માણસો પાછળ દોડી તેમની ખાદીની ટોપી ઉતારી

ભાગે છે. રેડ ક્રોસવાળાનાં પણ માથાં ભાંગતાં પોલીસ અમલદાર ધરાસ-
ણામાં ચૂક્યા નથી.

દેશી રાજ્ય પણ બ્રિટિશ સરકારનાં ગુલામ જ છે એ આ લડતમાં
સિદ્ધ થઈ ગયું છે. વિરમગામના અમલદારો બળણા પર તાગડધિન્ના કરે
છે, તેમ ધરાસણામાં અમલદારો ગાયકવાડ રાજને દબાવી ન શકે છતાં
બીલીમોરા ગામમાં સૈનિકો રહી ન શકે એવો જહાંગીરી હુકમ ગાયકવાડી
રાજમાંથી પણ નીકળ્યો છે. છતાં આ બધું સૈનિકો શાંત ચિત્તે સહન કરી
દુનિયામાં મોટામાં મોટી સાધના કરી રહ્યા છે. આ સાધનાને પરિણામે
અને અપાર અત્યાચારને કારણે સારા દેશમાં અપૂર્વ જોસ આવ્યો છે.

સરકારી ઇલકાબોના માન ઘટયાં છે. ઇલકાબધારી ઇલકાબ ત્યજવા
લાગ્યા છે, વકીલો વકીલાત છોડે છે, મોટા વિદ્યાર્થીઓ તેા સ્વરાજ ન
મળે ત્યાં સુધીને માટે કોલેજ છોડવા મંડયા છે, સરકારી નોકરો, તલાટી,
પટેલનાં રાજનામાં પડવા લાગ્યાં છે. ગુજરાતના મોટા અમલદારો પણ
હલવા લાગ્યા છે, અને પોલીસો ઉપર પણ કંઈ અસર નથી થઈ એમ નહિ.

દેશી પોલીસ પર હવે સરકાર ભરોસો નથી મળતી. તેણે ધરાસણામાં
ગોરી પલટણ બોલાવી છે. દેશી પોલીસ સૈનિકોને મારપીટ બરાબર કરતી
નથી, એમ જો બમ્બર પડે તેા ગોરી પલટણ દેશી પોલીસની બમ્બર લે
એવી ગોઠવણ ધરાસણામાં થઈ છે. પોલીસનાં દ્વંદ્વ પણ નિર્દોષ રાષ્ટ્રપ્રેમી
સૈનિકોને મારી મારી પીગળ્યાં છે. કેટલાક પોલીસ લોકો ઉગામતાં
જગામતાં થયેલા માટે છે. અને આ જોતાંની સાથે આવી પોલીસને રળ
આપી નવી પોલીસ લાવવામાં આવે છે.

પંતબથી વફાદાર ગણાતી શીખ પલટણ પણ હાજર થઈ છે. હિંદુમ
૬૬ કરોડનો લશ્કરી ખર્ચ હિંદુસ્તાનને કચડવા માટે કરવામાં આવે છે
તે પ્રબળ જોઈ ગઈ છે. સરકારનું નસિમપણું અને નીચતા પ્રબળે આંખે
હોરે એવી રીતે ધરાસણાએ બતાવી આપ્યું. અંટલા કારણસર પણ આટલું
લોહી ધરાસણામાં રેડાયું તે લેખે ગણાય. બ્રિટિશ સલ્તનતનો નાશ થાએ
એવી ગાંધીજીની હરધડીની પ્રાર્થના દેશભરે હવે પોતાની કરી છે.

બ્રિટિશ રાજ્ય પ્રત્યે તિરસ્કારની લાગણી વલસાડ તાલુકામાં તેા રંગે
રંગે વ્યાપી ગઈ છે.

પારસી અમલદારોના ત્રાસ પ્રત્યે પારસી બહેનો ફિટકાર વરસાવે છે
તે જોતાં પારસી બહેનોના જુસ્સા માટે ધન્યવાદ ઘટે છે. પણ એ જુસ્સે

અવળો છે એ સમજાવવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે. ધરાસણાની લડત લડવા કલ્પાટક અને પંજાબમાંથી મોટા જથ્થા નીકળી પડ્યા છે એમ જથ્થાના સંચાલકો કહી ગયા છે. સૈનિકોની ખોટ તો ગુજરાતમાં થે નથી પડી. ધરાસણામાં લોહી રેડાયું અને વલસાડમાં પાંચસો તકલી ચાલુ થઈ ગઈ, વલસાડ તાલુકામાં દારૂનું પિકેટિંગ શરૂ થયું અને દારૂવેચાણ પણ ઘટ્યું.

પણ ધરાસણામાં માયાં ભંચાયા છતાં મીઠું હાથ ન આવ્યું કે મીઠાનો નલિમ કાયદો નાશ ન પામ્યો એથી કોઈ સૈનિક નિરાશ થયેલ હોય તો એ ભૂલ છે. મીઠાની લડત એ સ્વરાજ સર કરવા માટે પ્રથમ પગથિયું છે, પણ એ પગથિયા પાસે સરકારે જહાંઝીરી ફતવાઓ કાઢી મોટી કરાડ ઉલ્લી કરી દીધી છે. એ કરાડ ટપાવવા માટે વધારે વ્યવસ્થા-શક્તિ અને વધારે સંયમ, અહિંસાધર્મ કેળવવાની જરૂર રહે છે. આ લડતમાં ગુજરાતનો ફળો દુનિયાને છક પમાડે તેવો છે. પણ હજી સૈનિકોમાં જેવી જોઈએ જેવી શિસ્ત નથી આવે. ધરાસણાથી પાછા ફરેલા સૈનિકો ઘેર જવાને બદલે પોતપોતાના તાલુકાની છાવણીમાં જ સ્વરાજ ઘર આવે ત્યાં સુધી રહી વધારે તાલીમબદ્ધ બને તો મોટા પંજ કાપ્યે, ગણાચે, અને ધરાસણાનું સ્મરણ કાયમનું થઈ પડશે.

છગનલાલ ન. બોધી

ધરાસણાનો સંદેશો

ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ તરફથી સમસ્ત ગુજરાતમાં ધરાસણા દિવસ ઉજવતી વખતે વંચાવા માટે તૈયાર કરવામાં આવેલું ભાષણ.

ભાષણો અને જાહેરો

ધરાસણા પર પ્રથમ ચડાઈ લઈ ગયાને આજે જરાબર એક મહિનો થયા. ન્યાં સુધી આપણે મહાત્માજીને કારાવાસમાંથી નહિ છોડાવી દાવીએ ત્યાં સુધી પાંચમી મેની તારીખ આપણે ભૂલી શકવાના નથી, તેમ ન્યાં સુધી બ્રિટિશ સલ્તનતને દફનાવી પૂર્ણ સ્વરાજ સ્થાપીને આપણે બેસી નહિ જઈએ ત્યાં સુધી આપણે ગુજરાતીઓ રૂઝી મેને દિવસ વિસરી શકવાના નથી. આ ચિરસ્મરણીય રૂઝી તારીખે ગુજરાતના ૧૭૦૦ કોડીલા નૌજીવાનોએ, સત્યાગ્રહની દિક્ષા લઈ, માનવ હક્કોમાં જોડાઈને જોડ ન મળે એવા અપૂર્વ અહિંસક યુદ્ધમાં ઝંપલાવી બ્રિટિશ સલ્તનતને પ્રથમ પડકાર કર્યો. જે ગુજરાતે છેલ્લા સો વરસ થયાં લડાઈના રણમેદાન જોયાં નથી, તે ગુજરાતમાંથી ભારતમાતાની મુક્તિ અર્થે, 'શિર જાહેર તો જાહેર પર આજાદી ધર આવે' એવા સંકલ્પ કરી સેંકડો માણસો યુદ્ધમાં ઝંપલાવશે એવી કલ્પના પણ ગુજરાતના કવિઓ કરી શકતા નહોતા. પણ ગાંધીજીના તપના પ્રભાવથી અને તેમના સતત બોધસંચયથી ગુજરાતમાં સાચા ક્ષત્રિયનો જે જુસ્સો પ્રગટ્યો છે તેનું દર્શન ગુજરાતને અને સમસ્ત જગતને ગઈ રૂઝી તારીખે થયું. એ અહિંસાના વિજયનો દિવસ ઉજવવા આપણે આજે એકત્ર થયા છીએ.

આક્રમણાત્મક સત્યાગ્રહ

સત્યાગ્રહ અમેાધ શસ્ત્ર છે. એ શસ્ત્રનો ઉપયોગ અહિંસાને વસ્ત્ર સાધક જીવનના દરેક—કૌટુંબિક, સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય—

ક્ષેત્રમાં સફળતાપૂર્વક કરી શકે છે એની ખાતરી ધરાસણાના હસ્તામાં લાગ લેનારાઓએ કંઈક અંશે જગતને કરાવી આપી છે.

સત્યાગ્રહ નબળાનું શસ્ત્ર નથી. તે બાળયાના માર ખાઈ બળિયામાં દયા હપ્તળવી, પોતાનો અર્થ પાર પાડવા માટે ચેત્ત્વશીલ નથી. સત્યાગ્રહ આક્રમણાત્મક પણ હોઈ શકે છે, અને સત્યાગ્રહનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તેના આક્રમણાત્મક હોવામાં જગત થાય છે. અને આજ કારણે આપણા રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસમાં ધરાસણા અને ૨૧મી મેના દિવસ સુવર્ણાક્ષરે લખાઈ રહેશે. આખા જગતના માનવ ઇતિહાસને બદલવાનો એ અદ્વિતીય પ્રયત્ન હતો.

ધરાસણાની ચડાઈને સાડે ગાંધીજી કેમ આકળા થઈ ગયા હતા તેનો ઇતિહાસ સમજવા જેવો છે.

ગુંડારાજ

માયની ૧૨મી તારીખે ગાંધીજીએ કૃત્ય શરૂ કરી તે પહેલાંના અઠ-વાડિયામાં ગાંધીજીએ દેશનેતાઓ સાથે મીઠાના કાયદા તોડવા સંબંધી છૂટથી ચર્ચા કરી હતી. તે સમયે ખારાઘોરા અને ધરાસણા પર ચડાઈ કરવાના વિચાર ઘોળાઈ રહ્યા હતા. ચડાઈ કરવી પડે તો તેની પૂર્વ તૈયારીઓ પણ ગોઠવાઈ ગઈ હતી. તેમ છતાં ગાંધીજીએ પોતાના નિયમ મુજબ સરકાર સાથે બંને ત્યાં સુધી આજ્ઞામાં આજી અથડામણમાં આવવાનો નિર્ણય કર્યો. અને કુદરત જ્યાં હોય તે મળુ મીઠું ગુંડારાતના કાંઠા પર વેરી દે છે અને જ મીઠાને ધૂળ કરવા સાડે પોલીસ ફોર્સ ખાડીએ ખાડીએ ખડી કરવામાં આવે છે તે ધૂળનું ધાન કરવાનો ધંધો ગાંધીજીએ આદર્યો.

દાંડી, આટ, ઘોલેરા, અલાદર, બદલપુર વગેરેની ખાડીમાંથી કુદરતી મીઠું વીણી લાવવા માટે સત્યાગ્રહીઓ અને આમપ્રેત પર સરકારે કાયદા મુજબ કામ ન ચલાવતાં, જંગલી રીતે મારપીટ કરવા માંડી. વિરમગામ અને પાટડીમાં બિનજકાતી મીઠું લાવનારા પર અત્યાચારોની અવધિ થઈ. પોલીસો અને ભાટે રાખેલા ગુંડાઓ સૈનિકોના ગુલ્મ ભાંગી દબાવવા લાગ્યા, લાડીઓ મારી માર્યાં, કાંઠાં અને પગ ભાંગવા લાગ્યા, તરસે મારવા લાગ્યા, અને માનવદયાની લાવનાથી પ્રેરાઈ પાણી પાવા આવનાર બહેનો પર ઘોરા દોડાવવામાં આવ્યા. તેમના પર લાડીઓના પ્રહાર પણ થયા. એક બહેન પર તો કાંઈ હિંચકારા પોલીસે તેનાં કપડાં ફાડી તેના પવિત્ર શરીરને ચૂંથી નીચ હુમલો કર્યો. પોલીસ અમલદારો આંટની ખાડીમાં મીઠામાં ઝેર ભેળવે છે એવા ઊડતા ખબર મળ્યા. સરકારના અમાનુષી જુલમ આમ ઝપાટાબંધ વધતા ચાલ્યા, ત્યારે ગાંધીજીને

નાઇલાને સત્યાગ્રહનું લીધેલું રવરૂપ પ્રભ અને સરકાર સમક્ષ ખડું કરવું પડ્યું.

આ રીતે બ્રિટિશ સત્તાનત સામે આશ્મણાત્મક લડાઇ શરૂ કરવાનો સંકલ્પ ગાંધીજીએ કર્યો અને તેની તેઓ ચૂંદરચના વિચારી રહ્યા હતા. પણ ધરાસણામાં આહિંસક યુદ્ધનો પ્રથમ મેરચો નંખાશે એવી ઘોષણા ગાંધીજીએ જાહેર કરી ત્યાં તો સરકાર ચોર ડાકુની માફક રાતના એક બાગે ગાંધીજીને કરાડી છાવણીમાંથી ગિરફતાર કરી ગઇ. ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં દુનિયાએ કદી ન જોયેલ એવું આહિંસક યુદ્ધ ઉઠાવી શકાય કે કેમ તે વિષે મેટિરાઓ સારાક થયા, પણ ગાંધીયુગમાં ઉછરેલા ગાંધીજી પાસેથી સત્યાગ્રહના ખાઠ ભણેલા નૌજીવાનોનો થનમનાટ સમાવી શકાય તેમ નહોતો.

ચલાઇને આરંભ

આશ્રમમાંથી યુદ્ધનાં વ્રત લઇને નિકળેલા ગાંધીજી સાથેના સંઘે ખીડું ઝડપ્યું અને આ સંઘની સરદારી વયોવૃદ્ધ પણ જીરસામાં નોજીવાનને પણ શરમાવે તેવા સરદાર શ્રી. તૈયબજીએ લીધી. સંઘ પકડાયો; સરદાર પકડાયા; પણ જે નવચેતન માર્યની ૧૨મી તારીખે આશ્રમમાંથી પ્રયાણ કર્યો બાદ જે માસમાં ગાંધીજીએ ગુજરાતમાં રેડયું હતું તે નવચેતન કદી એસરે તેમ નહોતું. તેથી સરદાર તૈયબજી અને તેમના સંઘને ક્યૂં કરતાં પરહેજ કર્યો છે એવા ખબર ગુજરાતમાં ફેલાયા કે તરતજ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને મુંબઈમાંથી સૈનિકોના જુગાં જુગાં ધરાસણા જવા ઉપડવા માંડ્યા. પાંચેક દહાડામાં શ્રી. સરોજિની નાયડુની તથા ઇમામ-સાહેબની સરદારી નીચે અને શ્રી. નરહરિભાઈ, મણિલાલ ગાંધી અને પ્યારેલાલ જેવા મંત્રીઓના સંચાલન હેઠળ ૧૭૦૦ની ફોજ માથાં આપવા ખડી થઇ ગઇ.

એ ૨૧ મીનો દિવસ

૨૧મી મેને દિવસે દુનિયામાં પ્રથમ આહિંસક યુદ્ધ શી વસ્તુ છે તેનો સાક્ષાત્કાર આમપ્રભને થયા.

દુનિયાએ જોયું કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય કાયદાપૂર્વક રાજ ચલાવવાં અસમર્થ છે, તેણે કાયદો અભરાઈએ ચલાવી લાઠીબાજ ગુંડાઓનું શરણ શોધ્યું છે. તે દિવસે ધરાસણામાં બોરડી છુટવા માટે લાકડીઓ વીંઝાતી હોય તેમ લાઠીઓ વીંઝાવા લાગી અને ટપોટપ માથાં કુટવા લાગ્યાં; એક જ દહાડે લગભગ ત્રણ કલાક જેટલા સમયમાં ૭૪૧ સૈનિકોને સખત

માર પગ્ગો. મારથી ઘણા બેહોશ થયા અને ઘણાને ખાટલે નાંખીને લાવવા પડ્યા. એમાંના કેટલાકને તો દિવસો સુધી ઇસ્પતાલ સેવવી પડી છે, અને હજુ પણ કેટલાક એની પીડા સહન કરી રહ્યા છે. એક ભાઈ તો એ મારને પરિણામે અને બીજા દિવસે છાવણી ખાલી કરાવતી વખતે પણ પડેલા મારને કારણે શહીદ થઈ ગયા.

ધરાસણા યુદ્ધના સેનાનીઓ પર તો પ્રથમ જ તરાપ પડી. મલિલાલ ગાંધી પર લાડીઓનો પ્રહાર થયા. વિધાપીઠના સંચાલક અને ધરાસણાના સૂકાની નરહરિભાઈ માથું ફેંકી નાખ્યું, અને પગ ને કાંડા—કહોને આખું શરીર—માર મારી ઢીલુંઢસ કરી નાંખ્યું. જેમાં ઊછરતા લોહીના નવજીવાનો જેમનાં કાંટા આવડાં સામૂત છે તેમણે સામા પક્ષની લાડીઓના નિર્દય પ્રહારો જરા પણ પ્રતિકાર કર્યા વિના ઝીલ્યા હોય એવું આ અહિંસાત્મક યુદ્ધ કોઈ ગુજરાતીએ તો શું દુનિયાના કોઈ પણ માણસે કદિ નહિ જોયું હોય. સૈનિકોની અહિંસા તેમની નિર્બળતામાંથી આવેલી નહોતી. તેઓ તો એ પ્રહારોને વધાવી લેતા હતા, અને પોતાનું અહિંસાત્મક બળ પ્રગટ કરતા હતા.

આમગમનો દત્તભાઈ પણ માતો નહોતો. ધાયલ થયેલ સૈનિકોની સારવાર કરવા માટે રૂઝનભાઈ ડોક્ટરો ખરેખરે હાજર થઈ ગયા, છતાં આ સેંકડો સૈનિકોને તેઓ પહોંચી વળી શકે તેમ નહોતું. આવે પ્રસંગે ધરાસણા, ઊંટડી, વહસાડ, નવસારી, બીલીમોરા અને બીજાં આસપાસનાં ગામોની બહેનોએ પોતાનાં ચીર ફાડીફાડી ધવાયેલાની મલમપટ્ટીઓ કરી. પણ હજુ ધવાયેલાનાં લોહી બંધ થયાં નથી, બેભાન થયેલા સૈનિકો ભાનમાં આવ્યા નથી ત્યાં છાવણી ખાલી કરવાના હુકમે છૂટ્યા. છેવટે નરહરિભાઈ પણ પકડાયા. કોઈ આગેવાન ન રહ્યા.

સરકારના ધમપછાડા

એટલે ઘડીભર ધરાસણાનું રણમેદાન સ્થગિત થઈ ગયું. પણ કર સૈનિકોએ તો મારથો મૂક્યા જ નહિ. તેમના પર મારપીટ શરૂ થઈ. છાવણીની જમીન જપ્ત કરી. છાવણીના તંબૂઓ, દવાખાનાના ખાટલા, પાણીનાં માટલાં, ખાધાખારાકી, સાદરી-પથારીઓ વગેરે સરકાર લૂંટી ગઈ. સરકારે અહિંસક હલ્લોને કચરવા માટે કંઈ પણ કરવામાં બાકી રખી નહિ.

૧. હુંગરી સ્ટેશન સૈનિકો તેમજ મુસાફરો માટે બંધ કર્યું.

૩. દેશી રાજ્ય-ગાયકવાડ રાજ્ય-પર સેહ પહોંચાડી ખીલીમોરામાં સૈનિકોની છાવણી બંધ કરાવી.

૩. ધરાસણુની આસપાસનાં ગામોમાં ધરાસણુની પવિત્ર ચેતનમય જ્વાળાઓ પ્રસરે નહિ તે માટે સભાબંધીના ૧૪૪ કલમના કાયદા પસાર કર્યાં.

૪. વાહનની મદદ ન મળે તે માટે મોટરોવાળાનાં લાઇસન્સ રદ કર્યાં.

૫. ગામમાં લશ્કર ફેરવ્યાં, ગોરા સિપાઇઓએ ગામ વચ્ચે ઘોડા ખૂંદી રસ્તે જનારાને લાંબીઓ મારી.

૬. સૈનિકોને ઘર આપનારાઓ પર કેસ ચલાવ્યા, જમીનગીરી માગી.

આમ જીલમની પરંપરા વહેવા લાગવા છતાં ગુજરાતે પાંચ જ દહાડામાં તૈયારી કરી લીધી. ૨૬મી મેથી ફરીથી ધરાસણુના તરફ ગુજરાતના વીર સૈનિકોની કૃત્ય સર થઇ, અને તા. ૩૦મીએ ખીજે હલ્લો રાફ થયો. ગુજરાતના પાંચ જિલ્લા અહિંસક લડાઇમાં બલિદાન આપવા માટે અરસપરસ હરીફાઇ કરવા લાગ્યા.

આપણી ત્રુટિઓ

લોકોને ઉત્સાહ અપૂર્વ હતો. સૈનિકોની બલિદાનની તીવ્ર અભિલાષા હતી, છતાં આપણું સંગઠન સંપૂર્ણ હતું એમ ન કહી શકાય. આ જીતનું આ પ્રથમ યુદ્ધ હતું અને તેમાં પણ પ્રથમ અમુક કેળવણીની જરૂર હોય છે. અમુક શિસ્ત હોવી જોઈએ અને અમુક પ્રમાણમાં સંયમ પાળવા સારું સૈનિકો ટેવાયેલા હોવા જોઈએ વગેરે બાબતો ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાયેલું નહિ અને નાયકો અને સરદારો તેમજ સૈનિકોનો પરસ્પર પ્રથમથી જોવો જોઈએ તેવો પરિચય નહિ એટલે આપણી ઘણી ત્રુટિઓ થઈ. અને કેટલાક નિર્બળ સૈનિકો પણ આમાં ભળી ગયેલા. તેમનામાં બલિદાનની ઇચ્છા તો પ્રખર હતી, પણ જે જીતનો માર અને અત્યાચાર તેમને સહન કરવા પડ્યા તેવા અત્યાચારને સારૂ તે તૈયાર નહોતા. એટલે એવા સૈનિકો જેટલી મક્કમતાથી આવા માર સામે ટક્કર ઝીલવી જોઈએ તેટલી મક્કમતા ન બતાવી શક્યા. પણ તેમની સંખ્યા બહુ થોડી હતી. એકંદરે તો ધરાસણુમાં ગુજરાતના અહિંસક શ્રેષ્ઠોએ પોતાનું અર્પણ બતાવ્યું છે. તેઓએ હસતે મોઢે માર્યા બંધાવ્યાં છે, અને તેમનાં માતાપિતાઓએ પણ તેમને ફૂલહાર વગેરેથી શણગારી કંકુને ચાંદલે કેસરિયાં કરવા સારૂ વિદાય કર્યાં છે.

ધરાસણાનું રણમેદાન આજે પાણીનાં ખાખિયાં, કળણ અને કીચરથી ભરાઇ ગયું છે તેથી આપણે હાલ તરત ચોમાસા પૂરની ધરાસણાની હલ્લાની લડાઇ મોકૂફ રાખી છે.

ચોમાસું ખસાસ થયે પણ આપણે જો મહાત્માજીને નહિ છોડાવ્યા હોય કે લડાઇનો અંત નહિ આણ્યો હોય એટલે કે આપણે પૂર્ણ સ્વરાજ લઇને બેસી નહિ ગયા હોઇએ તો ધરાસણાના હલ્લા કરતાં વધારે જોખમી સાહસ ગુજરાતે ખેડવા તૈયાર રહેવું પડશે.

પરદેશી કાપડ કાઢો

આજે તો સદ્માણ્યે આપણે ધરાસણા, ખારાધોડા કે દરિયાને કાંઠે જવું ન પડે, અને ઘરને આંગણે જ સરકાર સામે ખિંખારીને થઇ શકીએ એવા લડતના મોરચા હલ્લા થઇ ગયા છે.

હિન્દમાં બ્રિટિશ સરકારનું અસ્તિત્વ તેના વ્યાપાર અને તે પણ મુખ્યત્વે કરી કાપડના વ્યાપાર પર નભી રહેલ છે.

પરદેશી કાપડ આપણા માથે લાદવા, અને આપણા જાડોજલાલીથી ભરેલો ધીકતો કાપડનો ઉદ્યોગ કચરી નાખવા કંપની સરકાર અને અંગ્રેજ સરકારે કેટલાં કાળાંધોળાં કર્યાં છે તેનાથી આજે ગુજરાતમાં નાનામાં નાનું બચ્ચું પણ અજાણ નથી.

આ પરદેશી કાપડને બાળી મૂકવાનો આ તો તેને જરૂરમૂળથી હિંદ-માંથી કાઢી નાખવાનો હિન્દ સમસ્ત સંકલ્પ કરી ચૂકેલ છે. ધણાંએ પ્રત લઇ લીધાં છે. પરદેશી કાપડ કાઢવા માટે જો જાન આપવાની જરૂર હોય તો તે આપવા પણ હજારો નોંત્રવાનો તૈયાર થઇ ગયા છે, અને મોટીમોટી વ્યાપારી પેઢીઓ, વકાલો ને વિદ્યાર્થીઓએ તેમાં ઝંપલાવ્યું છે. એવે કપરે સમયે સરકારને અવળી મતિ સૂઝી છે, અને પરદેશી કાપડ ન પહેરવાની ચળવળ કરનાર કે ન પહેરવાનું સમજવનારને ગુનેગાર ઠેરવવામાં આવશે એવો તેણે ફતવો કાઢ્યો છે. આ ફતવાનો સવિનય અનાદર કરી તેને તોડવા માટે યુવાન બહેનો અને ડોસીઓ પણ આજે નીકળી પડી છે. આ બહેનોને ગુનેગાર ઠેરવી કાયદા મુજબ તેમના વિરુદ્ધ કામ ચલાવવાને બદલે ગામેગામ ભરબહાર વચ્ચે પરદેશી કાપડના વેપારીઓ સામે પહેરે ભરનારાઓ પર લાઠીઓની તડી વરસે એવો પૂરેપૂરો સંભવ છે. છેલ્લા બે માસની રાજ્યની કાર-કિર્દીથી તો અંમ જ કહી શકાય કે આજે તો બ્રિટિશ રાજને બદલે ગુંડારાજ કે લાઠીરાજ ચાલે છે.

સંયુક્ત પ્રાંત, મધ્ય પ્રાંત અને બિહારમાં ઠેરઠેર પરદેશી કાપડના ગ્રાંસડા બંધાઈ તે પર મહાસભાની સીલ મરાઈ ચૂક્યાના હેવાલ રોજ ને રોજ ચાલ્યા જ આવે છે, ત્યારે ગાંધીજીના ગુજરાતમાં પરદેશી કાપડ વેચવા માટે વેપારીઓ અને કાર્યકર્તાઓ વચ્ચે હજી તડોડ અને હોંસા-વસો ચાલી રહેલ છે.

આજે આપણે જલદી નગૃત થઈ જવું જોઈએ.

જે ગુજરાતે ગાંધીજીનો સંદેશો વધારેમાં વધારે ઝીલ્યો છે, એ ગુજરાતમાં તેો આજે પરદેશી કાપડનું નામનિશાન રહેવું જોઈએ નહિ. પણ સરકાર અકરાંતિયાં કરશે અને નિર્મર્યાદ અત્યાચારો ગુજરાતે એ પણ આપણે જાણી લેવું જોઈએ.

સૈનિકો જોઈએ

અર્થાત લાઠી, બંદૂક, ગાળીબાર કે સંગીન જે સહન કરવાનું આવે તે સહન કરીને પણ આપણે પરદેશી કાપડ અને દારૂની બધી કાઢી નાખવા કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. જેમ ધરાસણના હલ્લામાં જોડાવા માટે ગામેગામથી સૈનિકો ઊભરાવા લાગ્યા હતા તેમ આજે પરદેશી કાપડના ૬૦ કરોડ અને દારૂના ૩૫ કરોડ રૂપિયા પ્રજના લૂંટાઈ જવાથી જે પ્રજ આજે હાડચર્મ થઈ ગઈ છે તે પ્રજનાં હાડચર્મમાં લોહી પૂરવા માટે પણ ફના થઈ જનારાં સૈનિકમંડળો ન્યાં ન્યાં દારૂ અને પરદેશી કાપડનાં પીકાં હોય ત્યાં ઊભાં થવાં જોઈએ.

પરદેશી કાપડનો અહિંકાર કરવાનું અને દારૂની બધી કાઢવાનું કામ ગુજરાતમાં ગાંધીજીએ બહેનોને સોંપ્યું હતું. બહેનો આજ સુધી આ કાર્ય ઉત્તમ રીતે કરી રહી છે. હવે આખી લડાઈ કાપડ અને દારૂ પર આજે કેન્દ્રિત થવાથી બહેનોને પૂરેપૂરો સહકાર આપવાની આપણી પુરૂષોની ફરજ થઈ ગઈ છે. અને ન્યાં ન્યાં જે જે ગામમાં બહેનો પૂરતી સંખ્યામાં આ જંગમાં ઝંપલાવવા બહાર ન નીકળી શકે ત્યાં દરેક મહાસભાવાદી ભાઈએ આ સેતાની ફતવાઓ સામે પહેરો ભરવામાં સક્રિય ભાગ લઈને પુણ્યપ્રકોપ સળગાવવો જોઈએ.

પીકાંવાળાના પ્રપંચ

દારૂનાં પીકાં ચલાવનારાઓ દારૂ પી પીને અને ચીથરેહાલ દરિદ્રોને દારૂ પાઈ પાઈને આ પાક લડાઈનું રહસ્ય સમજવાની સક્તિ ખોઈ ખેડા લાગે છે. તેથી તે પોતાની દુકાનને આંગણે ચોક્કી કરનાર દેવીઓનું કામ સરળ કરવાને બદલે તેમને ત્રાસ આપવાના અનેક પ્રપંચો

ખેલી રહેલ છે; દારૂની દુકાન બૂદેબૂદે સ્થળે ચારીફીને ખોલે છે; છાનો-
માનો દારૂ દારૂડિયાને ઘેર પહોંચાડે છે; રાતના ૧૦ વાગ્યા પછી પહેરો
ભઠ્યા બાદ કાયદા વિરુદ્ધ દુકાન ચલાવે છે; બહેનો પર પથરા કે જેડાં
પડાવે છે. આ બધું આપણે ભાઈઓ કેટલો વખત સાંખી શકશું?

આ આખરી જંગ છે. ખુદ ગાંધીજી કહી ગયા છે કે દેશમાં ગમે તેવી
પરિસ્થિતિ હોય થાય તોપણ બ્રિટિશ સક્તિવતને દફનાવ્યા વિના હવે
જંપવાનું નથી. તે વચન પ્રમાણે હવે આપણામાંથી કેઇપણ નૈનિક
પીછેહઠ કરી શકે નહિ.

સેતાની તંત્રના પાશમાંથી છુટા

આ સ્થિતિમાં જ્યારે એક તરફ પ્રજાપક્ષ છે અને બીજી તરફ સરકાર
પક્ષ છે, અને જીવનમરણનો પ્રશ્ન હોયો થયો છે. ત્યારે કેઇ દહીંદૂધમાં
પગ રાખવાનો પ્રયત્ન ન કરે. અંગ્રેજી રાજ્ય ચલાવવા માટે નૈનિકાના-
મોટા હિંદી અમલદારો, સિપાઇઓ, તલાટીઓ કે પટેલીઓ હાથારૂપ
બની રહ્યા છે તેમણે એ સેતાની તંત્રના પાશમાંથી જલદી છૂટી જવું
જોઇએ. પણ જો તેઓ તેમ ન કરે તો આ સરકારના કુહાડામાં
હાથારૂપ બનેલા આપણા જ સગા ભાઈઓ જેઓ દેશને
નિરધાર સમજતા નથી અને પ્રજાને કચરવામાં જ પુરુષાર્થ
માને છે તેમને આપણે સમજાવવા જોઇએ, અને છતાં ન
સમજે તો એવા તમામ સરકારનાં જીવંત યંત્રોને સદંતર
બહિષ્કાર કરવાનો આપણો ધર્મ થઇ જાય છે.

બહિષ્કારનો ધર્મ

રાણપુરથી ખબર આવ્યા છે કે નદી ઉપર બહેનો નહાતીઘાતી હોય
ત્યાં પોલીસનાં માણસો ચાળા કરી મનુષ્યત્વ ઉપર અત્યાચાર કરી રહેલ
છે. વિરમગામમાં નિઃશસ્ત્ર બહેનો પર ઘોડા દોડાવાયા છે, સંગીન ચલા-
વાઇ છે અને ઠેકઠેકાણેથી નાના પ્રધારના સરકારી જીલ્લોના અહેવાલો
આવી રહ્યા છે. એવી સ્થિતિમાં આવા અમલદારોનો બહિષ્કાર ન કરીએ
તો આપણે ધર્મભ્રષ્ટ બન્યા એમ ભવિષ્યની પ્રજા કહેશે.

પણ આ બહિષ્કાર કરવામાં સરકારના કૃતવાનો અનાદર આવે છે
એ જ માત્ર ઉદ્દેશ નથી. કયાંક કયાંક સરકારી કચેરી અને અદાલત પર
કે સરકારી અમલદારોના ઘર પર પહેરો ભરવાની વાત ચાલી રહી છે.
હજી એ અવસર ગુજરાતમાં આવ્યો નથી. ગુજરાતના અહિંસક વાતા-
વરણમાં આ અમલદારો કઇયાં છે એટલે તેમનો પણ શી. દુર્લભભાઈ

અને મોરારજીભાઈની માફક કે જલાલપુર તાલુકાના તલાટીઓની માફક હૃદયપલટો થશે એમ માની બહિષ્કારમાં કચાચિ વેરઝેર આપસઆપસમાં ન હતાં થાય એ આપણે બહુ જ ખારીકાઈથી જોવાનું છે.

જમીન મહેસૂલનો સત્યાગ્રહ

ગુજરાતના સરદાર જે રાસ ગામમાં ગિરફતાર તે નાનકડા રાસ ગામે દુનિયાના મોટામાં મોટા સામ્રાજ્ય સામે આજે બાથ લીટી છે; સરદારની આજ્ઞા વિના જમીન મહેસૂલની એક દમડી પણ નહિ ભરશું એવો તેમણે કોલ પોતાના અંતરાત્મા સાથે કરી લીધો છે. આ રાસ ગામની સાથે ૧૪ પાંડોશી ગામો ભળ્યાં છે. રાસનો ચેપ ધરાસણાના અત્યાચાર પછી સારાયે ગુજરાતમાં લાગી ચૂક્યો છે. ખેડા જિલ્લો, જંબુસર, ખારડોલી ને જલાલપુર તાલુકાએ પણ જમીન મહેસૂલની લડતમાં પૂરઠોરથી ઝંપલાવ્યું છે.

ગુજરાતનો સ્વભાવ આજ સુધી વાણિયા જેવો, ગણીગણીને પગ મૂકે તેવો ગણાતો હતો. આજે ગુજરાતની ક્ષત્રિયવટમાં જીત્તેસો આવ્યો છે. જો જોસને સન્માર્ગે દોરવા મટિ હજી જો સરકારી અદાલતો કે સરકારી કોલેજોનો વળગાડ ન છૂટ્યો હોય તો આ અણીને ટાંકણે એ મોહ છોડી ગુજરાતની ભરતીમાં ભાગ આપી દેવાની ફરજ થઈ ચૂકી છે.

ગાંધીજી છટ્ટીને આ લડતનું સૂકાન ફરી પાછા ન લે ત્યાં સુધી ગાંધીજીએ આંકો દીધેલા પથ પર ચાલી આપણને પૂર્ણ સ્વરાજ મેળવવાનું બળ આપો એવી ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

જવણલાલ હ. દીવાન

શુદ્ધપત્ર

પૃષ્ઠ	લોટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૪	હસ્તસિદ્ધ લેખિની	કસાયેલી કલમ
૫	૫	અવિરલ	વિરલ
૬	૯	આથી સુંદર	આથી વધુ સુંદર
૭	૩	તા. ૧૨-૫-૩૦	તા. ૨૨-૫-૩૦
૭	પાંચમી લોટી પછી આઠઘું ઉમેરીને વાંચો		હરિલાલ શાહ: ૧૫-૬-૩૦ મુંબાઈ
૭	૧૧મી લોટી પછી આમ વાંચો: એકવીસ સૈનિકો	તા. ૨૪-૫-૩૦	૧ માસ સખત
૭	૧૫મી લોટી પછી ઉમેરો: શેઠ રણજીરાવ	તા. ૨૬-૫-૩૦	૧૨ માસ સખત
		મુનિ જિનવિજયજી	,, ૫૩ ,, ,,
		ચાલીસ સૈનિકો	,, ૩ ,, ,,
૭	૧૬મી લોટી ૧૯		૬ ,, ,,
૮	૪	વજ્રમાઈ	વજ્રમાઈ શુકલ
૮	૮	૨૮૬	૩૨૯

આ આવૃત્તિમાં કુલ ૩૨ પૃષ્ઠ નવાં ઉમેરાયાં હોય એક આનો કિંમત વધારી ૦-૩-૦ને બદલે ૦-૪-૦ આના રાખવી પડી છે.
